

***HUNGARO-
RUTHENICA***

VIII

SZEGED 2018

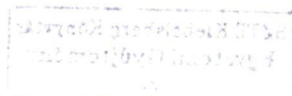
X 280535

HUNGARO-RUTHENICA VIII

Szerkesztette – Редактор

KOCSIS MIHÁLY – МИГАЙ КОЧШ

NYELV-
TUDOMÁNY

580535

SZEGED – СЕГЕД
2018

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001282231

Technikai szerkesztő – Технічний редактор

MAJOROS HENRIETTA – ГЕНРИЕТТА МАЙОРОШ

Anyanyelvi lektorok – Коректори

BAGMUT IRYNA – ІРИНА БАГМУТ
SAJTOS-ZAPOTOCNAJA NATÁLIA –
НАТАЛЯ ШАЙТОШ-ЗАПОТОЧНАЯ

HELYBEN
OLVASHATÓ

SZTE Klebelsberg Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

A könyv megjelenését
az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatta

Збірник виданий за підтримки
Міністерства людських ресурсів Угорщини

X 280535

ISSN 1586-0736

HUNGARO-RUTHENICA
VIII

Előszó

Jelen kötet a magyarországi ukranisták VIII. szegedi konferenciáján elhangzott előadások szövegét tartalmazza. A Szegedi Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke által szervezett tudományos tanácskozásra 2017. szeptember 21–22-én került sor.

A konferencia munkájában az ukrán történelemmel, kultúrával, irodalommal, nyelvvel és nyelvoktatással foglalkozó hazai szakemberek mellett Kijevből, Lvivből, Ungvárról, Beregszászból érkezett kutatók vettek részt.

A rendezvényre ezúton is vártuk Vaszil Nyimcsuk professzort, az Ukrán Tudományos Akadémia levelező tagját, aki – ha csak módja nyílt volna – jelenlétével rendszeresen megtisztelte tanácskozásainkat. Betegsége most azonban megakadályozta a részvételben; majd nem sokkal később érkezett a megdöbbentő hír: eltávozott az élők sorából. Nyimcsuk professzor emléke előtt a kötet szerkesztői egy szubjektív írással, visszaemlékezéssel tisztelnek.

A konferencia szervezéséhez és lebonyolításához nyújtott segítségért köszönetünket fejezzük ki Róth Sándornak, Ukrajna szegedi tiszteletbeli konzuljának és a Szegedi Ukrán Nemzetiségi Önkormányzatnak.

A kötet az Emberi Erőforrások Minisztériumának támogatásával jelenik meg.

Передмова

Збірник, який ви тримаєте в руках, містить друкований варіант доповідей, які було виголошено на VIII Сегедській науковій конференції українців, що відбулася 21-22 вересня 2017 року в м. Сегед.

Тематика пропонованого матеріалу присвячена історії України, українській культурі та літературі, українській мові та її викладанню як іноземної. В роботі конференції взяли участь як угорські дослідники та викладачі, так і вчені з Києва, Львова, Ужгорода та Берегова.

На конференцію було запрошено і професора Академії наук України Василя Німчука, який своєю присутністю та цікавими виступами традиційно підтримував цей захід. На жаль, через хворобу він не зміг завітати на згадану конференцію, а за деякий час надійшла сумна звістка, що він назавжди покинув нас. У пам'ять про вченого-мово-

знавця та нашого великого друга – Василя Васильовича Німчука – редколегія друкує статтю-спомин про нього.

Організатори конференції та редколегія збірника дякує за всебічну підтримку в проведенні VIII Сегедської наукової конференції українців Почесному консулові України в м. Сегед п. Шандору Роту та Самоврядуванню українців м. Сегед.

Цей збірник виходить за підтримки Міністерства людських ресурсів Угорщини.

ВИДОВІ ФОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ВИКОРИСТАННЯ В МИНУЛОМУ ЧАСІ

Ірина Багмут

Abstract

The paper deals with the functioning of verbal aspect in Ukrainian. The study is intended for people who learn Ukrainian as a foreign language and for those who teach foreigners Ukrainian. In this research an attempt has been made to systematize basic communicative contexts of using imperfective and perfective verbs in their past-tense forms. The aspectual distinctions between the two verbal forms have been illustrated in actual communicative contexts in an accessible way and the criteria of using the two verbal aspectual forms have been indicated.

Keywords: aspect, imperfective aspect, perfective aspect, process of an action, fact of an action, semantic markers, communicative purpose of utterance.

Вид дієслова в українській мові – це важлива дієслівна категорія, яка характеризує дію. Ця граматична категорія представлена протиставленням форм доконаного (ДВ) і недоконаного виду (НДВ).

Категорії виду присвячено чимало досліджень (Авилова 1976; Маслов 1984; Безпояско–Городенська–Русанівський 1993; Загнітко 1996; Калько 2008; Binnick 1991). Протягом останніх десятиліть вона постійно перебуває під пильною увагою українських (Сидоренко 2002; Соколова 2007; Калько 2014) і зарубіжних мовознавців (Зализняк–Шмелев 2000; Richardson 2007). Це серйозні наукові розвідки, орієнтовані на фахівця. Мову ж вивчають не лише лінгвісти, але й люди далекі від мовознавчої науки. Особливо гостро питання використання того чи того виду постає перед тими, хто вивчає українську як іноземну. В іномовців виникає потреба в доступній формі засвоїти базові нюанси використання дієслівного виду, усвідомити значеннєву різницю між різними видовими формами в конкретній комунікативній ситуації. Тому мета пропонованої статті – систематизувати комунікативні ситуації використання дієслів недоконаного та доконаного виду в українській мові в минулому часі, вказати на значеннєву різницю між функціонуванням процесуального чи результативного дієслова в конкретній мовленнєвій ситуації та критерії, які визначають використання виду дієслова.

ДВ позначає дію, яка обмежена у своєму вияві та передбачає трикомпонентну структуру: початок – розвиток – результат. Все залежить від мовця, комунікативної мети, якої він прагне досягти. Однак така структура не є обов'язковою. ДВ використовуємо тоді, коли є потреба акцентувати на завершенні (*Художник намалював картину*), межі дії (*Ми приїхали на море*), не на процесі, а на результаті дії (*Я подивився фільм*) або ж подати дію як цілісний факт (*Студенти запізналися на лекцію*).

Можуть бути й контексти, у яких дієслово ДВ взагалі не містить вказівки на процес дії чи її межі, а основне граматичне значення, яке воно виражає, – це цілісність дії. Наприклад: *Я зателефоную вам пізніше? Ми почули його голос*. Як показує практика, у вивченні функціонування видової кореляції в українській мові іноземцями складнішим є процес засвоєння ДВ як цілісної дії. Межа ж дії усвідомлюється іномовцями краще.

Функціонування НДВ ширше. Такі дієслова передають процесуальну дію, яка не має певних обмежень і не визначена щодо ознаки цілісності. Для уточнення семантики дієслова НДВ потрібен ширший контекст. Наприклад, *Ми піднімалися сходами* 1) без додаткового контексту це процесуальна незавершена дія, яка відбувається тут і зараз; 2) за певного уточнення (*Учора ліфт не працював, тому...*) таку дію розуміємо як факт, що відбувся.

Необмежений процес дії передається лише дієсловами НДВ. Порівняймо, наприклад: *В університеті вони вивчали українську мову*. – *В університеті вони вивчили українську мову*.

НДВ часто функціонує у значенні повторюваності. За певного контексту та значення дієслова вже сам факт використання НДВ свідчить про повторюваність дії. Наприклад: *Туристи відвідували центр міста. Студенти прибирали парк*. ДВ передавати значення часткової чи необмеженої повторюваності без додаткових контекстуальних маркерів (КМ) не може, адже цілісність дії конкретизує її, виражає одиничні дії. Наприклад: *Спортсмени пробігли дистанцію за 15 хвилин*. – *Спортсмени пробігали дистанцію за 15 хвилин*. – *Спортсмени пробігли дистанцію за 15 хвилин не один рік поспіль*.

Тож основним засобом вираження багатократності дії є НДВ, а вираження повторюваності дії ДВ потребує спеціального контексту та КМ. Дієслова ДВ використовуємо ж коли є потреба передати одинич-

ні дії, НДВ у такому значенні функціонує значно рідше. Наприклад: *Ми **приїхали** до Греції машиною. – Минулого року ми **приїжджали** машиною. – Минулого року ми **приїхали** до Греції машиною.*

Очевидно, що семантичні зони ДВ і НДВ перетинаються, що уможливорює використання обох видів для передавання близьких смислів.

Отже, дієслова НДВ можуть виражати: 1) конкретний процес (*Я сиділа за комп'ютером і перекладала текст*). Це основне значення цього виду. Дієслова у цьому значенні передають необмежені в часі, повторювані дії; 2) повторюваність (*На заняттях ми перекладали тексти*); 3) загальний факт (*Ви перекладали цей текст?*). Невизначеність щодо межі дії у цьому значенні викликає труднощі у процесі засвоєння цієї видової моделі іномовцями. Дієслова ДВ виражають: 1) конкретний факт (*Він зателефонував в офіс*). Одичина дія в її цілісності як головна ознака ДВ; 2) кількаразову дію (*Він вже декілька разів зателефонував в офіс*). Повторювана дія як єдиний акт (*декілька разів зателефонував*). Для правильного розуміння це значення потребує ширшого контексту; 3) мотивовану ситуацію (*Якщо у вас немає зв'язку, то я можу зателефонувати в офіс*). Дія мотивована конкретною ситуацією: *у вас немає зв'язку (у цій ситуації), тому я можу зателефонувати*.

Аналіз функціонування цих значень (Маслов 1959) засвідчив, що сильними є протиставлення конкретний процес ↔ конкретний факт, повторюваність ↔ конкретний факт. Близькими за значенням, часто варіативними без суттєвої зміни змісту є значеннєві пари зі слабким протиставленням: загальний факт ↔ конкретний факт, повторюваність ↔ кількаразова дія, повторюваність ↔ мотивована ситуація.

У конкретному комунікативному процесі використання дієслівного виду визначається не лише мовними (семантика дієслова, значення граматичної категорії часу і способу дії), але й мовленнєвими факторами (наприклад, часто мотивується комунікативною метою того, хто говорить): *Ви хочете пити? – Дякую, я **попив** сік* (використанням ДВ зроблено акцент на тому, що питання вичерпано, дію зроблено, *я пити не хочу*). – *Дякую, я **пив** сік* (використання НДВ не дає однозначної відповіді на запитання, чи хочете ви пити зараз, але актуалізує значення процесу дії, про яку запитують). *Чому ви не пе-*

реодягнулись? – *Я пив сік* (використання НДВ актуалізує значення зайнятості іншою дією). Важливо визначити, які комунікативні завдання ви ставите і що прагнете донести до того, хто вас слухає (до кого ви говорите). Для іномовців у використанні дієслівного виду головним має бути те, що саме вони хочуть актуалізувати у своєму мовленні: процес чи результат. Наприклад: *В аеропорту ми зустрічали батьків.* – *В аеропорту ми зустріли батьків.* Часто треба враховувати не лише контекстуальне оточення дієслова, а й загальний контекст: що відомо, що маємо, яка вихідна інформація, що нове. Наприклад: *Ми вас вчора бачили в аеропорту. Що ви там робили?* – *Ми зустрічали батьків.* / *Коли ми вийшли в зал аеропорту, то зустріли батьків.*

Протиставлення конкретний процес ↔ конкретний факт чітко усвідомлюється тими, хто вивчає українську мову. Смислова різниця між дією-процесом і дією-результатом зрозуміла. Наприклад: *Діти прибирали у кімнаті* (у кімнаті відбувалося прибирання). – *Діти прибрали у кімнаті* (у кімнаті вже чисто). У першому реченні описано ситуацію під час прибирання, а в другому – після його завершення.

У конструкціях із підрядним часу чітко видно смислову різницю між дією, що відбувається і не завершилася, і дією, яка минула. *Коли студенти вирішували завдання, йшов дощ* (під час вирішування). – *Коли студенти вирішили завдання, дощити перестало* (після вирішування).

Значення процесу часто зрозуміло без додаткового уточнення. Однак контексти з дієсловами НДВ у цьому значенні можуть містити й додаткові значеннєві маркери. Наприклад: *Усю ніч грала гучна музика. Ми складали іспити у грудні. Я читала, поки мене не відволікли.*

Окремі групи дієслів більшою мірою пов'язані з процесом (Сокколова 2003). Наприклад, дієслова з префіксом *роз-* (*розмовляти, роздивлятися, розпитувати*), а також дієслова, які позначають перехід у стан (*висихати, засмагати, бліднути, зникати*).

Дієслова НДВ передають дії, які спрямовані на результат, а дієслова ДВ – дії, які досягли результату. Наприклад, *Я три години малювала пейзаж і нарешті намалювала його.* У дієслів без вираженого лексичного значення процесу форми НДВ передають значення зайнятості суб'єкта дією або дію в процесі її здійснення: *Лікар розпитував хворого, який лежав на ліжку, про самопочуття. У кімнаті*

голосно розмовляли, але діти **спали**. Чим менше в самому дієслові закладено ознаки процесу, тим важливішими у контексті є різні маркери, які підсилюють ознаку протікання дії.

Увага того, хто говорить, на дії, на інформації, яка відбувалася під час цієї дії, спонукає мовця використовувати НДВ. Якщо ж мовець хоче зробити акцент на результаті дії, інформації, яка могла відбутися лише після завершення дії, то використовуємо ДВ. Наприклад: *Чим ви займалися протягом дня?* – *Я відповідав на дзвінки. Ще треба комусь телефонувати?* – *Ні, я відповів на усі дзвінки. Чому ви на таксі?* – *Ми на таксі, бо запізнювалися на поїзд. Ви встигли?* – *Ми запізнилися.*

На запитання *Що (Де) було? Що (Де) відбувалось?* відповідаємо, використовуючи форми НДВ: *Що було у неділю?* – *У неділю ми відвідували аквапарк. Де ти була увечері?* – *Увечері я зустрічала своїх батьків.*

Дієслова ДВ як цілісні структури, які виражають завершену дію, використовують для вираження послідовності дій. Якщо в контексті відсутні будь-які маркери послідовності (*спочатку, потім, далі, зранку, увечері* тощо), то використання у минулому часі ДВ для вираження послідовності є обов'язковим. Наприклад: *Я зайшла у квартиру, роззулася, зняла пальто, пройшла у ванну і помила руки*. Логіка у використанні ДВ у подібних контекстах полягає в тому, що будь-яка наступна дія можлива лише після завершення попередньої. Якщо ж у контексті є маркери послідовності, то можливе використання НДВ. Наприклад: *Спочатку я зайшла у квартиру, потім роззувалася і знімала пальто, а далі мила руки*. Однак НДВ має у таких контекстах відтінок тривалості, тому використовують його для позначення тривалих процесів. Також у реченні може бути приховано додаткову інформацію, наприклад, про стан суб'єкта (*роззувалася, знімала, мила* – процесуальна дія, що вказує, можливо, на втому суб'єкта). Тому частіше НДВ використовуємо для фіксації одночасних або непослідовних дій. Наприклад: *Я йшла у ванну і говорила по телефону. В аудиторії стояв неймовірний галас: хтось декламував вірші, хтось співав, а дехто голосно реготав.*

Поєднання в одному реченні дієслів двох видів позначає, що одна з дій є завершеною, а інша тривалою: *Лекція завершилася, але*

студенти не розходилися. Я поспішала в університет і раптом побачила аварію.

Використати НДВ у поєднанні з ДВ можливо й у контексті, де одна дія є результативною, а інша – саме відбувається. *Телефон зазвонив, коли я вже виходила з кімнати.* У таких контекстах дія, виражена НДВ, є тривалою, основною, а у процесі цієї дії трапилася (і завершилася) інша дія: *Ми покупалися у гірському озері, коли піднімалися на вершину.*

Можливий контекст, у якому НДВ виражає майбутню заплановану дію: *У квартирі усі затихли – завтра Олена захищала диплом.* НДВ може поєднуватися як з ДВ, так і з іншою незавершеною дією: *У квартирі усі ходили навипиньки – завтра Олена захищала диплом.* У таких контекстах НДВ виконує функцію, яка передається лексично: *збирається захищати, повинна була захищати.*

Тож варіативність видів можлива тоді, коли ситуація передбачає завершеність, цілісність дії, а КМ – його тривалість і перебіг.

Спостерігається чітке протиставлення значень повторюваність (НДВ) ↔ конкретний факт (ДВ). Наприклад, *Вона поверталася з роботи о 20.00. – Вона повернулася з роботи о 20.00. Він телефонував завжди у п'ятницю. – Він зателефонував у п'ятницю. Коли сонце ховалося, то у дітей мерзли руки. – У дітей замерзли руки.* Речення розрізняються чітким протиставленням повторюваної, регулярної дії та одноразової результативної дії. Іноді саме наявність маркерів акцентує увагу на повторюваності дії (повторюваність виражається контекстуально), бо без них загальний контекст речення сприймається як конкретна процесуальна дія: *Ми прибирали у кімнаті. – Ми декілька разів прибирали у кімнаті. Студенти бігали у парку. – Студенти кожного ранку бігали у парку. Редактор вчитував мою статтю. – Редактор вкотре вчитував мою статтю. Ми дивилися телевізор. – Ми дивилися телевізор, а бабуся в цей час постійно дрімала.*

Якщо у реченні передаються послідовні дії, виражені ДВ, то заміна дієслів на форми НДВ спричиняє зміну семантики з конкретно-результативної на повторювану: *Туристи поснідали і вирушили в центр міста. – Туристи снідали і вирушали в центр міста.*

У складних реченнях із підрядним часу, у яких функціонують сполучники *коли, щойно* тощо, дієслова ДВ виражають послідовність дій: *Щойно глядачі заповнили зал, світло згасло. Коли я зайшов у*

кімнату, **задзвонив** телефон. Заміна дієслів ДВ на дієслова НДВ не змінює загального значення послідовності дій, однак додає реченню відтінок неодноразовості згадуваних дій: *Щойно глядачі **заповнювали** зал, світло **згасало**. Коли я **заходив** у кімнату, **дзвонив** телефон.*

Зв'язок повторюваності в реченнях із дієсловами НДВ зі значенням досягнення результату зафіксовано в конструкціях з обставиною часу *протягом години, за годину* тощо. Наприклад: *Він **перекладав** текст три години. – Він **перекладав** текст протягом трьох годин. – Він **переклав** текст за три години. – Протягом трьох годин він **переклав** текст.*

Деякі дієслова НДВ можуть бути нейтральними до вираження повторюваності, якщо вони не мають додаткових КМ (*постійно, регулярно, зазвичай, традиційно, кожного ранку* тощо): *Вони **згадували** свою поїздку до Львова. – Кожної зустрічі вони **згадували** свою поїздку до Львова.*

У процесі використання дієслів ДВ у значенні повторюваної дії обов'язковим компонентом речення є обставини зі словом *разів* (*декілька разів, багато разів* тощо), яке надає дії значення обмеженої повторюваності. Значення цілісності дії як основне значення ДВ домінує і відрізняє таку повторювану дію від повторюваної дії, вираженої НДВ. Наприклад: *Я **декілька разів повторив** свою адресу. – Я **декілька разів повторював** свою адресу.* У першому реченні повторювана дія сприймається як сукупність декількох цілісних однакових дій, які відбулися в чітко визначений термін. У другому реченні часові проміжки між повторюваними діями розмиті, як і інформація про те, чи були ці дії цілісними (ймовірно, що жодного разу так і не вдалося повторити).

Типовими для вираження цього значення є дієслова ДВ з префіксом повторюваності *пере-* (*переробити, переписати, перефарбувати* тощо), дієслова з префіксом *про-* (*Я **двічі проїхав** цим маршрутом, але нічого особливого не побачив*), дієслова з суфіксом *-ну-* (*Хтось **декілька разів стукнув** у двері*) (Соколова 2003).

У комунікативному процесі смислове протиставлення між повторюваною дією, вираженою НДВ, і сукупною дією, вираженою ДВ незначне: *Протягом вечері діти **декілька разів вибігали** з-за столу. – Протягом вечері діти **декілька разів вибігли** з-за столу.*

Протиставлення загальний факт ↔ конкретний факт є слабким, бо і НДВ, і ДВ не виражають кардинально протилежних смислів у цих значеннях. Наприклад: *Ти допомагав йому із завданням?* – *Ти допоміг йому із завданням?* За умови інтонаційного акценту на дієсловах у цих реченнях значення видових дієслів не є протилежними, адже в обох випадках передано факт дії. Різниця ж у тому, що в першому реченні міститься ознака невизначеності щодо факту дії, незрозумілим є, чи завершилася вона, чи повторювалася. Зрозумілим значення може стати завдяки додатковому контексту: *Ти колись вже допомагав йому із завданням?* – *Ти допомагав йому із завданням вчора?* – *Скільки разів ти допомагав йому із завданням?* У другому ж реченні факт дії сприймається як цілісна, завершена і одноразова дія, що містить інформацію про конкретну ситуацію.

У ситуації, коли цікавить сам факт наявності дії, а це переважно питальні речення, використовують НДВ: *На сонці я одягнула дитині капелюх.* – *Ти одягала на сонці дитині капелюх?* Він не прийшов на збори. – *Ви запрошували його на збори?* Цікавить сам факт: була дія чи не було. У такому значенні часто можна використовувати варіативні конструкції з дієсловом *бути* в минулому часі: *Вчора була нарада?* – *Так, ми збиралися.* – *Ви вчора збиралися?* – *Так, вчора ми збиралися.*

Використання дієслова ДВ у процесі передачі факту дії інформує про виникнення цієї дії в певній ситуації: *О 18.45 друзі зібралися біля кінотеатру. Ви пофарбували стелю?* (ви повинні були пофарбувати її) – *Ви фарбували стелю?* (чи була ця дія). *Нарешті я вивчив це правило* (виникнення очікуваної дії). – *Я вивчав це правило* (факт дії). ДВ використовують, коли хочуть підкреслити, що завершеною дією подія не завершилася, а змінилася на іншу дію. Наприклад: *Він стрибнув через паркан* (і одразу спрацювала сигналізація). *Вона розірвала свої улюблені кросівки* (і тепер не знала, в чому бігати). *Олена розкрила мапу* (і почала шукати потрібну їй вулицю). Дієслова НДВ у такому значенні не використовують, бо ж вони не виражають цілісної, завершеної дії.

Іноді значеннєва різниця між ДВ і НДВ може бути фактично стертою. Наприклад: *Ви телефонували йому?* – *Ви потелефонували йому?* Однак у значенні підкреслення факту дії перевагу надають формам НДВ.

Часто у процесі позначення факту дії потрібно враховувати відношення дії, що відбулася в минулому, до моменту мовлення.

Дієслова НДВ передають дію, що відбулася в минулому і не пов'язана з моментом мовлення. Дієслова ж ДВ у минулому часі можуть за певного контекстуального оточення зберігати результат дії, що відбулася в минулому, в момент мовлення (перфектне значення). Наприклад: *Я готувала вечерю вчора. Тепер твоя черга* (факт дії пов'язаний з минулим, про результат у момент мовлення нічого не відомо). – *Я приготувала вже вечерю. Ідіть їсти* (дія – в минулому, а її результат – у момент мовлення). *Я змінила свій пароль на комп'ютері* – у певному контексті може означати, що дія відбулася щойно, пароль зараз інший. *Він зламав ногу* – це сталося, можливо, недавно, але нога ще й зараз нездорова. Вибір виду дієслова в подібних контекстах залежить від комунікативної мети того, хто говорить: на чому саме акцентовано – на факті чи на його результаті в момент мовлення. Речення з дієсловами і НДВ, і ДВ передають дію, яка відбулася в минулому, але НДВ вказує на те, що ця дія відбулася раніше за дію, виражену ДВ. У перфектному значенні ДВ може замінюватись НДВ у значенні загального факту. Наприклад: *Назву статті залишаємо, як і домовлялися.* – *Назву статті залишаємо, як і домовилися.*

Для дієслів фізичної дії, переміщення, а також руху характерним є використання НДВ у значенні загального факту. Наприклад: *Минулого року ми приїжджали до родичів. Я відкривала двері для провітрювання.* Позначувані дії в цих контекстах не пов'язані з моментом мовлення і містять в одній дієслівній формі одночасно дві дії: *ми приїжджали* = приїхали і поїхали, *я відкривала* = відкрила і закрила. Подібне значення закладено в самій семантичній структурі дієслів руху у найширшому розуміння цього поняття, а тому комплексно дія сприймається через антонімічне протиставлення (приїхали – поїхали, відкрила – закрила).

Тож у використанні НДВ у значенні загального факту важливу роль відіграє контекст, який за допомогою додаткових маркерів вказує на констатацію факту, позбавляє дію невизначеності.

На вибір видової форми впливає і лексичне значення дієслова. Наприклад, дієслова *зламати, розбити, забути* орієнтовані лише на результат, тому, коли треба з'ясувати хто, де, коли, використовуємо ДВ: *Хто забув сумку? Де ви зламали ногу?* Це стосується і таких діє-

слів, як *відкрити, створити, винайти*: *Цей кінотеатр відкрили? Хто створив цю вакцину?* У подібних реченнях важлива орієнтація на цілісність дії. Якщо акцент зроблено на суб'єкті дії і в реченні є прислівники оцінки дії, то перевагу надаємо ДВ: *Хто так красиво намалював на стіні?* Якщо ж характеристики результату дії немає, то можливий НДВ: *Красиво намалювали на стіні. Хто малював?*

Отже, аналіз базових видових значень у минулому часі засвідчив, що використання дієслівного виду мотивується передовсім контекстом речення і контекстом висловлювання, порядком слів, інтонаційними акцентами в реченні, власне семантикою дієслова. Контекст і комунікативна ситуація сприяють наближенню видових значень і пояснюють видову варіативність.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у виявленні специфіки використання видових форм в минулому часі у реченнях із запереченням, які також мають свої особливості.

ЛІТЕРАТУРА

- Авилова, Н. 1976, *Вид глагола и семантика глагольного слова*. Москва: Наука.
- Безпояско, О. – Городенська, К. – Русанівський, В. 1993, *Граматика української мови: Морфологія*. Київ: Либідь.
- Загнітко, А. 1996, *Теоретична граматика української мови: Морфологія*. Донецьк: ДонДУ.
- Зализняк, А. – Шмелев, А. 2000, *Введение в русскую аспектологию*. Москва: Языки русской культуры.
- Калько, М. 2008, *Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській мові*. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.
- Калько, М. 2014, Вид дієслова у фокусі впливу різнорівневих чинників. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки* № 27. Черкаси, 113–118.
- Маслов, Ю. 1959, Глагольный вид в современном болгарском литературном языке: Значение и употребление. *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва, 157–312.
- Маслов, Ю. 1984, *Очерки по аспектологии*. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета.
- Сидоренко, Т. 2002, Взаємодія граматичної категорії виду і лексико-граматичної категорії способів (родів) дієслівної дії. *Культура народів Причорномор'я* № 32, 225–229.
- Соколова, С. 2003, *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.

Соколова, С. 2007, Прикладні аспекти класифікації характеризованих родів (способів) дієслівних дії. В: *Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів*, кн. 5: *Мовознавство*. Київ–Донецьк, 213–223.

Binnick, R. I. 1991, *Time and the verb: A guide to tense and aspect*. New York: Oxford University Press.

Richardson, K. 2007, *Case and aspect in Slavic*. Oxford – New York: Oxford University Press.

ШІСТДЕСЯТНИЦТВО В РЕЦЕПЦІЇ ІРИНИ ЖИЛЕНКО

Евеліна Балла

Abstract

The article focuses on the movements of the Ukrainian sixties with a strong perceptive on the philosophical and aesthetical phenomena of the Ukrainian literature in the second part of the 20th century. The article points out that the paradigm of these multifold phenomena appeared in the works of the modern researchers. Furthermore, strengthening this view, supplementary testimonies of the era's artistic generation have been analyzed. Special attention is given to this genre, because memoirs and testimonies are able to synthesize the subjective and objective points of views in order to show these philosophical and aesthetical phenomena from the inside. Such testimony for example the work of Iryna Zhylenko, *Homo feriens* (2011). It presents a wide panorama of the social and political situations of the sixties.

The article presents the attitude of the author of *Homo feriens* with representations of different figures and phenomenon not only in literature of the sixties, but with other areas of life, such as social, political and artistic representations of the 20th century.

Keywords: literature of the sixtieth, reception, Iryna Zhylenko, philosophical phenomenon, memoirs literature, Ukrainian literature, 20th century literature.

Шістдесятництво є вагомим світоглядним, філософським та естетичним явищем в українській літературі другої половини ХХ ст. Це новаторський рух, що виник у кінці 50-х – на початку 60-х років у період хрущовської “відлиги”. Його сьогодні переважно характеризують як українське національне відродження, наступне після “розстріляного відродження” 20–30-х рр.

О. Пахльовська, досліджуючи феномен українського шістдесятництва у статті *Українські шістдесятники: філософія бунту*, прийшла до висновку, що “шістдесятництво охоплює практично всі сфери інтелектуального та мистецького самовияву української еліти. І саме тому шістдесятництво не є літературною школою чи мистецьким напрямком. [...] Шістдесятництво є філософським феноменом, і як таке є новим відліком часу інтелектуальної історії України. Через те і в літературному, і в мистецькому процесі феномен шістдесятництва репрезентуватимуть окремі масштабні постаті з цілком різними – іноді протилежними естетичними орієнтаціями” (Пахльовська 2000: 70).

На персоналістській сутності цього явища наголошує й Л. Тарнашинська: “саме із суми індивідуальних «Я» складається покоління – надто те, що його ми зовемо шістдесятниками. Унікальність його визначається переважно тією обставиною (у контексті відповідної суспільно-історичної ситуації), що воно було насичене, як повітря киснем, неповторними яскравими особистостями” (Тарнашинська 2010: 10).

У працях сучасних дослідників загалом вимальовується парадигма цього багатоаспектного культурного феномену, однак вважаємо, що вона може бути суттєво доповнена та “оживлена” свідченнями самих представників цієї мистецької генерації. Саме тому на увагу заслуговує мемуарна література, адже цей жанр дозволяє синтезувати суб’єктивний та об’єктивний погляди, показати явище ніби зсередини. Цінним джерелом такої інформації є нотатки, листи, спогади, публіцистика І. Дзюби, Р. Корогодського, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса. Не менш цікавим і змістовним є “жіночий” погляд на це явище, який характеризується не тільки аналітичним, а й, насамперед, психологічним та емоційним характером оприявлення його суті.

Дуже влучно охарактеризувала своє покоління Л. Костенко. На питання дочки “з чого для неї почалося шістдесятництво” вона відповіла: “З почуття солідарності. В літературу несподівано й одночасно прийшли люди з талантом і совістю. Ти ж уяви: під таку лиху годину, в умовах тоталітарного режиму, де за плечима твоєї літератури – грати, перед очима – залізна завіса, а середовище, в якому живеш, всуціль фальшиве, перенизане підлістю й провокаціями, і раптом – така дивовижна когорта творчо й етично обдарованих людей” (Дзюба 2011: 144).

Відома шістдесятниця, критик М. Коцюбинська так окреслила суть їхньої діяльності: “Це були паростки нового неформального духовного життя, вільного самовияву творчого інтелекту, що вивільнявся з пут тоталітаризму” (Коцюбинська 2006: 39).

На особливу увагу, на наше переконання, заслуговує солідна книга спогадів Ірини Жиленко *Homo feriens* [Людина, що святкує] (2011), у якій представлено широку панораму тогочасної суспільно-політичної ситуації, у контексті якої виникло шістдесятництво, цілу галерею митців, які репрезентують його в різних галузях політики та культури, змальовано психологічні та естетичні портрети чільних представників літературного шістдесятництва, розкривається внутріш-

ній світ самої Ірини Жиленко як поетеси-шістдесятниці та її чоловіка – відомого письменника Володимира Дрозда. У передмові до видання М. Коцюбинська тонко підмітила, що “«*Homo feriens*» Ірини Жиленко – то не просто мемуарний «потік свідомості», вияв такої природної для творчої особистості потреби висловитися «про час і про себе», зафіксувати свій, і свого питомого середовища, слід на землі. Це твір концептуальний, у певнім сенсі програмовий, спроба сформулювати своє кредо, накреслити свою картину світу і людини в ньому” (Коцюбинська 2011: 5), але водночас “це колективний портрет в історичному і психологічному інтер’єрі українського шістдесятництва, її Батьківщина – в-час-і-просторі” (там само, 11).

Варто наголосити, що Ірина Жиленко – письменниця, ім’я якої неодмінно спадає на думку, коли йдеться про “жіночий” дискурс української лірики другої половини ХХ століття. Її доробок небезпідставно розглядають у контексті творчості митців-шістдесятників, адже і хронологічно (перша її збірка *Соло на сольфі* вийшла в 1965 році), і світоглядно, і в силу конкретних життєвих обставин (одружена з яскравим прозаїком-шістдесятником, була у приятельських стосунках з багатьма представниками цього творчого покоління) її особистість органічно вписується в це інтелектуально-мистецьке явище. Вона й сама ідентифікує себе з ним, що яскраво засвідчує ґрунтовне лірико-філософське есе *Homo feriens*. А М. Коцюбинська у *Книзі споминів* характеризує її як талановиту поетесу з “неголосним і вишуканим” ліричним голосом. “Вона органічно влилася в наше трохи старше за віком товариство, без «портативної Жиленко», як ніжно називав її Василь Симоненко, неможливо уявити наше тодішнє товариське життя і громадянську активність” (Коцюбинська 2006: 38), – згадує відома шістдесятниця.

Тому весь фактаж, який ми знайдемо на сторінках *Homo feriens*, заснований на особистому життєвому та емоційному досвіді самої І. Жиленко. Таким чином, в есе пульсує справжнє життя 60-х років, адже твір має документальну основу – “щоденники й листи, написані по гарячих слідах подій, плекані автентичними настроями” (Коцюбинська 2011: 5).

У такий спосіб І. Жиленко вдається окреслити багатогранну картину тогочасного суспільно-політичного життя та достовірний світоглядний портрет свого літературного покоління. Фактично про шіст-

десятицтво йдеться в кожному рядку цього видання. Але маємо на меті представити у своїй публікації найбільш показові спостереження авторки.

“Шістдесятництво – не течія, і тим паче – не «школа». Це був рух опору інтелігенції, дух бунтарства, що об’єднував абсолютно різних – і за манерою віршування, і за жанром, і навіть за родом діяльності – людей. Але, безперечно, основою шістдесятництва був пошук нового: нових виражальних засобів і нового світогляду”, – слушно підкреслює І. Жиленко. Вона наголошує на тому, що кожен із митців це нове ніс по-своєму, і виділяє “родзинку” кожного з них: “В космосі вирував Вінграновський, щоб потім припасти м’яко і дитинно до рідної, теплої української землі. У глибинах коріння народного набирала сили Драч, щоб потім розростися могутньою державною кроною. Пекучо-гірко і непримиренно-гордо іронізувала Ліна Костенко. Ідучи вперед, як грішник Дантів, «з лицем, оберненим назад», в історію України. Незбагненно (для нас, тодішніх) віршував Василь Стус – найбільш вільний від соцреалістичних стереотипів. А його тезко, Василь Симоненко, писав просто і чесно, він тільки виписувався, тільки починався. [...] Симоненкові – судився найдовший шлях у поезію і – на пекучий сум! – найкоротше життя. Писав абсолютно не схожу ні на кого (хіба що – з ароматом Антонича) лірику Ігор Калинець. Пристрасно «хуліганів» Борис Нечерда, й інші, інші, інші...” (Жиленко 2011: 124).

Влучно характеризує І. Жиленко і прозове “шістдесятництво”: “У прозі – європеїзм і психологізм був за Валерієм Шевчуком, гостро-свіже, бунінське відчуття світу – за Євгеном Гуцалом, болісна заглибленість у соціум і долю народу – за Володимиром Дроздом та Григором Тютюнником. Космос шістдесятництва занадто великий, аби назвати всі його планети” (там само, 124).

А пізніше І. Жиленко занотує: “Творчий всесвіт шістдесятництва, вибухнувши, – розширився, і планета віддалялась від планети, набуваючи свої планетні системи. Інакше не буває. Митцям потрібен простір, аби заповнити його собою і своїм трудом. Час юнацьких тузов минув, і кожен ступив на своє особисте небо...” (там само, 133).

Письменниця висловлює кілька слушних думок, що проливають світло на співпрацю різних митців, і не тільки літераторів, а саме така співпраця (точніше, це була дружба, приятельство) була підва-

линою функціонування шістдесятництва. Адже виразно шістдесятницькою була творчість і діяльність таких публіцистів та правозахисників, як В. Чорновіл, Ю. Бадзьо, Л. Лук'яненко та ін., а також художників (Л. Семикіна, А. Горська, П. Заливаха, Г. Зубченко), кіномитців (Ю. Ілленко, С. Параджанов, Л. Танюк, І. Миколайчук) та композиторів (серед яких і фізично знищений пізніше В. Івасюк).

Про багатьох із згаданих особистостей ми знайдемо інформацію в книзі І. Жиленко. Особливо таких відомих художників, як А. Горська, В. Зарецький та О. Заливаха, з якими вони тісно спілкувалися, дружили. А найбільше, звичайно, про митців слова. Як письменник і водночас чутлива жінка, авторка есе тонко вхоплює їх мистецьку та людську сутність. І. Драча, зокрема, вона називає найталановитішим у їхній когорті: “Засліпив, приголомшив своїм талантом, величчю, розумом. Скрамний, у великих окулярах і сірому дешевенькому костюмі. Шкарпетки сповзають на черевики. Звичайнісінький. Його і не помітиш серед інших. Тільки очі – розумні, сірі, несмішливі і дуже високе чоло” (там само, 89).

Чи не найбільш рельєфно окреслюється в есе постать Валерія Шевчука. Із подружжям Шевчуків вони у молодості дружили сім'ями, а з Нілою Шевчук підтримували одна одну, коли чоловіків не було поруч. У спогадах І. Жиленко вимальовується творча особистість метра сучасної прози в еволюції – від кучерявого студентика, іронічного до нещадності й картинно песимістичного, який “багато вже знає у свої 22, а багато знання – багато печалі (так пояснює песимістичні настрої в житті і творчості друга авторка, наголошуючи, що «не в мудрості багато печалі, а саме у великому знанні. Подолати своє знання, піднятися над ним до мудрості – це вже шлях до сонця. Але це потім. Змолоду ж – «збаламучення душі» й неприкаянність” (там само, 134) – до “велетня літературного труду”.

Складною, дещо дисгармонійною людиною був і чоловік письменниці. Пишучи про його становлення як митця, вона порівнює їх із В. Шевчуком: “Тоді, на початку 60-х років, обидва вони лише виношували себе в собі, а це стан – мученицький. Дрозд знав життя, знав глибоко і безпомилково. Але не мав достатньої культури і фаху. Шевчук мав культуру, але майже не знав життя. Врешті, коли вони й набули крило, якого бракувало, – все одно творчість їхня позначена: пе-

реважним ухилом у буття – Дрозда; ухилом у культурництво – Шевчука” (там само, 135).

Читаючи подібні спогади, щоденникові записи, ми ніби опиняємося в середовищі тих людей, у координатах того часу й простору. Після цього за рядками художніх текстів ми прозираємо особистість творця, краще розуміємо його естетичний та етичний вибір. Можна було б продовжувати цитувати і окреслювати у подібний спосіб портрети багатьох шістдесятників та митців старшого покоління, одіозних критиків та політичних діячів. *Homo feriens* і справді насичене такою інформацією. Хочу лише наголосити на тому, як оцінює І. Жиленко іншу, винятково талановиту жінку свого часу – Ліну Костенко: “В цю жінку я закохана шалено! У неї такі грандіозні вірші, що, слухаючи їх, я розуміла: про Ліну ще розповідатиму своїм благоговіючим онукам, а вони – своїм онукам. Неймовірна красуня, жіночна, дотепна і [...] залізна! В ній відчувається незламна воля і внутрішня сила, якої мені бракує...” (там само, 186).

Як відомо, шістдесятники об’єднувалися у певні гурти. Протягом 1960–1963 років у Києві діяв так званий Клуб творчої молоді (КТМ). Про діяльність КТМ І. Жиленко як його учасника, звичайно, пише багато. Ось, приміром, одна із цитат: “Володя увів мене в коло друзів Івана Світличного, а друзі, в свою чергу, привели нас у Клуб Творчої Молоді, який уже активно діяв. І весь Київ для нас був мовби заснований золотим плетивом дружніх походеньок по книгарнях, кав’ярнях, художніх майстернях, вечорах і репетиціях у КТМ. Це був наш Київ і наш час” (там само, 149).

Книга засвідчує також, якою широкою була лектура тогочасних письменників. Вони читали класичну українську літературу. Безперечно, Шевченка (“Скільки себе пам’ятаю – це ім’я і ця велика душа завжди були зі мною і в мені”, – пише І. Жиленко), Г. Сковороду, М. Драгоманова, М. Костомарова. Сучасну їм – М. Бажана, твори одного, зарубіжну – Г. Гайне, П. Верлена, С. Малларме, Г. Ібсена, С. Пшибишевського, А. Франса та багатьох інших. Вони були інтелектуалами, але їх висока освіченість та ерудиція – явища набуті, адже всі вони дуже багато працювали над самоосвітою. Ось як описує авторка це “всотування” інформації, що поступала з різних джерел: “Ми накинулись на культуру зголодніло і неперебірливо. [...] Скарби української культури відкрились мені, як і багатьом іншим, пізніше,

коли за нашу освіту взявся «сонечко-професор» Іван Світличний в супрязі з Іваном Дзюбою та Євгеном Сверстюком. А до того (та й уже – назавжди!) – довгі години в пилюзі бібліотек і букіністичних книгарень, полювання на журнали (переважно – російські), передавання книг з рук до рук, переписування віршів у блокноти; довгі черги до кінотеатрів (на Фелліні чи Бергмана); вистоювання на ногах (вхідний квиток – 50 коп.) симфонічних оркестрів; розмови, суперечки, майстерні художників і багато-багато інших освітніх подвигів” (там само, 125).

“Двигуном руху шістдесятників”, “творцем його ідеології” справедливо вважають І. Світличного – відомого поета, літературного критика, натхненника київського Клубу творчої молоді. І. Жиленко влучно охарактеризувала оселю І. Світличного як таку, “куди зіходилося в 60-х роках усе, що було найкращого і найсвітлішого в нашій Україні”, “довкола Івана оберталась Україна, тобто все, що було в Україні найкращого” (там само, 152). Письменниця близько до серця сприйняла нищення репресивною тоталітарною системою кращих представників української інтелігенції, серед яких був у середині 60-х років й І. Світличний. Тому “серед невідступних ключових тем мемуарної партитури «Homo feriens» – доля такої близької і рідної для авторки шістдесятницької дисидентської громади, репресії щодо «шопти» інакодумців і правдолюбців” (Коцюбинська 2011: 13).

Незважаючи ж на всілякі спроби “приборкати” бунтівних шістдесятників, спрямувати їх творчу енергію в “правильне” ідеологічне русло, система так і не змогла знищити шістдесятництво. І. Жиленко вказує на причини такої непохитності та невмирущості: “Шістдесятникам пощастило увійти в літературу в час найвищої потреби суспільства в поезії. В цьому наше величезне щастя. 61-й – 62-й роки винагородили нас (наперед!) на всі наступні лихоліття. За ці три роки сонця ми зросли (і політично, і культурно), зміцніли і загартувались. Викорчувати шістдесятництво з радянського літературного поля вже було неможливо” (Жиленко 2011: 123).

Наголошує оповідач і на іронічному дискурсі українського шістдесятництва, влучно узагальнивши: “І якщо початок 60-х був «країною поезією», то подальші роки (і надовго) стали «країною іронією». Іронізували всі. Гостро, гірко, жовчно” (там само, 135). Озброюється іронією й гомодієгетичний наратор книги *Homo feriens*, тому про своє ставлення до тодішньої ідеологічної та суспільно-політичної

ситуації пише: “Вся ота суспільно-пропагандистська злива, яка лилась на наші голови, стікала з мене, як дощ із мого пса Жульєна. Стріпнеться – і сухий. Мабуть, я з тих, хто не піддається жодному гіпнозу, а масовому тим паче” (там само, 72). І вже чисто по-жіночому: “Ненавиджу змагальність будь у чому. Я – та, що сходить з дистанції і йде без поспіху обіч, збираючи ромашки” (там само, 69). У цих словах вбачаю осердя психологічного портрета автобіографічного наратора. Подібні самохарактеристики роблять цей портрет дуже виразним з чіткими контурами, що проливає світло на творчу спадщину авторки. Після прочитання *Homo feriens* зовсім по-іншому сприймаєш та розкодуєш зміст окремих мотивів та образів-концептів творчості письменниці. Особливо відтінюються в есе такі тематичні домінанти поезії І. Жиленко, як мотив дитинства – світу безтурботності, дива, казки і разом з тим фантазмагоричність, казковість, святковість як ключова ознака психопоетики мисткині. Також мотив дому як “засадничої тривкості буття”. Відсутність власного житла, його убогість протягом тривалого часу, а також намагання абстрагуватися від суспільних катаклізмів породжують важливий поетико-філософський стрижень її лірики, сформульований у рядках “Прокинутися з повним домом щастя”. Цей вибір багатоаспектно обґрунтовується і в аналізованій книзі.

“Коли людина веде щоденник – їй не потрібен ні психоаналітик, ні навіть друг. Уся гіркота з душі витікає крізь перо” (там само, 75–76), – зазначає І. Жиленко. Однак загальний настрій цієї книги все-таки варто окреслити не словами гіркоти, біль чи страждання, а концептом, винесеним у заголовок книги, – свято, людина, яка святкує. *Homo feriens* – це квінтесенція психологічного та емоційного стану оповідача, екзистенційними роздумами якого наповнена філософська фактура книги. Ось, приміром, показова цитата, що відображає сказане: “Наше життя схоже на клубок безнадійно сплутаних ниток, з яких – хочеш того чи ні – мусиш щось виплести. Якщо замислитись про все життя загалом (весь клубок), можна збожеволіти або дамокловим мечем самогубства розрубати той вузол. Мудрий той, хто, як я, витягне ниточку завдовжки в один день – і радий. Завтра – знову. Отак потроху і сповнить своє життєве призначення. І, озирнувшись зі старості, побачить прекрасне мереживо – витвір труда, творчості, самопожертви, в якому зблискують золоті ниточки свят і удач...” (там

само, 364). Таким є виразно жіночий, Жиленківський рецепт щасливого життя, життя – як свята.

Узагальнено ж портрет наратора книги *Homo feriens* виглядає так: це жінка-естетка, чутлива до краси у всіх її проявах – навколишнього середовища (природи), музики та інших витворів мистецтва, багатства людської душі тощо, жінка як господиня, “душа” дому, що наповнює життям його інтер’єр, дбає про чоловіка та дітей; жінка-поетеса, чий етичний та естетичний вибір корелюється вихованням та самовихованням, шляхетністю розуму і душі, правдолюбством, а водночас самокритичністю, об’єктивністю в оцінках інших та самої себе; і звичайно ж, жінка-гедоністка, “фан життя”, що уміє з ниточок долі сплести чарівне, повне сенсу мереживо, що символізує багатогранність та виповненість життя.

Суттєво доповнюють документальний та лірично наснажений фактаж видання й світлина, на яких зафіксовано різні події з особистого життя авторки та літературно-мистецького буття столиці в другій половині ХХ ст.

Отже, подібна мемуарна література є достовірним “документом” доби. Не виразно документальним джерелом, а зігрітим душею автора, переплавленим через горнило його розуму та емоцій. Уже сьогодні немає в живих І. Жиленко, як і більшості шістдесятників, але поміж рядків цього “монументального” видання б’ється її серце, звучить голос, що доносить до наступних поколінь правду про непростий період розвитку нашого мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

- Дзюба, І. 2011, *Є поети для епох*. Київ: Либідь.
 Жиленко, І. 2011, *Homo feriens: Спогади*. Київ: Смолоскип.
 Коцюбинська, М. 2006, *Книга споминів*. Харків: Акта.
 Коцюбинська, М. 2011, “Нам є на що озиратися...”. Свято спогадів Ірини Жиленко. В: Жиленко, І. *Homo feriens: Спогади*. Київ: Смолоскип, 5–17.
 Пахльовська, О. 2000, Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність* № 4, 65–84.
 Тарнашинська, Л. 2010, *Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти)*. Монографія. Київ: Смолоскип.

НОВИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОГО ТА УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКАРСТВА (З СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Єлизавета Барань

Abstract

The creation of Ukrainian–Hungarian and Hungarian–Ukrainian dictionaries did not get proper attention in the Soviet period. In the early 90s both in Ukraine (in Transcarpathia) and Hungary specialists began to work on creating modern Ukrainian–Hungarian and Hungarian–Ukrainian dictionaries. A proper number of professional bilingual dictionaries is still not available these days.

Keywords: Ukrainian–Hungarian and Hungarian–Ukrainian dictionaries.

У радянську епоху не приділялося достатньо уваги розвитку культурних зв'язків між українським та угорським народами. У цьому відіграв роль і той фактор, що функцію державної мови в Українській РСР виконувала переважно російська.

Щодо появи у світ словників, то 1961 року в Ужгороді вийшов *Угорсько-український словник (УУС)*, укладачами якого були Павло Чучка, Олександр Рот, Юрій Сак. Його пара – *Українсько-угорський словник (UMSz)* – побачив світ 1963 року у видавництві Академії наук Угорщини за редакцією Лоранта Катони. Обидва на той час були лексикографічними виданнями високої якості, до того ж перший містив коротку характеристику угорської мови, а в другий було включено опис особливостей української мови.

Угорсько-український словник за словами укладачів, є першою спробою в історії української лексикографії створити такий тезаурус, у якому українська частина була б виконана відповідно до вимог сучасної української лексикографії (у передмові, УУС: 7). У його реєстрі – 28 000 вокабул. Після передмови подано детальну інформацію про користування словником. У словникових статтях після заголовного слова подаються його граматичні форми: в іменників – закінчення знахідного відмінка, особове-присвійне закінчення 3 особи однини та суфікс множини; у прикметників – закінчення знахідного відмінка та суфікс вищого ступеня; у займенників – закінчення знахідного від-

мінка; у дієслів – закінчення третьої особи однини минулого часу дійсного способу дійсної форми суб'єктивного дієвідмінювання, третьої особи однини наказового способу та третьої особи однини теперішнього часу умовного способу. До прикладу: *aggkor*, -*t*, -*a* – *ста́рість*, -*рості*, *ор.* *ста́рістю*; *ста́речий вік*; *ста́речі ліма́ tb*; *beolt*, -*ott*, *oltson be*, -*ana* 1. *прищеплювати*, -*люю*, -*люєш*, *щепі́ти*, -*ніш*, *прищепі́ти*; *a gyermeket ~ ja himlő ellen* – *прищепі́ти ді́тям ві́сню*; 2. (*átv*) ~ *a gyermek lelkébe a munkaszerezetet* – *прищепі́ти дитині лю́бов до пра́ці*. Серед заголовних слів є і антропоніми, а саме особові імена, до яких подано відповідник українською, до прикладу, *Ágota*, -*át*, -*ája*, -*ák* – *А́гота*, -*ти* (відповідає українському *Ага́фія*, *Гафі́я*, -*ії*; (*közb*) *Gánka*, -*ki*, *д. і м. Га́нці*); *Béla* – -*át*, -*ája* – *Бе́ла*, -*ли* (відповідає українському *Ада́льберт*, -*та*). Серед топонімів подано українські відповідники оронімів, лімнонімів, пелагонімів, ойконімів, хоронімів: *Bakony-hegység* – *Баконські го́ри*; *Balaton*, -*t* – *Балато́н*, -*ну*; *Balti-tenger* – *Балтійське море*; *Buda*, -*át* – *Бу́да*, -*ди*; *Vukovina*, -*át* – *Букові́на*.

У кінці словника Олександр Рот помістив короткий нарис граматики угорської мови (там само, 855–909), що складається з таких розділів: фонетика; фонетичні зміни; морфологія (іменник, творення форм множини іменників, категорія присвійності, основні значення відмінків; прикметник, ступені порівняння якісних прикметників і способи їх творення; числівник, розряди числівників; займенник, розряди займенників; дієслово, відмінювання дієслів, часові форми, способи дієслів; дієприкметник та дієприслівник, прислівник, післяйменник, артикль, сполучник, вигук, частка); синтаксис (типи речень і їх структура, граматична основа простого речення, другорядні члени речення, порядок слів у реченні; типи складних речень, словотвір).

Угорсько-український словник Павла Чучки, Олександра Рота, Юрія Сака є вдосконаленою та найбільш повною лексикографічною працею свого часу і попередніх періодів історії угорсько-українського словникарства.

Українсько-угорський словник упорядковано Лорантом Катаною за дорученням видавництва Угорської академії наук, перевірено та доповнено співробітниками Ужгородського державного університету. До реєстру включено найуживаніші слова, тому, як зазначено в передмові (UMSz: 9), вузькоспеціальні лексеми і терміни, застарілі слова та регіоналізми подаються в обмеженій кількості. Словникова

стаття побудована так: українське заголовне слово з наголосом; до іменників подано закінчення родового відмінка однини; до іменників категорії *pluralia tantum* – закінчення родового відмінка множини; прикметники – у формі називного відмінка чоловічого роду; до дієслів додається закінчення першої та другої особи однини, відтак уміщено угорський відповідник. Важливо і те, що до реєстру введено чимало усталених виразів, прислів'їв та приказок. До прикладу, після заголовного слова *бажати* наведено прислів'я *хто іншим лиха бажає, сам лиху має* – *aki másnak vermet ás, maga esik bele*; слово *борг* є елементом фразеологізму *бути по вуха в боргу* – *nyakig úszik az adósságban*; а заголовне слово *каша* входить до складу фразеологізму з ним *кашу не навариш* – *vele nem lehet zöldágra vergődni*. До деяких реєстрових слів подано прикладку: *бджілка-працівниця* – *dolgozó méh*. У словнику вміщено і приклади вигуків: *бах!* – *zsupsz!*, *bumm!*; *геть!*, *четь-четь!* – *el!*, *el innen*. Численні приклади антропонімів та топонімів (а саме, назви гідронімів, пелагонімів, оронімів тощо) теж мають місце в словнику, до прикладу: *Яків* – *Jakiv, Jakab*, *Баренцево море* – *Barents-tenger*, *Болгарія* – *Bulgária*, *Берлін* – *Berlin*, *Дунай* – *Duna*, *Карпати* – *Kárpátok*. Серед реєстрових слів знаходимо й українські історизми: *гетьман* – *hetman*, *козак* – *kozák*, *отаман* – 1. *atamán*, *kozák vezér*; 2. *rablóvezér*.

У кінці словника автор подає “Нарис граматики української мови” угорською мовою (там само, 417–456), який поділено на такі розділи: “Вступ. Походження і розвиток української мови”, “Фонетика”, “Морфологія (загальні відомості про іменник, відмінювання іменників, загальні відомості про прикметник, розряди числівників та займенників, прислівники, загальні відомості про дієслово, дієвідмінювання, часові форми дієслів, спосіб дієслів, дієприкметники та дієприслівники)”. Уміщено й доповнення та список джерел.

Словник Лоранта Катони є найповнішим українсько-угорським словником за всю історію українсько-угорського словникарства. На сьогодні ці видання, звісно, застаріли, поширені в українській мові тієї епохи радянізму та русизми вже архаїзувалися.

Через 40 років після появи словника Чучки–Рота–Сака та Катони Україна здобула незалежність, проте умови для виходу сучасного лексикографічного видання так і не склалися. 1997 року в Ужгороді світ побачив *Угорсько-український, українсько-угорський словничок*

Іштвана Палко та Дюли Палко (MUUMKSz). Його так звану компенсуючу роль підтверджує і той факт, що Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти рекомендував видання до використання в школах. Словничок (в угорсько-українській та українсько-угорській частинах нараховується близько 10 тисяч слів), як читаємо в передмові, “готувався для тих, хто знайомиться з українською мовою”. Стосовно цієї праці Андрея Мілован використовує характеристику “краще, ніж нічого”, оскільки словничок не може замінити лексикографічного видання, підготовленого за сучасними науковими стандартами, тож його наукова цінність “під дуже сильним питанням” (Mílován). Пізніше *Угорсько-український і українсько-угорський словничок* Іштвана Палко видавався ще двічі (MUKSz-b; MUUMSz), із аналогічним до видання 1997 року словниковим складом.

Після словника Чучки–Рота–Сака в Ужгороді 2001 року *Угорсько-український словник* (MUSz-a) видано директором Центру гунгарології УжНУ професором Петром Лизанцем. Зважаючи на те, що з часу проголошення незалежності України у більшості сфер суспільного життя російську мову змінила українська, науковий світ очікував на появу модерної, вагомої лексикографічної праці, оскільки до тих пір значна частина угорців Закарпаття здобували середню, а часто й вищу освіту російською мовою. Суспільні зміни поставили угорську громаду перед новими викликами. *Угорсько-український словник* П. Лизанця задовольняє потреби користувача на базовому рівні. Для людини, рідною мовою якої є угорська, він допомагає на початковій фазі вивчення української мови (кількість слів становить 20 тисяч). Укладач залучив до реєстру найбільш уживані фразеологічні звороти.

Невеличний за обсягом словничок (3500 реєстрових слів) укладений методистом Берегівської філії Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти Світланою Ньорбою (УУСФС). Укладач вважала за необхідне умістити переклад загальноновживаних виразів, серед них і етикетні вислови, назви чисел, часових понять, кольорів, якостей та властивостей людини, питання відмінкових форм іменників та приклади торгової лексики. До іменників подається закінчення родового відмінка однини, до множинних іменників – закінчення родового відмінка множини. Окрім угорського відповідника, до більшості українських усталених виразів подано значення українською мо-

вою. Словник став у пригоді учням шкіл з угорською мовою навчання, які ознайомлювалися з державною мовою в школі під час уроків.

Із 1992 року над створенням сучасного словника почали працювати співробітники кафедри української та русинської філології Ниредьгазького інституту. Іштван Удварі опублікував *Базу даних українсько-угорського словника* (UMSzA),¹ у якій число реєстрових слів сягає 92 тисяч, що, як дізнаємося з передмови до виданого пізніше *Угорсько-українського словника* (MUSz-b) “можна назвати бібліографічною рідкістю”.

Сучасний двотомний *Угорсько-український словник*, що побачив світ завдяки старанням Іштвана Удварі і його співробітників, є продовженням *Базу даних українсько-угорського словника*. Цільовою аудиторією цього лексикону є угорськомовні особи, які ставлять за мету вивчити українську мову на базовому, середньому чи вищому рівнях. При цьому принцип будови угорських заголовних слів такий, що добре прислужиться і тим користувачам, для яких українська є рідною. Загальна кількість реєстрових слів у двох томах перевищує 71 тисячу. До сьогодні це найоб’ємніший та найповніший угорсько-український словник (рецензії на словник див. Bárány 2006, 2007).

Працівниками Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II було укладено *Угорсько-український словничок* (MUKSz-a) та *Українсько-угорський словничок* (UMKSz), аби надати допомогу учням шкіл з угорською мовою навчання. У реєстрі словника міститься двадцять тисяч заголовних слів, серед яких знаходимо і нові та найновіші слова технічної термінології (Gazdag 2007). Після реєстрових слів українсько-угорського словника зазначена їх граматична структура: до іменників та числівників подається закінчення родового відмінка, для прикладу: *горизóнт -ту, грáмотність -ності, льóтчик -ка, мільярд -да, п’ять -ти -тьох, тисяча -чі*; до реєстрових дієслів подаються закінчення першої та другої особи однини, для прикладу: *готувáтися -тujúся, -тúєшся, мовчáти -чу́, -чиш*.

У 1985 році вийшов друком перший російсько-українсько-угорський фразеологічний словник, укладачами якого були Василь Лавер та Імре Зикань (РУВФС). Словник містить близько 4 тисяч найбільш

¹ Характеристика *Базу даних українсько-угорського словника* та *Угорсько-українського словника* за редакцією Іштвана Удварі вийшла друком окремою статтею (Барань 2018).

уживаних стійких зворотів, прислів'їв, приказок, крилатих висловів російської мови, їх українських та угорських відповідників, а також ілюстрацій із творів художньої літератури. Передмову подано тільки російською мовою, як й інформацію про структуру словникових статей. Мета словника – допомогти учням шкіл з українською та угорською мовами навчання у засвоєнні фразеологізмів російської мови. У словникових статтях після фразеологізму російської мови вміщено український та угорський відповідник, до прикладу: *ávgievy konjóshni* (хабс, беспорядок) – *ávgiēvi stáyni/konjóshni* – *Augiász istállója*; до російського стійкого звороту *вмѣсте хорошó и нѣдруга битъ* пропонувано п'ять відповідників українською: *де спілка, там і сілка*; *дружній череді і вовк не страшний*; *гуртóm і чóрта побóреш*; *і комáр кобілу загризé, коли вовк помóже*; *дру́жні сорóки орлá заклю́ють*, і два угорською: *egységben az erő; sok lúd disznót győz*.

Якщо немає відповідника в угорській мові, то укладачі використовували описовий метод, для прикладу: *без концá, без концá и края́* – *без кінця́, без кінця-кра́ю* – *unos-unalom, végnélkül, nagyon sokáig*; *без нау́к, как без рук – без нау́к, як без рук* – *tudomány/tudás nélkül olyan az ember, mint kéz nélkül*; *наша/ва́ша/твоя́ берéт* – *наша/ва́ша/твоя́ берé* – *miénk a győzelem*; *стѣ́пнутся, слю́бится* – *звѣ́кне, той полю́битъ* – *majd lassan hozzászokik; összeszoknak, összerázódnak*. Радянiзми, які стали елементами фразеологізмів, доволі часто зустрічаються у складі реєстрових слів, наприклад: *свобóда, рáвенство, брáтство* – *свобóда, рiвнiсть, братѣ́рство* – *szabadság, egyenlőség, testvériség*.

Приклади речень, у яких функціонують фразеологізми, наводяться лише з художніх творів російських авторів без їх бібліографічних даних. У кінці словника уміщено алфавітний покажчик фразеологічних статей, уміщених у виданні.

Поява 2009 року сучасного угорсько-українського та українсько-угорського словника усталених виразів – важливий крок у розвитку українсько-угорської лексикографії (MUÁKSz-a, MUÁKSz-b). У їх підготовці до видання, окрім укладача Петра Лизанця, взяли участь Елеонора Берта, Кріштоф Шереш та Маріанна Яцкович. Реєстр угорсько-українського словника містить близько 9 тисяч найбільш уживаних угорських усталених словосполучень та виразів і 16 тисяч їхніх українських відповідників та синонімів. Така ж кількість усталених виразів та їх відповідників нараховується і в українсько-угорсько-

му словнику. Укладач Петро Лизанець у передмові до словника наголошує на важливості створення єдиного корпусу угорсько-української та українсько-угорської бази фразеологізмів. Пропонований словник є першим такого типу в українському та угорському мовознавстві. Укладачі обґрунтовують необхідність його створення тим, що на Закарпатті діє понад сто шкіл з угорською мовою навчання, із 1963 року в Ужгородському національному університеті є угорське відділення, у місті Берегові функціонує вищий навчальний заклад, відомий під назвою Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II з угорською мовою навчання та низка угорських груп у різних навчальних закладах Закарпаття (цей перелік доповнимо Центром угорської мови Київського національного лінгвістичного університету). У передмові наголошується на тому, що укладання двомовного словника сталих словосполучень і виразів української та угорської мов, які типологічно є різними, – справа надзвичайно відповідальна, адже дослівний переклад сталих словосполучень з однієї мови на іншу не завжди можливий, зазвичай слід шукати найкращий відповідник. Словник призначений для допомоги учням та вчителям, а також працівникам ЗМІ.

Варто зазначити, що укладачі влучно підбирають до українських стійких зворотів угорські відповідники, до прикладу, *зуби з їсти/проїсти на чому-н., в чому-н. – kitanulja valaminek csinját-bínját, kisujjában van a dolog, valaminek a mestere, nagy mester valamiben; своя рука у когось-небудь, де-небудь – számíthat valakire, van egy megbízható embere valahol; Dunába hordja a vizet – у Ду́лу зі своїм самовáром не їздять; tere-ferél – помічати л'ясу; terve füstbe ment – кáрта б́ита.*

Цінно й те, що до одного усталеного словосполучення підібрано кілька синонімічних фразеологізмів з іншої мови, для прикладу: *що є сі́лу – teljes/minden erejéből, ahogy csak bír, ahogy csak erejéből telik/bírja/futja, minden erejét megfeszítve/összeszedve; яка мýха йогó вкусі́ла? – mi ütött belé?, mi lelte?, mi az ördög van vele?, mi a baja?, bal lábbal kelt fel?, mi a szösz van vele?, mi bántja?; egy szalmaszálat sem tesz arrébb/odébb – пáльцем не ворухну́ти / не поворухну́ти / не рýшити / не кивну́ти, (і) за холо́дну во́ду не бра́тися (не взя́тися), ні одні́ї соломíнки не поста́вить далі; figyelmen kívül hagy valamit – залиша́ти (лиша́ти) / залиши́ти (лиши́ти) без ува́ги когó-небудь, що-небудь, спустíти з ока, маха́ти (махну́ти) руко́ю/рука́ми на когó-небудь, на що-небудь, з очéй упуска́ти когó-небудь, що-небудь.*

Маємо надію, що цей словник стане в пригоді випускникам шкіл з угорською мовою навчання, які беруть участь у зовнішньому незалежному оцінюванні з української мови та літератури, адже завдання містять і питання, що вимагають розуміння фразеологізмів.

Мета створення *Українсько-угорського словника прислівників* за редакцією Єлизавети Барань та Юрія Онуфера (УУСП) – допомогти кращому засвоєнню української мови угорцями. Ідея створення українсько-угорського словника прислівників виникла з практичних потреб. Прислівники української мови утворюють складну систему. Правильна (літературна) вимова (в українській мові наголос може падати на будь-який склад), правопис прислівників як “наймолодшої” частини мови часто не прив’язується до правил. Окрім цього, частина прислівників, що поширені в закарпатських говорах, не вживається в літературному мовленні, і навпаки – серед прислівників, які належать до літературної форми мови, є й такі, що не використовуються в закарпатських українських говорах. Це ускладнює засвоєння цієї частини мови угорцями. Виходячи з вказаного вище, укладачі поставили перед собою мету – надати допомогу, у першу чергу, учням загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання, які на уроках вивчають систему прислівників української мови або ж готуються до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови. До реєстру залучено найбільш уживані прислівники української мови (близько 5 тисяч реєстрових слів) та їх угорські відповідники. Вміщено і вживані в розмовному стилі мовлення прислівники. Поставлено наголоси, при багатозначних словах вказано їх найпоширеніші значення. Наведемо кілька прикладів: *анипрóхи* – *egy cseppet sem, egyáltalán nem, legkevésbé sem*; *бáжано* – *pred kívánatos, szükséges*; *бáцом* – *mély hangon, basszusban, basszus hangon*; *átv дивитися v поглядати басом* – *megborva v savanyú képet vág*; *крíво* – 1. *görbén, ferdén*: *крíво дивітисся на кóго, що* – а) *görbe szemmel néz vkire*; б) *gyanakodva néz vkire, vmire*; 2. *hamisan*: *криво свідчиту* – *hamis tanúvallomást tesz*; *крíво усміхáтисся* – а) *hamisan mosolyog v elmosolyodik*, б) *gúnyosan elmosolyodik*; *лáгідно* – *nép* 1. *szelíden, jámborul*; 2. *puhán, lágyan, kellemesen*; 3. *átv enyhén*; 4. *nyugodtan, csendben, békésen*; *наніве́ць* – 1. *végleg, teljesen*: *звóдити наніве́ць* – а) *tönkre tesz*; б) *nullára csökkent*; *нишлó все наніве́ць* – *füstbe megy*; *сходити наніве́ць* – а) *fokozatosan eltűnik, elvész*;

b) *jelentőségét veszti*; 2. *egészen*; укѣни – 1. *együtt, közösen, együttesen, társasan*; жұму з ким укѣни – *együtt él vkivel*; 2. *össze(-), egybe(-)*.

Створення термінологічних словників є одним із найголовніших завдань сучасної лексикографії. У плані українсько-угорського словникарства зроблені певні кроки, однак ще безліч питань у цьому аспекті має бути вирішено фахівцями. Аналіз українсько-угорських та угорсько-українських термінологічних словників частково було здійснено у дослідженні Є. Барань та В. Газдага (Bárány–Gazdag 2017). У нашій статті зупинимося на аналізі деяких мовознавчих термінологічних двомовних словників та словника ділової термінології.

Укладений Вільмошом Газдагом українсько-угорський (UMNySz) та угорсько-український словник лінгвістичних термінів (MUNySz) є першим серед такого типу видань. Він охоплює найважливіші мовознавчі терміни українською (більш ніж 3500 реєстрових слів) та їх відповідники угорською мовою, і навпаки, українські відповідники угорських мовознавчих термінів (більш ніж 4000 реєстрових слів). З огляду на характер словника, у випадку багатозначних слів подається лише значення, яке вживається в мовознавстві. При угорських відповідниках заголовного слова укладач подеколи наводить ще й коротке пояснення. На реєстрових словах наголос не вказано. Подамо кілька прикладів: *автореферат* – *szerzői ismertetés v beszámoló, tézisek (PhD-értékezés)*; *комунікативна компетенція* – *nyelvi hozzáértés (a beszédhelyzetnek megfelelő közlések létrehozásának a képessége), kommunikatív kompetencia*; *коміс* – *nyelvi aktus, melyben a beszélő valamilyen cselekvés elvégzésére tesz ígéretet*; *аланталан мондат* – *безнідметові речення, безсуб'єктні речення*; *hozzátoldó kötőszók* – *приєднувальні сполучники*; *leíró hangtan* – *описова фонетика*. Словник призначений в основному для учнів середніх шкіл з угорською мовою навчання, студентів вищих навчальних педагогічних закладів та абітурієнтів.

Короткий термінологічний словник з морфології української мови, укладений Єлизаветою Барань (КТС), розрахований передусім для використання студентами-філологами. Він містить близько двохсот найбільш уживаних термінів та терміносполучень з морфології української мови. Структура словникових статей така: назви термінів подаються в алфавітному порядку, після реєстрового слова слідує етимологічна довідка, яку супроводжує переклад терміна угорською мовою, далі дається етимологічна довідка. В окремих випадках, якщо

термін має декілька синонімів, тлумачення дається тільки до одного з них. Наведемо кілька прикладів: *власні іменники* (*tulajdonnév*) – іменники, які виділяють предмет чи явище із однорідних і дають йому власну назву (*ріка Тиса, село Астей, місто Берегове, автор Ковач*); те саме, що пропріальні іменники; (антонім – загальні іменники); *дієприкметник* (*melléknévi igenév, participium*) – вербоїдна недієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника; *препозиціоналізація* (лат. *praepositionis* – *прийменник*) (*más szófajok átcsapása az előjárószo kategóriába*) – перехід інших частин мови в прийменник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення прийменника. Отже, словник може стати у пригоді тим, хто більш глибоко цікавиться питаннями мови, філологією взагалі.

Укладачі видання *Угорські афікси з українськими поясненнями: Для тих, хто вивчає угорську мову як іноземну* Христина Зикань та Єва Борисова поставили за мету зібрати граматичні відомості з української та угорської мов, “спробували пояснити принципи відмінювання і словотворення, роз’яснивши і продемонструвавши на прикладах вживання суфіксів, відмінкових закінчень та показників” (у передмові, Zékány–Boriszova 2017: 8). Укладачами складено таблиці афіксів для полегшення опанування угорської мови. До прикладу, в окремій таблиці представлено відмінкові закінчення слів різних частин мови із вказівкою питань, на які вони відповідають, а також прикладів угорською та українською мовами. Подано таблицю найчастіше вживаних післяйменників угорської мови та їх відповідників українською. Однак при перекладі місцями простежується нечіткість перекладу частково через калькування, що призводить до неправильно побудованих конструкцій в українській мові (*я йду перед будинок, я йду з-перед будинку, він/вона прийшли з-під картини, ми вийшли з-поза будинку, ви йдете понад річку; навчає з чисєюсь допомогою; з-поза нас; Чекаю на тебе з ранку; У черзі стою після тьоті*).

2017 року зусиллями викладачів та науковців Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II Єлизавети Барань, Степана Черничка, Вільмоша Газдага, Корнелії Гіresh-Ласло, Аніти Марку та Еніке Товт вийшов друком *Українсько-угорський словник (реєстр) термінів ділової мови* (UMHSz). Ця праця покликана полегшити ведення діловодства представниками угорської національності, допо-

могти працівникам державного управління та користувачам адміністративних послуг, а також має на меті ознайомити охочих із лексикою ділового мовлення. Словник містить близько 4 тисяч заголовних слів. У реєстрі подано найбільш уживані слова та вирази діловодства: назви державних установ, економічна та юридична термінологія, так звані стандартизовані словосполучення, мовні кліше, лексика, пов'язана з туризмом тощо. Укладачі не претендували на повноту, адже саме тепер відбувається ревіталізація української ділової мови.

На основі вищевикладеного можемо зробити висновок: у радянські часи розвитку українсько-угорського словникарства не приділялося достатньо уваги. Українсько-угорська та угорсько-українська лексикографічна діяльність в обох державах (Україні та Угорщині) посилилася лише з часу проголошення незалежності України. Маємо надію, що в майбутньому з'являться українсько-угорські та угорсько-українські онлайн-словники, серед них і тематичні, які стануть у пригоді фахівцям з різних галузей науки і техніки.

ДЖЕРЕЛА

(Українсько-угорські та угорсько-українські словники)

- КТС – Барань, Є., *Короткий термінологічний словник з морфології української мови*. Beregszász: P. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2010. [= Rákóczi-füzetek LXXIII].
- РУВФС – Лавер, В.И. – Зикань, И.В., *Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь*. / *Orosz-ukrán-magyar frazeológiai szótár*. Київ: Радянська школа, 1985.
- УУС – Чучка, П. – Рот, О. – Сак, Ю., *Угорсько-український словник*. Будапешт–Ужгород: Вид-во Угорської академії наук – Закарпатське обласне вид-во, 1961.
- УУСП – Барань, Є. – Онуфер, Ю., *Українсько-угорський словник прислівників*. / *Ukrán-magyar határozószók szótára* [рукопис]. Берегово, 2014.
- УУСФС – Ньорба, С., *Водограй. Українсько-угорський словник*. / *Угорсько-український словник: Фразеологічний словник*. Ужгород: Гражда, 2003.
- MUÁKSz-a – Лизанець, П., *Magyar-ukrán állandósult kifejezések szótára*. / *Угорсько-український словник сталих словосполучень та виразів*. Ужгород: Карпати, 2009.
- MUÁKSz-b – Лизанець, П., *Ukrán-magyar állandósult kifejezések szótára*. / *Українсько-угорський словник сталих словосполучень та виразів*. Ужгород: Карпати, 2009.

- MUKSz-a – Kótyuk, I. (főszerk.) – Bárány, E. – Csernicskó, I. – Dzsanda, G. – Híres, K. – Márku, A. (szerk.), *Magyar-ukrán kisszótár*. / Угорсько-український словничок. Ungvár–Beregszász: PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2006.
- MUKSz-b – Palkó, I., *Magyar-ukrán kisszótár*. / Угорсько-український малий словник. / *Ukrán-magyar kisszótár*. / Українсько-угорський малий словник. Ungvár: k.n., 2012.
- MUNySz – Gazdag, V., *Magyar-ukrán nyelvészeti szótár*. / Угорсько-український словник лінгвістичних термінів [рукопис], 2016.
- MUSz-a – Лизанець, П., *Magyar-ukrán szótár*. / Угорсько-український словник. Ужгород: IBA, 2001.
- MUSz-b – Udvari, I., *Magyar-ukrán szótár I–II*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2005–2006 [= Glossarium Ucrainicum 8.].
- MUUMKSz – Palkó, I. – Palkó, Gy., *Magyar-ukrán, ukrán-magyar kisszótár iskolásoknak és másoknak*. / Угорсько-український, українсько-угорський малий словник. Ungvár: Tárogató Könyvek, 1997.
- MUUMSz – Palkó, I., *Magyar-ukrán, ukrán-magyar szótár*. / Угорсько-український, українсько-угорський словник. Львів: Світ, 2015.
- UMHSz – Bárány, E. – Csernicskó, I. – Gazdag, V. – Hires-László, K. – Kótyuk, I. – Márku, A. – Tóth, E., *Ukrán-magyar hivatali (regiszter)szótár*. / Українсько-угорський словник (реєстр) термінів ділової мови. Ungvár: RIK-U, 2017.
- UMKSz – Bárány, E. – Dzsanda, G. – Kótyuk, I. – Libák, N. – Margitics, K. – Csernicskó, I., *Ukrán-magyar kisszótár*. / Українсько-угорський словничок. Ungvár–Beregszász: PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2008, 2015².
- UMNySz – Gazdag, V., *Ukrán-magyar nyelvészeti szótár*. / Українсько-угорський словник лінгвістичних термінів. Ужгород: Autdor-Shark, 2016.
- UMSz – Katona, L., *Ukrán-magyar szótár*. / Українсько-угорський словник. Будапешт–Ужгород: Вид-во Угорської академії Наук – Закарпатське обласне вид-во, 1963.
- UMSzA – Udvari, I., *Ukrán-magyar szótári adatbázis I–VI*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2000–2003 [= Glossarium Ucrainicum 2–7.].
- Zékány, K. – Boriszova, É. 2017, *Magyar toldalékok ukrán értelmezésekkel: A magyart idegen nyelvként tanulók számára*. / Угорські афікси з українськими поясненнями: Для тих, хто вивчає угорську мову як іноземну. Budapest–Badacsonytomaj–Ungvár: OOK-Press.

ЛІТЕРАТУРА

- Барань, Є. 2018, “База даних українсько-угорського словника” та “Угорсько-український словник” за редакцією Іштвана Удварі як цінні лексикографічні праці. *Acta Hungarica* № 23. Ужгород–Ungvár: Autdor–Shark, 181–188.

- Bárány, E. 2006, Udvari István, Magyar–ukrán szótár 1. (A–Ly) (2005). *Magyar Nyelv* 102, 108–110.
- Bárány, E. 2007, Udvari István, Magyar–ukrán szótár 2. (M–Zs) (2006). *Magyar Nyelv* 103, 502–504.
- Bárány, E. – Gazdag, V. 2017, Magyar–ukrán és ukrán–magyar szótárak a 21. században. In: Fábíán, Zs. (szerk.), *A magyar és a szomszédos országok többségi nyelveinek kétnyelvű szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 42–64.
- Gazdag, V. 2007, Magyar–ukrán kisszótár / Угорсько-український словничок. *Közoktatás* XIV, № 3–4, 14.
- Milován, A. *Az államnyelv oktatásának nyelvpedagógiai kérdései Kárpátalja nemzetiségi, elsősorban magyar tananyelvű iskoláiban: Szociolingvisztikai megközelítés.* – <http://communicatio.hu/publikaciok/milovan_andrea/nyelvpedagogia.pdf>

ОСНОВНІ АФІКСАЛЬНІ МОДЕЛІ ТВОРЕННЯ ЕРГОНІМІВ-ФОНЕТИЧНИХ СЛІВ У СФЕРІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НЕЙМІНГУ

Віра Берковець

Abstract

The prefixal and the suffixal methods are the most widespread among the affixal ways of creating ergonyms – phonetic words in the modern Ukrainian naming sphere. The words, formed by the prefixal method (by prefix *PRO-*), use interlingual homonymy and contamination.

The structural models formed by the suffixal method use affixation with: 1) suffixal formant *-OK*, based on its homonymy with the English *ok*; 2) suffixal formant *-K-O* – imitation of the marketing symbols (*& Co*); 3) complex *-СЬК-ИЙ* (*SKY*) based on the use of interlingual homonymy; 4) suffixal formants *OFF*, *INN* as imitation of the names of well-known successful brands.

Keywords: prefixal method, suffixal method, ergonym, interlingual homonymy.

Розширення присутності української мови в усіх сферах суспільного життя, сучасні процеси глобалізації, що передбачають постійну взаємодію різних мов і культур, стрімкий розвиток інформаційних технологій, економічні інновації спричинили потужний сплеск мовотворчої активності й активізували інтернаціоналізацію мови, формування фонду нових слів, термінів, запозичених основ та афіксів. За спостереженнями дослідників, “активну роль у сучасній українській номінації відіграє словотворення, що оформляє нові слова, пристосовує до норм літературної мови неозапозичення. Потужним засобом творення неологізмів та новотворів виступають афіксація, осново- та словоскладання, абревіація” (Клименко–Карпіловська–Кислюк 2008: 3–4).

З огляду на це цікаво було проаналізувати сучасні процеси словотворення в такій динамічній галузі, як маркетингова комунікація, а саме у сфері українського неймінгу як частині брендингу, де часто можна побачити яскраві приклади мовної гри, насамперед із використанням омофонів-фонетичних слів у різних дериваційних моделях на базі як власне української мови, так і її сполучення з іншими мовами, актуальними для життя сучасного соціуму. Мовні явища у сфері су-

часного українського неймінгу відображають інноваційні процеси, що відбуваються сьогодні в мові, зокрема й на рівні деривації.

Неймінг як основоположна складова формування торговельної марки забезпечує вияв її індивідуальності, захищає пов'язану з марочною назвою репутацію фірми, оскільки ім'я набагато цінніше й важливіше, ніж основний капітал (Макашева–Макашев 2011: 70–71). Вдала назва привертає увагу цільової аудиторії, створює позитивне ставлення до товару чи фірми у потенційного споживача й тим самим стимулює зростання і розвиток бізнесу. Унаочнений у зовнішній рекламі неймінг бере участь у формуванні мовного ландшафту міст та інших населених пунктів, а також прилеглих до них територій. Таким чином, дослідження й унормування сфери українського неймінгу може розглядатися як один із чинників реалізації мовної політики.

Метою нашого дослідження було проаналізувати способи словотворення назв-ергонімів, в основі яких лежить фонетичне слово (одне чи кілька слів, поєднаних спільним словесним наголосом), оскільки такі утворення є доволі складними, що підвищує їхню оригінальність, неповторність, а отже, й ефективність. Матеріалом дослідження послуговували понад 90 назв зі сфери українського неймінгу, зібраних автором протягом останніх двох років переважно на вулицях українських міст, а також дібраних з мережі Інтернет. Було з'ясовано, що для назв-ергонімів продуктивними є афіксальні (префіксальні й суфіксальні) та безафіксні способи творення (зокрема лексико-семантичний і лексико-синтаксичний), а також різні способи складання (словоскладання, основоскладання, осново-словоскладання), аббревіації, усічення твірної основи.

У цій статті пропонується розглянути афіксальні (префіксальний та суфіксальний) способи творення ергонімів-фонетичних слів як такі, що мають високу словотвірну активність у сфері сучасного українського неймінгу. За допомогою префіксації та суфіксації було утворено 40 ергонімів-фонетичних слів із понад 90 проаналізованих, із них 4 – префіксальним способом і 36 – суфіксальним.

1. Префіксальний спосіб творення

У зазначений спосіб постали такі назви:

- Електронна система публічних закупівель “*ProZorro*”;
- Ресторан здорового харчування “*ProПопція*”;

- Бар-паб “*ProRock*” (м. Київ);
- Рекламне розширення назви продукції MEIZU “*PROпривроку*”.

Ці назви-фонетичні слова утворені за допомогою префіксації, що підкреслено і їхнім графічним оформленням (виділення частин слова різним шрифтом і кольором).

При цьому для творення назви “*ProZorro*” використано також і гру слів, побудовану на міжмовній омонимії: українське слово “*прозора*” на позначення чесності й прозорості сучасної електронної системи закупівель, що прийшла на зміну іноді сумнівним паперовим держтендерам, зазнає виразної алюзії на постать відомого книжного і кіноперсонажа *Зорро* – поборника справедливості й захисника простих знедолених людей. Згадка “про Зорро” у назві цієї системи видається нам досить вдалою. Крім того, досить вдалою є й присутня тут міжмовна контамінація, коли назва, графічно подана латинськими літерами, має на фонетичному рівні цілком українське звучання і значення.

У назві ресторану “*ProПорція*” з підзаголовком “ПроПорція – збалансоване харчування” фонетичну гру слів-омофонів “*про порцію – пропорція*” підкреслено шрифтовим і колористичним рішенням: словотвірний формант-префікс *про-* подано з великої літери рожево-бузковим кольором, твірну базу *порція* – також із великої літери (попри те, що це середина слова), але вже іншим кольором – сливовим. Така сепарація в середині слова додає цій назві оригінальності й глибини, що сприяє приверненню уваги потенційного споживача та легкому запам’ятовуванню цієї неймінгової одиниці – а саме унікальності і легкості запам’ятовування разом із лаконічністю й милозвучністю належать, як відомо, до основних критеріїв якісного неймінгу (див. Хороший неймінг... [електронний ресурс]).

Назва київського бару-пабу “*ProRock*” також побудована на фонетичній грі слів-омофонів “*про рок – пророк*” із використанням графічних засобів (сепарація за допомогою великої літери в середині слова) та міжмовної контамінації (написання латиницею – українське звучання). І якщо перше слово у цій парі омофонів може бути легко співвіднесене з музичним стилем, який часто грають у таких закладах, то друге слово пробуджує цілий ряд асоціацій, алюзій та ремінісценцій: по-перше, у назві цього бару можна побачити іронічний натяк на дар “красномовності”, що пробуджується під впливом алкогольних напоїв; по-друге, воно може бути витлумачене як алюзія на постать

українського поета-пророка Тараса Шевченка, чий пам'ятник розташований поблизу – у парку імені Шевченка навпроти Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Крім того, назва вулиці – Пушкінська, на якій міститься бар-паб “*ProRock*”, також може породжувати певні ремінісценції, пов'язані з творчістю цього поета. Усе це надає аналізованій неймінговій одиниці багатозначності, багатоплановості й виразності, семантичної глибини, що позитивно впливає на імідж закладу.

У представленому на рекламних носіях розширенні до назви телефона MEIZU “*MEIZUPROприєроку*” використана графічна міжмовна контамінація, а також вдало обіграний елемент PRO, додавання якого до назви гаджета означає покращену та доповнену версію смартфона, і водночас створює ефект мовної гри омофонічним звучанням іномовного доданка *PRO* й однойменного українського префікса *про-*.

Усі ці реалізації префіксального способу творення ергонімів містять елементи мовної гри, сприяють зацікавленню потенційної цільової аудиторії, кращому запам'ятовуванню імені бренду, забезпечують його унікальність і оригінальність, а отже, й високу конкурентоспроможність на ринку, а з суто лінгвістичної точки зору – відображають актуальні на сьогодні процеси інтернаціоналізації мови на різних її рівнях.

2. Суфіксальний спосіб творення

2.1. Афіксація з суфіксальним формантом -ОК

Ця модель найпоширеніша в згаданому способі деривації ергонімів-фонетичних слів. Суфіксальний формант -ОК у таких назвах є омонімом до англійського *ok* на позначення згоди, схвалення, затвердження; він презентує дуже частотний вияв міжмовних омонімії й контамінації і має виразну позитивну конотацію, украй важливу для формування неймінгових одиниць маркетингової комунікації.

Модель “твірна основа + суфікс -ОК” нараховує 22 реалізації, з яких 15 є виявом українсько-англійської міжмовної контамінації; 2 – виявом російсько-англійської контамінації ергонімів-фонетичних слів (також належних до сфери українського неймінгу) за описаною вище схемою; 1 є цікавим прикладом міжмовної українсько-англійської контамінації, коли ергонім-фонетичне слово складається з двох англійських лексем, сукупність яких омофонічно дорівнює одному укра-

їнському; 1 – фонетичним словом, утвореним за допомогою поєднання німецької лексеми з англійським *ok* й омофонічним українському слову; 3 останні назви групи являють собою квазіслова, відсутні як в українській, так і в російській мовах, але утворені за популярною моделлю “твірна основа + омонімічний англійському *ok* український суфікс -ОК”.

За схемою українсько-англійської контамінації утворені такі назви:

- магазин електротоварів “*СтрумОК*”;
- компанія з ремонту побутової техніки “*МайстерОк*”;
- стоматологічна клініка “*ЗубОк*”;
- салон лазерної епіляції “*ЛазерОК*”;
- магазин товарів для дітей “*ВізОК*”;
- магазин одягу і взуття “*ПуховичОк*”;
- магазин для рибалок “*ВоблерОк*”;
- марка паперових носових хустинок “*НосовичОк*”;
- мережа магазинів харчових продуктів “*ЛотОК*”;
- магазин продуктів харчування “*ВасильОк*”;
- кафе, а також назва страви “*БургерОК*”;
- магазин випічки “*ШтрудельОК*”;
- кафе домашньої кухні “*ТЕРЕМ’ОК*”;
- марка пресованого цукру “*СахарОК*”;
- кормоподрібнювач “*МЛИН-ОК*”.

В усіх цих словах суфіксальний формант -ОК виділений графічно: найчастіше він подається іншим, ніж твірна основа, кольором і/або іншим шрифтом, або з великої (великих) літери (літер) усередині слова, рідше – через апостроф чи через дефіс.

Російсько-англійська контамінація у фонетичних словах-ергонаїмах наявна в таких двох випадках:

- торговельний центр “*ГородОК*” (м. Київ);
- квітковий магазин “*ЦветОК*” (м. Харків),

де в першій назві суфіксальний формант -ОК виділено контрастним червоним кольором (твірна основа *город* подана синім), а також особливим шрифтовим рішенням: графічне зображення цих двох букв нагадує загальновідомий жест рукою на позначення ‘все *ok*, усе добре’. У другій назві акцентування форманта -ОК відбувається тільки завдяки розміру шрифту (великі літери).

Українсько-англійська контамінація особливого типу представлена в назві послуги “GOOD’OK” від одного з операторів мобільного зв’язку на внутрішньому ринку України, де сполучення двох лексико-графічних англійських слів в одне фонетичне формує цілковито українську лексему зі словотвірним формантом -OK, омонімічним англійському *ok*. Така гра слів є досить вдалою, вона оригінальна, відображає суть рекламованого продукту, привертає увагу споживача і може вважатися прикладом успішного неймінгу.

Ще одним цікавим виявом міжмовних омонімії й контамінації є назва комісійного магазину дитячих товарів “KinderOK” (м. Івано-Франківськ), де сполучення німецької твірної основи й англійського *ok* в одне фонетичне слово формує цілком український відповідник.

Надзвичайна популярність розглянутої дериваційної моделі призвела до виникнення ряду назв-квазіслів, яких немає ні в українській, ні в російській мовах:

- магазин модної білизни “БюстOK”;
- магазин меблів “МебельOK”;
- компанія з організації розваг, магазин повітряних кульок “ШарОк”.

Акцентуація суфіксального форманта -OK представлена в цих назвах кольором, розміром і формою шрифту (а в першому прикладі для підкріплення асоціативного зв’язку на логотипі біля назви зображено ще й об’ємний смайлик із характерним для *ok* жестом рукою), проте ці назви важко назвати зразками успішного неймінгу.

2.2. Афіксація з суфіксальним формантом -К-О

В усіх прикладах такий спосіб творення є наслідуванням символіки зі сфери трейд-маркетингу (&Co), базується на міжмовній омонімії (українська/англійська):

- компанія з виробництва продуктів та напоїв “ВАСИЛЬ.КО”;
- магазин садових інструментів “САДко”;
- ресторан традиційної української кухні “ГАРБУЗиКо”;
- фітнес-клуб “АтлетіКо” тощо.

Відокремлення цього словотвірного форманта може бути передане пунктуаційно, зміною кольору, розміру чи типу шрифту – або ж кількома засобами одночасно.

2.3. Афіксація з суфіксальним формантом (суфіксально-флексивним комплексом) -СЬК-ИЙ (SKY)

У таких дериваційних моделях ергонімів-фонетичних слів зі сфери українського неймінгу актуалізується використання міжмовної омонімії на позначення вишості, елітарності пропонованих товарів і послуг (*sky* – англ. ‘небо’), супроводжене міжмовною контамінацією:

- житловий комплекс “*PecherSKY*”;
- житловий комплекс “*RYBALSKY*”;
- фітнес-клуб “*TsarSKY*”;
- бізнес-центр “*DemievSky*”;
- буфет “*ЯнгельSKY*”.

В усіх аналізованих прикладах формант *SKY* подано великими літерами (“*DemievSky*” – тільки з першою великою): блакитними, що, очевидно, мають закріплювати асоціацію з небом, поруч із білими літерами твірної основи (“*PecherSKY*”, “*TsarSKY*”); винесеним в окремий рядочок складом (“*RYBALSKY*”); іншим порівняно з твірною основою кольоровим і шрифтовим рішенням (“*ЯнгельSKY*”).

Логічно припустити, що остання назва може бути пов’язана з постаттю академіка Михайла Янгеля, відомого вченого-механіка українського походження, конструктора в галузі ракетно-космічної техніки – адже буфет “*ЯнгельSKY*” знаходиться поруч із парком Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, що територіально забезпечує тематичну доречність такої назви. У цьому випадку формант *SKY* має, очевидно, означати не стільки елітарність, скільки пряму асоціацію з небом, з яким була пов’язана професійна діяльність згаданого академіка. Крім того, графічне і кольорове вирішення вивіски з назвою цього бару чітко асоціюється з логотипом пошукової системи й інтернет-порталу Яндекс – такі алузії в назві видаються також цілком можливими з огляду на сусіднє розташування технічного вишу. Найменш імовірною є версія походження назви бару від слова *ангел* (*янгол*) і, відповідно, його неба (*SKY*), хоча й таке тлумачення не можна відкидати остаточно.

2.4. Афіксація з суфіксальними посесивними формантами

До цього типу словотворення належать такі назви ергонімів:

- продуктовий магазин “*М’ясоOFF*”;
- фірмовий магазин вінницьких ковбас “*КОВБАСКОФФ*”;

- магазин взуття “БАШМАКоFF”;
- компанія з виробництва і монтажу натяжних стель “Potolkoff”;
- готель&спа “ШишкINN”.

Ці назви входять до одного з основних типів неймінгу – особистісно-переважного (Чаплінський–Ліка [електронний ресурс]). Суфікси посесивності передані в них по-різному: як засобами однієї мови за допомогою кириличної графіки (“КОББАСКОФФ”) чи латиниці (“Potolkoff”), так і з використанням міжмовної контамінації (“М’ясн-OFF”, “БАШМАКоFF”, “ШишкINN”). Фонетичний варіант суфікса посесивності OFF (ОФФ) не є власне українським: це дещо трансформована в латинському написанні транслітерація російських прізвищ, які стали назвами успішних брендів (*Smirnoff*, *Davidoff* тощо) й започаткували моду на подібні назви.

Найменування готелю&спа “ШишкINN” можна розглядати і як реалізацію особистісно-переважного різновиду неймінгу (від прізвища Шишкін), і як фонетичне слово з елементами міжмовної контамінації: на логотипі цього готелю зображена шишка дерева глицевої породи, яких багато росте навколо, що дозволяє тлумачити його назву дослівно і як “Шишковий готель” чи “Шишкова господа”.

Таким чином, серед афіксальних способів творення нових ергонімів-фонетичних слів у сфері сучасного українського неймінгу найпоширенішими виявилися префіксальний та – з виразним переважанням – суфіксальний способи. У нашому матеріалі не трапилося випадків творення ергонімів за допомогою постфіксації або конфіксації.

Слова, утворені префіксальним способом, послуговувались префіксом *про-*, при цьому неймери часто вдавалися до міжмовної омонімії та використовували міжмовну контамінацію, що підкреслено різними графічними засобами в назвах.

У словах, утворених суфіксальним способом, можна виділити кілька моделей, чи структурних груп, серед яких: 1) афіксація з суфіксальним формантом *-OK*, де в основу покладено обігрування його омонімічності з англійським *ok*; 2) афіксація з суфіксальним формантом *-К-О* – наслідування символіки зі сфери трейд-маркетингу (*&Co*) з використанням міжмовної омонімії; 3) афіксація з суфіксальним формантом (суфіксально-флексивним комплексом) *-СЬК-ИЙ* (*SKY*), заснована на використанні міжмовної омонімії та міжмовної контамі-

нації; 4) афіксація з суфіксальними посесивними формантами *OFF*, *INN* як наслідування назв відомих успішних брендів.

Усі ці моделі відображають активні процеси сучасного розвитку мови, зокрема в галузі словотвору, її активну інтернаціоналізацію, формування нових понять, запозичення й засвоєння різних структурних елементів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Клименко, Н.Ф. – Карпіловська, Є.А. – Кислюк, Л.П. 2008, *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія*. Київ: ВД Дмитра Бураго.
- Макашева, З.М. – Макашев, М.О. 2011, *Брендинг*. Санкт-Петербург: Питер.
- Хороший неймінг – перший крок до лідерства*. – <<http://antargo.com.ua/uk/stati/neyming.html>>
- Чаплінський, Ю.Б. – Іліка, Г.П., *Неймінг: Суть, основні складові та правила створення успішного неймінга підприємства*. – <<http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=75812>>

**“УКРАЇНСТВО В ЧУЖІЙ ПРЕСІ”:
КРИТИЧНІ АСПЕКТИ І ЛІТЕРАТУРНИЙ КОНТЕКСТ
(НА МАТЕРІАЛІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ РУБРИКИ
ЧАСОПISУ *УКРАЇНСЬКА ХАТА*)**

Оксана Борис

Abstract

The creative heritage of the Kievan magazine *Ukrayinska Khata* (Eng. Ukrainian Hut) (1909–1914) has been the subject of numerous studies. It leaves a significant layer of diverse materials of its informative columns beyond the attention of scientists. Resorting to the material of the “Ukrainians in the foreign press”, the article highlights rhetorical strategies of modern literary criticism, thus opening up new perspectives for dialogue in the cross-cultural sphere.

Keywords: rhetorical strategies, modern literary criticism, Ukrainian Hut, cross-cultural perspectives.

Початок ХХ століття в українському літературному середовищі став своєрідною “лабораторією” творчого експерименту задля формування високої внутрішньої культури особистості. Західноєвропейські антипозитивістські віяння в українському літературознавстві зазнали певних корекцій, пов’язаних зі специфікою розвитку літератури, а також і нації. Координати модерного дискурсу й нової філософії мистецтва встановили літератори покоління межі століть, згуртовані навколо київського журналу *Українська Хата* (1909–1914), визначаючи його завданням “по можливості повне освітлювання процесу ідейного, духового життя України...” (Богацький–Шаповал–Животко 1955).

Значення переломної доби початку ХХ століття в українському літературному процесі не варто недооцінювати. Творча спадщина цього періоду хоч і була об’єктом дослідження Віри Агеєвої, Тамари Гундорової, Соломії Павличко, В’ячеслава Брюховецького, Миколи Ільницького, поза увагою науковців залишився значний пласт інформаційних матеріалів часопису, які сьогодні відкривають вражаючу кількість модерних ідей і підходів. Метою нашої розвідки є аналіз інформаційних матеріалів журналу *Українська Хата*, адже надзвичайно цікавою для дослідження є характерна риса цього видання – поєднан-

ня комунікативних можливостей аналітичних та інформаційних жанрових форм.

Репрезентовані *Українською Хатою* вектори розвитку мистецького процесу в Україні, яка не була самостійною державою, пропонували напрямки активної комунікації між кількома культурними центрами першого десятиліття ХХ ст. – Києвом, Харковом, Одесою і Львовом.

Редактори й автори часопису не лише наповнювали його сторінки поезією (*Грицько Чупринка, Микола Вороний, Олександр Олесь, Максим Рильський, Павло Тичина, Михайль Семенко, а також “молотомузівці”*), прозою (*Ольга Кобилянська, Володимир Винниченко, Михайло Яцків, Гнат Хоткевич, Юрій Будяк*), драматичними творами (*Спиридон Черкасенко, Павло Богацький, Галина Журба*), а й літературно-критичними рецензіями, портретами, оглядами (*Микола Євшан, Микита Сріблянський, Іван Липа*), статтями філософського характеру (*Андрій Товкачевський*). Свої наукові студії до видання подавали *Степан Смаль-Стоцький, Зенон Кузеля, Дмитро Дорошенко*.

Модерні західні ідеї потрапляли на шпальти *Української Хати* також і через переклади художньої літератури (*Кнута Гамсуна, Моріса Метерлінка, Шарля Бодлера*), наукових праць (*Якова Вассермана, Ернста Геккеля, Фрідріха Куммера*), хоча ще донедавна дехто з інтелектуалів не вбачав необхідності таких перекладів українською мовою.

Незважаючи на тодішню суспільно-політичну ситуацію, кордони, відстані і час, хатяни намагалися “відкликатися на всі важливіші події українського і світового життя, а також на розвій мистецтва в усіх його проявах” (Богацький–Шаповал–Животко 1955). Так з’являлися інформаційні рубрики часопису – **Бібліографія** (з короткими замітками-рецензіями на літературні новинки), **Літературна хроніка** (представляла нові книжки з *України російської й України австрійської* як зазначено у підзаголовку). Особливо важливою, на нашу думку, була рубрика **Українство в чужій пресі**, що містила новини про літературні і мистецькі події, на яких зацентрували увагу газети і журнали Києва, Харкова, Одеси, Ялти, Петербурга, Львова, Кракова, Варшави, Відня, Праги, Берліна, Риму, Парижа, Стокгольма.

Формат цієї рубрики вимагав особливого жанрового оформлення і лаконічних висловлювань, позаяк дописувач виконував функ-

цію “літературного «кутюр’є»”, рекламуючи читачам факт літературного процесу (Мантуло 2008: 58). Так, “...обслуговуючи інтереси української інтелігенції” (Богацький–Шаповал–Животко 1955), орієнтуючись на адресата як мистецького гурмана, хатяни підкреслювали право читача на власну рецепцію, адже особливість жанру замітки – констатування певного факту. У звіті автор подає детальну характеристику події. І лише репортаж передбачає оцінювання події автором публікації. Такий незвичний пошук діалогу з читачем ламав стереотипи позитивістичної традиції, які “виховували” бездіяльного і пасивного реципієнта, не здатного самостійно виявляти найкращі зразки літературної творчості.

Маючи на меті представити нову книгу, дописувач рубрики часто лише анонсував її вихід, як-от: “«Наша Ніва» подає звістку, що білоруський письменник Ромуальд Земкевич перекладає на білоруську мову твори В. Стефаніка і уложив уже українсько-білоруський словарь в якому є 2000 слів”. Так автор замітки у № 3/4 за 1909 рік заохочує читача з нетерпінням очікувати виходу нової книги.

Не зважаючи на протиставлення літературних спроб початківців і здобутків досвідчених авторів в літературно-критичних студіях Миколи Євшана, рубрика **Українство в чужій пресі** однаково висвітлює і вихід у світ перекладу грузинською мовою уривка з *Послання і мертвим, і живим...* Т. Шевченка у грузинському часописі *Времена*, і публікацію у краківському літературно-науковому місячнику *Критика* серії перекладів польською мовою поезій “молодомузівців”.

У репортажах хатяни підкреслювали своє особливе ставлення до творчості улюблених авторів: “У Відні вийшов на німецькій мові том оповідань М. Коцюбинського [...]. Книжку випустило відоме німецьке видавництво Carl Konegen. Видання дуже чепурне, на гарному папері”.

Намагаючись подати цілісну картину літературного життя, докладно й усебічно розглянути ті чи інші тенденції літературного процесу, автори подавали читачам інформацію, яка б не вимагала багато часу на читання: “В румунському місячнику за 1908 р. надруковано в перекладі оповідання українського письменника М. Коцюбинського «Пе-коптьор» з передмовою про автора. Ті ж перекладчики

прохали д. Коцюбинського дозволу видати окремим томиком його оповідання з молдавського життя в перекладі на румунську мову...”.

Зважаючи на необізнаність читачької аудиторії з усіма аспектами не лише літературного, а й культурного життя загалом, особливо зарубіжного, хатяни у рубриці також подавали звіти про події зі світу театру, музики, мистецтва. У № 2 *Української Хати* за 1909 рік зазначено, що музично-співочий журнал *Баян*, який виходив у Тамбові, опублікував статтю *Украинская музыка и ее представители* про Кирила Стеценка, Якова Степового й Андрія Серговського. Із рубрики № 3/4 довідуємося, що чеський щомісячник (у Празі) в кожному числі надавав місце для оголошення новинок літературного, громадського й економічного життя українців, а в одеському російському журналі *Радуга* надруковано українську п'єсу д. Земляка *Селянка*. Рубрика номера 6-го повідомляє, що у паризькому “Салоні” на виставці отримала нагороду картина “Гопак” українського художника Миколи Пимоненка. Французька критика прихильно відгукнулася про його творчість.

Синтезуючи художні та публіцистичні засоби, залучаючи інформаційні жанри – замітки, репортажі, звіти, – що характеризувалися невимушеністю і вільним компонуванням матеріалу, хатяни прагнули подати якомога більшу кількість компактного тексту про мистецькі явища у суспільно-історичному контексті, що сприяло комунікативній привабливості часопису для читачів.

Детально простудіювавши повну підбірку рубрики **Українство в чужій пресі** зауважуємо, що дописувачі особливу увагу звертали на мову, у перекладі на яку виходить той чи інший твір за кордоном. Сьогодні зайвим є заперечувати очевидний паралелізм між розвитком лінгвістичних і літературних теорій ХХ століття. Організаційну і творчу роль мови підкреслювали Ф. Ніцше та С. Малларме. Першу найяскравішу тезу, яка окреслює значення мови у житті людини, запропонував Л. Вітгенштайн: “Межі моєї мови означають межі мого світу”. Власне матеріал рубрики дає підстави стверджувати, що домінантну роль у процесі розширення горизонтів української літератури та й культури загалом хатяни відводили саме перекладам. Подолання культурного бар'єру безпосередньо пов'язане із подоланням мовного, позаяк дозволяє сприймати «іншість»” (Ребрій 2012: 26).

У контексті численних компаративних студій Миколи Євшана про мистецтво західноєвропейського, зокрема слов'янського світу

(дослідження взаємовпливів української та польської літератур, творів Марії Конопніцької, Богдана Залеського, Болеслава Пруса та ін.), інформування читачів про переклади творів українських авторів в інших країнах відіграло не тільки просвітницьку роль, а й засвідчувало появу текстів, здатних зацікавити зарубіжних читачів, підтверджувало конкурентоспроможність української літератури серед інших національних літератур народів-сусідів (Євшан 1998). Отже, автори і редактори часопису вважали, що переклади мають передусім виконувати націєтворчу місію.

За час свого існування журнал надходив до читачів не тільки через книгарні Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Катеринослава, Кам'янця Подільського, Петербурга, а також і Львова, Станіславова та Чернівців. Запропонована хатянами модель розгортання своєрідного діалогу фактично була засобом захисту від провінційності, ізоляваності та герметизації української культури, залучення реципієнта до глибшого розуміння значення власної літератури у її зовнішніх контактах.

На жаль, рубрика **Українство в чужій пресі** проіснувала на сторінках *Української Хати* навіть не півтора року. Та й сам часопис у 1914 році перестав виходити (заборонений із введенням воєнного стану в Росії). Естетичні пошуки експериментаторів української літератури і літературознавчої науки перервала Перша світова війна.

Редактор і видавець часопису Павло Богацький став начальником столиці Києва за Української Народної Республіки. Згодом емігрував і став професором кафедри літературознавства Українського соціологічного інституту в Празі.

Микита Шаповал (Сріблянський) був міністром земельних справ УНР. Теж емігрував до Праги. Перед тим кілька років проживав у Будапешті.

Микола Євшан став командиром полку армії УНР і, як згодом писав у спогадах Павло Богацький: "...помер у Вінниці 32-ох літ з роду як лицар української революції" (Богацький–Шаповал–Животко 1955: 37).

Таким чином, студіюючи критичні аспекти і літературний контекст межі ХІХ–ХХ століть на матеріалі часопису *Українська Хата*, бачимо динамічний розвиток української літературознавчої науки, яка відкривала шлях для глибшого розуміння художніх процесів, більшої

розмаїтості та багатополярності, готувала поширення українського культурного впливу на контакти з іншими культурами.

Інформаційні рубрики журналу давали змогу читачам спостерігати за входженням української літератури в широкий літературний контекст, що спонукало до міжлітературного, міжкультурного діалогу. Хатяни намагалися продемонструвати, що українська культура, як і інші в складі тієї чи іншої держави, творять єдину цілість, а діалогівання національних дискурсів творить європейську культуру.

Зважаючи на те, що переклад виконує роль посередника між культурами різних народів, а також між автором і читачем, надзвичайно цікавими і корисними, на нашу думку, могли б бути дослідження перекладів іншими мовами творів українських авторів, про які йшлося на сторінках часопису у рубриці **Українство в чужій пресі**. На жаль, ще й досі маловідомим також є життєвий і творчий шлях Павла Богацького і Микити Шаповала в еміграції.

ДЖЕРЕЛА

- Українська Хата* 1909, річн. 1, № 1–2, 3/4, 5–6, 7/8, 9–10.
Українська Хата 1910, річн. 2, № 1–6, 7/8, 9–12.

ЛІТЕРАТУРА

- Богацький, П. – Шаповал, М. – Животко, А. 1955, *Українська Хата. Київ, 1909–1914: Спогади*. Нью-Йорк: Українська Громада ім. М. Шаповала в Новім Йорку.
 Євшан, М. 1998, *Критика. Літературознавство. Естетика*. Київ: Основи.
 Мантуло, Н.Б. 2008, Жанрові пріоритети журнальної критики: комунікативний аспект. *Поліграфія і видавнича справа* № 2(48), 56–61.
 Ребрій, О.В. 2012, *Сучасні концепції творчості у перекладі*. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

СПЕЦИФІКА ОБРАЗУ ЖІНКИ-НАПІВБОГІНИ В ПОВІСТІ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ *БЛАГОСЛОВИ, МАТИ!*

Ірина Бура

Abstract

The article analyses the specifics of the female image in Dokiya Humenna's novel, *Bless Mother!*. The novel is considered to be the writer's artistic interpretation of the epoch of matriarchy, with a distinct image of a clever woman who possesses magical knowledge and abilities to guard and protect her family. In this tale-assay the image of Mother symbolizes the whole age of Trypillya, which was described with the help of old legends, myths and beliefs organically interwoven into the plot of the novel. Humenna opens her work with the pictures of the past, describing the main idea of the woman with demigoddess images with which she shows the power and invincibility of our ancestors who relied heavily on their mothers in everything.

Keywords: archetype of Mother, Dokiya Humenna, tale-assay, matriarch, Trypillya, mythologizing.

Творчість Докії Гуменної є мало дослідженою, хоча частково про неї можна знайти інформацію у працях Г. Костюка, Ю. Шереха (Шевельова), А. Погрібного, М. Мушинки, В. Мацька, П. Сороки, В. Даниленка, О. Коломієць. Дослідники розглядали романи *Діти Чумацького шляху*, *Дар Евдотії*, повісті *Мана*, *Епізод із життя Європи Критської*, а твори *Благослови, Мати!*, *Родинний альбом*, *Минуле пливе у прийдешнє* залишилися поза їх увагою, оскільки ці твори схожі на науково-популярні розвідки.

У 1992 році журнал *Україна* почав друкувати уривки із щоденників і книжок Докії Гуменної. Вступним словом до цієї публікації була стаття А. Погрібного *Повернення Докії Гуменної* (Погрібний 1994) яка відкрила українцям одне із замовчуваних офіційним радянським літературознавством імен. Однак і сьогодні творчість письменниці є маловідомою на Батьківщині. Про неї писали переважно дослідники діаспори: Ю. Бойко, В. Державин, Б. Романенчук, О. Чернова, Ю. Миколин, В. Чапленко, А. Юриняк. Однак бракує праць, які б розкривали специфіку міфологізму прози Д. Гуменної.

Докія Гуменна описувала у своїй прозі і сучасність, і давно минulé часи, зокрема, казка-есеї *Благослови, Мати!* стосується праїс-

торичної тематики. М. Лаврусенко зауважила, що “виникнення творів про дохристиянське минуле в творчості Д. Гуменної супроводжувала, по-перше, зацікавленість письменниці побутовими традиціями та звичаями свого народу; по-друге, її спроба через розповіді про прадавніх людей матріархального світу утвердити своє жіноче «я»; по-третє, це була «найприємніша гра, що визволяла від дійсності і врятувала від шизофренії» (в момент штучного краху в літературі, створеного радянською критикою); по-четверте, – це було бажання створити «літературне образне плетиво» про давні часи і виплекати новий для української історичної прози жанр” (Лаврусенко 2004: 192–194).

Благослови, Мату! Докія Гуменна називає казкою-есе: “Казкою зву тому, що всяке відтворення минулого – казка. Ніхто з живих не бачив на власні очі, як було навіть двісті років тому. Всякий заглядач у минуле на свій лад бачить минувшину – залежно від матеріалів, що Бог послав (бо всіх ще жодна людина не могла охопити) та від своєї внутрішньої візії” (Гуменна 1966: 3). Доцільність та влучність назви та й дефініція жанру підтверджується незвичністю змісту й форми викладу у творі, де йдеться не про якісь конкретні магичні формули (благословіння матері), заголовок вказує на важливу роль жінки в суспільстві палеолітичної доби.

Д. Гуменна вдало використовує народні історичні перекази про Трипілля, архівні матеріали, дані археології та етнології, переплітаючи їх з фантастичними мотивами. У творі письменниця використовує наукові матеріали, які, як слушно зазначила Т. Николук, “доповнювала власними думками [...], іноді робила свої припущення, застосовуючи першотекст для їх аргументації або реінтерпретувала чужі тексти” (Николук 2009: 7). У казці-есе *Благослови, мати!* завдяки художньому осмисленню дійсності авторка захоплююче моделює побут, звичаї, взаємостосунки наших давніх предків. Водночас, чіткого сюжету у творі немає, він ґрунтується на спостереженнях-роздумах письменниці через уявну подорож у минуле, і це вмотивовує окреслену назву жанру.

Докія Гуменна у казці-есе акцентує на важливій ролі жінки-матері в історії розвитку людства. На нашу думку, образ матері у цьому творі має архетипне значення, виходить за межі образу-символу. Архетип матері тісно пов’язаний з тією частиною психіки людини, яка й надалі залишається підвладною природі: “саме тому ми часто вжива-

ємо вираз Мати-Природа. Її протилежністю повинен бути Дух-Отець. Загалом, архетипи батька й матері є двома головними принципами буття. Ми називаємо їх логос і ерос [...]. Вони можуть гармонійно співіснувати або ж протистояти одне одному” (Биркхойзер-Оєри 2006: 19–20). Саме про співіснування цих двох начал, специфіку матриархальних традицій та їх витіснення патріархатом йдеться у казці-есе. Повість *Благослови, Мати!* складається із семи розділів: *Камертонодзень, Жени, Господиня дикого звіра, Леле, Благослови, Мати!, Золотий плуг, У вирій*. На думку письменниці, саме в первісному роді формувався культ жінки. Досліджуючи культуру предків і подаючи приклади із культури Єгипту, індусів, гетитів, авторка наштовхує читача на думку: головою сім’ї у більшості культур була жінка. Саме жінка була посередницею між людьми і вищою силою; саме їй мисливці приносили здобич; іменем матері називалася споріднена група. Жіночий образ вважався символом родової спільноти, який пізніше екстраполюється в культ матері, що далі стає богинею. Образ матері в культурі українців займає вагоме місце, оскільки саме жінка постійно турбувалася “про майбутнє потомство, для якого треба заховати й зберегти плоди землі (тоді, як у ловців у центрі стоїть батько, який має добути спритом та вправністю поживу, чи у номадів, що мусять охороняти свої стада, – забезпечити їх від нападу ворога чи диких звірів). І тому в хліборобських народів земля-годувальниця набирає рис матері, а мати – рис землі. І навіть називають часто землю «великою матір’ю»” (Янів 2006: 293). В. Янів стверджує, що зв’язок із землею формує світогляд українця, для “якого пріоритетом є родинні цінності, що сформувалися на основі культу матері й стали передумовою формування таких рис характеру, як ніжність, лагідність, м’якість, доброта, бажання допомагати іншим” (Тиховська 2015: 474).

Докія Гуменна часто порівнює жінку із землею, ілюструючи “складну мозаїку й переплетення старіших матриархальних і новіших патріархальних уявлень та ідей” (Гуменна 1966: 67), письменниця ототожнює різні культури, вважаючи, що Господиня мамонтів із палеоліту – це Артеміда з грецької міфології, вона ж Діана, Господиня Дикого звіра. Д. Гуменна влучно відзначила, що “варіації слова діва в нас, у центрі індоєвропейських мов, зосталося в своєму першозначенні: «особа жіночої статі» (дівчина, дівка, дівча, дівчисько, дівчинина, дівчук, піддівка, дівуля, дівєга, дівиця, дівонька тощо). Правда,

божественність діви із цих слів випарилася, хоч ми могли б із повним правом замінити слово «богиня», словом «діва». Тому й не здивуємося, що інстинктивно не кажемо: «Богиня Пречиста», а кажемо невідмінно: «Діва Пречиста, Діва Богоматір», не усвідомлюючи навіть, що продовжуємо старовинну традицію назви нашого одвічного божества, Великої Матері, може ще Матері Мамутів оріньяцької епохи” (там само, 79). Тобто на підсвідомому рівні людство продовжує старовинну традицію, вшановує жіноче божество (яке часто асоціюється із землею та матір’ю), даючи йому різні назви. Землю величають святою, бо з неї створено першу людину і вона є годувальницею всього живого у світі. Український народ як нація землеробів часто ототожнює образ Матері-Землі, Матері-Божої. Давнє обожнення землі існує до цього часу: клятва землею вважається непорушною; вираз недовір’я “хоч ти землю їж” – і тепер дуже часто вживається, а побажання – “щоб тебе свята земля не прийняла” є виявом найбільшої ненависті, і навпаки, “щоб ся мав, як свята земля” – щирої доброзичливості. Це підтверджує слушність міркувань Докії Гуменної, що “слова «мати», «земля», «божество» – рівнозначники” (там само, 85).

У центрі української родини традиційно перебуває жінка-мати: “Це вона – охоронниця, покрови і опікунка свого роду, подайниця всілякого добра. Берегиня. Ось до кого треба звертатись з усіма своїми потребами” (там само, 5). Письменниця, апелюючи до історії та висловлюючи власні припущення, описує добу матріархату, де жінка – центр племені, його основний елемент. “Ось характеристика цієї господині: вона мудра, вона пророчиця, вона знає таємні чари. Всі таємниці неба і землі їй відомі. Вона сама виготовляє цілющі ліки, тож споконвіку вміє вона лікувати [...] Крім того, вона велика господиня, їй приносять щедрі частину здобичі мисливці з уловів чи дружина з загону чужої худоби. У неї свої власні комори, повні всілякого добра, а в голодні часи вона годує своїми запасами весь великий рід. Вона дає мудрі поради в критичних випадках...” (там само, 17).

У добу палеоліту, через примітивність уявлень та вірувань людей, жінка прирівнювалася до божества, адже з неї на світ з’являлося нове життя. Саме через здатність жінки збільшувати чисельність племені, палеолітики уявляли весь світ, як жінку-гіганта (жінку/першопредка): “Найстарші міти про світотворення, які дійшли до нас, повідають про жіночу істоту, уявлювану різно: то хаосом, то коровою,

то жінкою-людиною [...] Вона сама з себе народжує божества, а ці вже впорядковують землю, населяють її людьми, звірами, рослинами” (там само, 30). Далі Д. Гуменна для прикладу наводить давній єгипетський міф: “Сонце було народжене у вигляді золотого теляти, а народило його небо, велечезна корова із розсипаними по всьому тілу зірками” (там само). В іншому міфі небо уявлялося як богиня-жінка: “Тіло її зігнуте або творить арку над землею, а пальці рук і ніг впираються об землю. Вона сама з себе народжує сонячне немовля. Щодня виходить з її лона сонячний диск, і ввечері вона його ковтає, щоб уранці народити знову” (там само). Отже, жінка уявлялася як універсум, першопочаток всього живого. Так само жінку, як основу життя людства описала відома дослідниця К. П. Естес: “Мешкає в природі первозданна суть відома під багатьма іменами і зустрічається у всіх народів протягом століть. Ось кілька її старих імен: Мати Днів – це Мати-Творець-Богиня всіх істот і звершень, в тому числі Неба і Землі; Мати Ніке – повелителька всього темного та брудного; Дурга – пані небес і вітрів, а також людських думок, з яких виникає вся реальність; Коатліке, яка народжує новий всесвіт, підступну і некеровану, і, як вовчиця-мати, кусає дитя за вухо, щоб привести до тями; Геката — стара провидиця, яка «знає своїх рідних», від неї віє запахом перегною і диханням Бога. І таких імен безліч” (Естес 2006: 8).

У патріархальному суспільстві давні міфи зазнали семантичної трансформації, у більшості сюжетів творцем світу є Бог (особа чоловічої статі), і перша людина на землі, згідно з міфологією, теж була чоловічої статі (Адам/Брахма/Пань-Гу). Образ жінки-богині, причетної до світотворення, у більшості світових міфів зник. Почалося це нівелювання жіночого начала в соціальному плані ще за часів мідленської епохи. Вважалося, що жінки володіли магічними здібностями, а тому могли подолати будь-кого, саме через це чоловіки почали побоюватися цих магічних сил осіб протилежної статі. Міф каже: “Ця тиранія жіноцтва зростала щораз та гірше, аж поки не прийшло на думку чоловікам, що мертва відьма не така небезпечна, як жива. Вони змовилися вибити усіх жінок. І там сталася велика масакра, і з неї ні одна жінка не вийшла в людській формі. Навіть молоді дівчата, які щойно починали вчитися відьомства, були побиті разом із усіма, так що чоловіки zostалися без жінок. Вони мусіли чекати, поки доростуть малі дівчатка. Тим часом виникло велике питання: як чоловіки мо-

жуть утримати владу, що її вони вже досягли? Одного дня дівчатка стануть дорослі, вони об'єднаються і відновлять своє панування. Щоб запобігти цьому, чоловіки заснували таємне товариство, своє власне, і назавжди скасували жіночу спілку, що в ній так багато грішних змовувалося проти чоловіків. Ні одній жінці не дозволено було наблизитися до осідку чоловічого товариства, Гаїн, під загрозою смерті” (Гуменна 1966: 47). Саме ця оповідь моделює занепад матріархату.

Докія Гуменна розповідає про трансформацію матріархату в жіночі товариства амазонок – міфологічне войовниче плем'я жінок, які вороже ставилися до чоловіків. За стародавніми переказами, вони утворили могутню державу на чолі з царицею. Одружувалися з чоловіками з сусідніх племен тільки для продовження роду, потім відсиляли їх назад. Новонароджених хлопчиків віддавали батькам або вбивали, дівчаток навчали мистецтву війни й виховували мужніми воїнами: “Коли в амазонок народжувалися діти, то всіх дівчаток залишали вони у себе, а хлопчиків віддавали гаргареям, які будь-якого хлопчика вважали своїм сином і виховували. Дівчаткам-немовлятам амазонки випалювали розпеченим дротиком ліву грудь, щоб вони в дорослому віці краще могли стріляти, і це ніби від цього походить їхня назва” (там само, 149). Письменниця захоплюється відважністю і незалежністю цих жінок, амазонки для неї є уособленням фемінної сили, останнім матріархальним соціумом: “Ці цариці-амазонки – останній відблиск керівної ролі жінки в громаді, і він оформлений в дусі того часу, войовничо-озброєного. Вже після – скрізь і всюди кермувати долею народів починає патріарх, князь. Жінки, як визначні особистості, цілком і надовго сходять із сцени” (там само).

Згадується у романі *Благослови, Мату!* і про жінок-відьом, на яких проектується доленосний аспект архетипу матері. Але магічні здібності прадавніх матерів авторка не подає в негативному освітленні, усвідомлюючи існування тисячолітніх нашарувань у сприйманні матріархального соціуму. Через трансформацію гендерних соціальних ролей чоловіки сублімували свій страх перед непізнаним аспектом фемінності. “Очевидно, зі встановленням патріархату ставлення до жінок змінилося, жінки позбулися своєї влади, а ті, які прагнули колишнього домінування, почали сприйматися як уособлення чогось демонічного, їх називали відьмами. [...] Епоха матріархату – це період, коли в наших предків панував міфологічний світогляд, який власне й

породив безліч уявлень про богів і демонів. Відьма своїми надприродними здібностями й вміннями нагадує також язичницьких жриць, які нібито знали на магії, проводили різноманітні обряди й ритуали, використовували рослини та предмети з магічною метою, впливали на події в особистому житті людей та навколишній природі” (Тиховська 2014: 179). Д. Гуменна детально описує зображення жінок, знайдені археологами, пояснюючи їх специфіку міфологічним світоглядом предків: “найприкметніша риса оріньяку для всієї Європи й Азії від Піреней до Байкалу – це фігурки жіночого образу. Вони зроблені з кості, з каменю, різьблені на скелі, мають деякі місцеві відміни, але одне для них спільне на такому велетенському просторі: жінку зображено цілком голою у найкрайніших формах жіночої дорідности. Вона завжди стоїть у медитативній спокійній позі чарування, а гола вона тому, що магія голої ефективніша, як відомо з етнографії. Руки її складені на грудях чи на животі, голова схилена дотолу, але лиця не вироблено, яке воно – треба здогадуватися самому. Зате дуже добре вирізьблена чи то зачіска, чи то волохата хутряна шапочка. На деяких зображеннях можна запримітити намисто чи татуювання, а навіть і признаки вживання до магічних дій хвоста” (Гуменна 1966: 14–15). Нечіткі риси обличчя, очевидно, свідчать про сакральність образу (часто в міфології/релігії божество невидиме для людей, його обличчя неможливо побачити, воно не досягне для сприйняття смертного). А хвіст, як відомо з народних переказів, одна з ознак відьми, і згадка про такий атрибут жіночих зображень натякає на існування темної сторони прадавньої жінки-богині.

Д. Гуменна пише у романі *Благослови, Мату!* про вміння жінок сприяти вдалому полюванню чоловіків, про їх мисливську магію, особливі замовляння й ритуали, що структурували час і простір, керували волею тварин: «Добре і сильно, нівроку, заклинали матері, щоб дався мамут людям на поживу. Дякувати матерям, ось ледве тягнемо багату здобич, а ще скільки загребли у снігу, бо не могли забрати всього за раз [...] У народів, що й досі живуть у підполярних широтах, себто в умовах, подібних до прильодовикової смуги на Україні 30 тисяч років тому, і досі старші матері-жінки під час вловів відправляють удома магічні обряди, і це від них залежить успіх на вловах” (там само, 16). Д. Гуменна пов’язує образ давньої палеолітичної матері зі жрицею, здатною до медитацій, самозаглиблення,

споглядання невидимого простору, що знайшло вияв у скульптурних зображеннях жінок прадавніх часів: “Вони – жриці, якщо це слово вже з’явилося у бідному словнику палеолітика оріньяцької доби. От ця поза: зложені на грудях руки, схилена голова [...] піднесені догори руки, або ж піднесена догори рука з рогом... Це ж пози обрядові, в таких позах відбувалися магічні заговори й заклинання. Про те, що не чоловік (як тепер), а жінка була посередницею між людьми й Вищою Силою, є багато свідчень з далекої і близької минувшини” (там само).

Також авторка осмислює образи праукраїнської богині Дани, покровительки природи, лісів і танцю: “Ось ізгадаймо ще й богиню танцю, чи старовинніше сказати б данцю, богиню Дану. Без «данцю» неможливо уявити собі жодної дії наших предків, танцем вони започатковували кожную okazію, вкладали в нього найвищий і найбухливіший вияв своєї енергії. В стані екстази та піднесення мов би сполучалися із божеством, та в цій сполуці бажання людей ставали бажанням божества, в цьому разі Дани” (там само, 78). Таким чином, письменниця акцентує на ролі ритуального танцю в житті прадавніх людей, його магічному значенні й зв’язку з уявленням про силу жіночої енергії. Богиня Дана постає персоніфікованим образом невичерпної жіночої енергії, котра проявлялася під час магічних містерій.

Уособленням архетипу матері була також богиня Лялі/Лелі. Д. Гуменна яскраво описала весняні ігри (гаївки), присвячені Лелі, під час виконання яких на одну з дівчат проектувався образ Великої Богині: “свято Лялі це тільки одірваний фрагмент одного великого дійства, з великою богинею Матір’ю у центрі. В часи запису це свято стало вже тільки дівочою грою. «Дівчата, вибравши найгарнішу з-поміж себе, перев’язують їй груди, руки й ноги різним зіллям, а на голову кладуть вінок із квіток; сажають її на лавку з дернини, ставлять при ній дзбанок із молоком, сир і масло і т.п.; до ніг кладуть вінки. Потім водять хоровод навколо сеї “лялі”, як її звуть. По скінченні вона ділить між дівчатами сир, масло, роздає вінки, котрі дівчата ховають на другу весну». Отже, дівчина всередині кола грає роль богині достатку й щастя, а хороводні дівчата грають роль її жриць. Перед нами – живе втілення тієї самої, що так численно представлена в трипільських статуетках” (там само, 99). Письменниця висловлює припущення, що жіночі статуетки, знайдені археологами, увібрали в

себе риси богині Лялі, звідси й назва ляльок, якими полюбують гра-
тися дівчатка й зараз.

Отже, у художньому просторі роману Д. Гуменної *Благослови, Мату!* міфологема «мати» проектується на жриць племені (найстар-
ших жінок), богинь, відьом, землю, воду. Письменниця вдало рекон-
струювала міфологічний світ Трипілья, поєднавши історичні факти та
власні уявлення про побут та світогляд давніх українців.

ЛІТЕРАТУРА

- Биркхойзер-Оэри, С. 2006, *Мать: архетипический образ в волшебной сказке*. Мо-
сква: Когито-Центр.
- Гуменна, Д. 1966, *Благослови, Мату! Казка-есеї*. Нью-Йорк: Слово. (Репринт:
Київ: Видавничий дім “KM Academia”, 1995.)
- Лаврусенко, М. 2004, Образ трипільського світу в повісті Докії Гуменної “Велике
Цабе”. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях
та колегіумах* № 3, 192–204.
- Николук, Т. 2009, *Інтелектуальний інтертекст прози Докії Гуменної*. Автореф.
дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук.
- Погрібний, А. 1994, Повернення Докії Гуменної. *Українське слово, кн. 2*. Київ: Рось,
444–451.
- Тиховська, О. 2014, Уявлення про відьму у світогляді українців. *Сучасні проблеми
мовознавства та літературознавства* № 19, 176–179.
- Тиховська, О. 2015, Національна специфіка українського менталітету крізь призму
архетипу землі. В: *Держава у теорії і практиці українського націоналізму:
Матеріали VI Всеукраїнської конференції з міжнародною участю*. Івано-
Франківськ: Місто НВ, 472–478.
- Эстес, К. П. 2006, *Бегущая с волками: Женский архетип в мифах и сказаниях*. Мо-
сква: ИД “София”.
- Янів, В. 2006, *Нариси до історії української етнопсихології*. Київ: Знання.

A KÁRPÁTALJAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOKBAN MEGHONOSODOTT KELETI SZLÁV KÖLCSÖNSZAVAK ALAKVÁLTOZATAINAK LÉTREJÖTTÉRŐL*

Gazdag Vilmos

Abstract

A significant part of the Eastern Slavic lexical items in the Hungarian Dialect of Transcarpathia has been recorded. However, a thorough linguistic examination of these words has not yet been made. Thus, we have almost no information of the underlying connections and causes of these parallel rentals of these loanwords in Russian and in Ukrainian language. This paper analysis the phonetic shape variation of Eastern Slavic loanwords of Hungarian dialect using a survey conducted involving 342 people in the Brehovo district.

Keywords: Eastern Slavic, Hungarian dialects, Transcarpathia, loanwords, polymorphism.

0. Bevezetés

Azt már számos kutatás igazolta, hogy a határon túli magyar nyelvjárásokban nagy számban kerültek meghonosodásra az államnyelvi kontaktuselemek. Ez alól nem képeznek kivételt a kárpátaljai magyar nyelvjárások sem, bár esetükben az államnyelvi hatás alatt két, de egymással szoros rokonságot mutató nyelv hatását kell értenünk. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban meghonosodott orosz és ukrán lexikai elemek adatolásán és szemantikai csoportokba való besorolásán túlmutató kutatásokra ez idáig szinte nem került sor. Így például az egyes kölcsönszavak alakváltozataival, vagy az orosz és ukrán nyelvből is átvett úgynevezett párhuzamos kölcsönzésekkel és az ezeket kiváltó okokkal kapcsolatosan szinte semmilyen információval nem rendelkezünk.

Jelen munka az Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával végzett vizsgálataimon alapul. A kutatás során a kárpátaljai Beregszászi járás magyarlakta településein (35 település) 342 adatközlő megkérdezésével végeztem a kölcsönszavak használatára vonatkozó kérdőíves dialektológiai felmérést. A vizsgálat eredményeképp nyert adataimat nyelvjárási térkép-

* A dolgozat a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica ösztöndíj-program támogatásával készült.

lapok formájában dolgoztam fel. Most ezen túlmutatva az egyes lexikai elemek alakváltozatainak a bemutatására, illetve az egyes alakok létrejöttét kiváltó hangtani sajátosságok bemutatására teszek majd kísérletet.

1. A szavak többalakúsága és az alakváltozatok kérdése

A tájszavak használatán kívül az egyes nyelvjárásokban bizonyos szavak különféle alakváltozatokban is élhetnek. Ilyen jelenségekről is ír Guttmann Miklós, aki 6 csoportba foglalva ad számot az egyetemi hallgatók nyelvhasználatában előforduló őrségi és hetési hangtani sajátosságokról (1990: 170). Az ilyen nyelvjárási sajátosságok a magyar nyelvterület minden nyelvjárási régiójában megfigyelhetők (a magyar nyelvjárások hangtani sajátosságaira vonatkozóan lásd pl. Imre 1971; Kiss 2003, 2011), melyekkel az egyes nyelvjárási régiók kapcsán született leírások és szótárak egyenként is részletesen foglalkoznak. Erre pedig szükség is van, hiszen amint Kálnási Árpád is megfogalmazza, egy általános tájszótár keretein belül nincs lehetőség az összes nyelvjárási régió alaki tájszavainak a felsorolására, viszont egy település nyelvjárásának leírása során, ahogyan az a *Debreceni civis szótár* esetében, már erre is mód nyílik (Kálnási 2005: 13). Ugyanakkor talán magától értetődő, hogy az ilyen jellegű munkák akár tételes formában történő felsorolását is feleslegesnek, s jelen munka határain messzemenően túlmutatónak tartjuk. Vannak azonban olyan munkák is, melyek a szavak alakváltozatai kapcsán egyidejűleg több nyelvjárási régiót vizsgálnak. Ilyen például D. Bándli Magdolna (1977) munkája, aki nyolc különböző nyelvjárástípushoz tartozó XX. századi magyar író alkotásait vizsgálja az *e–ő* variánsok előfordulása kapcsán stilisztikai és statisztikai szempontból.

Természetesen a standard magyar nyelv szókészletében is találhatunk példákat a szavaknak a hangtani alapon létrejövő alakváltozataira. Amint azt G. Varga Györgyi is megjegyzi, „a főbb vonásaiban egységesnek mondható köznyelv mai fejlett formájában is számos alaki kettősséget tűr meg. Kivált a magánhangzós variánsok között van számos, a szakirodalomtól is elismert egyenrangú alakpár: a *fel* ~ *föl*, *cseng* ~ *csöng*, *petty* ~ *pötty*, *lábás* ~ *lábos*, *dől* ~ *dül*, *csorog* ~ *csurog*; stb. dublett mindkét tagja egyaránt használatos a választékos köznyelvben, ezért helyesírásunk is megengedi mind a két forma használatát” (G. Varga 1964: 398). Székely Gábor (2007) munkájában a fokozás fonetikai típusába sorolja azokat a magas és mély hangrendű szópárokat, melyek jelentésüket tekintve bizo-

nyos szempontú mértékbeli eltérést mutatnak, pl. *libeg–lobog, köröm–karon* stb. Fancsaly Éva (2012: 26) megjegyzi, bizonyos igék múlt idejű alakja esetében, attól függően, hogy a múlt idő jelét kötőhangzóval vagy anélkül veszik fel, kétféle alakváltozat-csoportot is el lehet különíteni. Az elsőbe sorolhatjuk azokat, „amelyek jelentése között nincs különbség, a változatok legfeljebb egyéni vagy nyelvjárási változatok (pl. *állt ~ állott, eltört ~ eltörött, forrt ~ forrott, folyt ~ folyott, hullt ~ hullott, múlt ~ múlott, szólt ~ szólott, szállt ~ szállott, tojt ~ tojott*)”. A másikba pedig azokat, „amelyek jelentésbeli különbségekhez vezetnek a múlt idő egyes számú 3. személyű igealakokban, pl. *ragadt* (vhová, tárgy nélkül) ~ *ragadott* (botot, fegyvert), *tévedt* (vhová) ~ *tévedett* (a helyessel kapcsolatos állásfoglalása).” H. Varga Márta (2010: 103) ehhez kapcsolódóan felhívja a figyelmet arra is, hogy „a morfológiában alternációról akkor beszélünk, ha azonos morfológiai kategóriához tartozó, (kvázi) azonos jelentéssel és funkcióval rendelkező szavak között részleges alaki eltérés van”, s ez alapján „a *gyermek ~ gyerek* morfémákat is alakváltozatoknak (alternánsoknak) kell tekintenünk”. Hegedűs Attila (2006: 499) szerint az alakváltozatok létrejöttét elősegítheti „a szándékolt jópofaság vagy a szándéktalan nemtörődomség is”.

2. A határon túli magyar nyelvváltozatokban előforduló alakváltozatok

Egy Nagycétényben végzett kutatásról szólva Presinszky Károly (2002) megjegyzi, hogy a legtöbb alakváltozat a szókölcsonzés kapcsán a fiatalok nyelvhasználatában mutatható ki, rájuk hat a legjobban a kétnyelvű környezet.

Lanstyák István (2006a, 2006b: 75–100) a ht-lista kapcsán külön is kitér az alakváltozatok problematikájára, megjegyezve azt is, hogy az alakváltozatok vizsgálatát három aspektusból kell megközelíteni:

- az egy-egy állami (határon túli) változaton belül használatos alakváltozatok (pl. Ukrajna hivatalos fizetőeszköze a *hrivnya/hriveny; grivnya/griveny*);
- a közmagyar és a határon túli magyar nyelvváltozatokban jelentkező alakváltozatok (*infarktus/infarkt*);
- az egyes határon túli nyelvváltozatok egymáshoz viszonyított alakváltozatai (pl. a gyümölcsle jelentésben használt *szok/szók; szokk/szukk*).

Ugyanakkor Lanstyák (1996) arra is felhívja a figyelmet, hogy „a jelenlegi politikai realitásokat figyelembe véve a legjobb megoldás bizo-

nyára az volna, ha az egyes központok nyelvtervezői az egyetemes magyarnak tekintett magyarországi központi nyelvváltozat erőltetése helyett egy új, kompromisszumos standard létrehozásán fáradoznának, amely – több alakváltozat kodifikálásával – a maga rugalmassága folytán képes lenne magába fogadni a mostani állami változatok legfontosabb eltéréseit. A szókészletben így létrejövő „szinonimasorok” tagjai közül – melyek egyformán standardnak minősülnének – az egyes központok beszélői a maguk szükségletei szerint válogatnának”. Viszont felhívja a figyelmet arra is, „hogy sem az egyetemes standard, sem pedig az egyes állami változatok saját standardjai nem fogadhatnak be korlátlan mennyiségben újabb alakváltozatokat” (uo.).

3. A keleti szláv kölcsönszavainak hangtani sajátosságairól

A kölcsönszavak fonetikai változásainak a tanulmányozása fontos szegmensét képezi a kontaktusnyelvészetnek. Különösen nagy jelentősége van a hangtani kérdések tanulmányozásának azokban az esetekben, amikor egymással rokonságot nem mutató nyelvek közötti kapcsolatról, s az e kapcsolat nyomán meghonosodott kölcsönszavakról kívánunk szót ejteni. Ilyen jellegű kapcsolatról kell beszélnünk a szláv nyelvcsaládba tartozó ukrán/orosz és a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar nyelv esetében is. A szláv és magyar nyelv hangrendszeri eltérései kiváló lehetőséget adnak arra, hogy a kölcsönszavak meghonosodásuk során jellegzetes hangtani módosulásokon menjenek keresztül, legyen szó akár a szláv nyelvekben meghonosodott hungarizmusokról, akár a magyar nyelvbe átkerült szláv lexikai elemekről. A magyar magánhangzórendszer ugyanis jóval gazdagabb, mint az ukrán vokalizmus. A standard magyar fonémarendszernek 14 magánhangzója van: *a, á, e, é, i, í, o, ó, ö, ő, u, ú, ü, ű*. A standard ukrán vokalizmus 6 magánhangzót tartalmaz: *a, o, y, e, u, i*. A magyar nyelvnek 25 standard mássalhangzó-fonémája van, míg az ukrán standard 32 mássalhangzó-fonémát tartalmaz. A magyar mássalhangzók többségének megvan az ukrán megfelelője (Bárány 2009: 144).

Az ungi magyar nyelvjárás ukrán kölcsönszavainak fonetikai változásait vizsgálva Kótyuk István a magánhangzók tekintetében megjegyzi, hogy az ukrán kölcsönszavakban mindegyik hosszú magyar magánhangzó előfordulhat, sőt akár diftongizálódhat is. Így tehát az ukrán *a, o, y, e, u, i* hangoknak a magyarban *a* ($\sim \bar{a}$); *o* ($\sim \acute{o}$) $\sim a \sim \acute{o}^u$; *u* ($\sim \acute{u}$); *e* ($\sim \bar{e}$); *i* ($\sim \acute{i}$); *i* ($\sim \acute{i}$) megfelelőik vannak. A mássalhangzóknál csupán a lágy ukrán *ð', m', n'*

mássalhangzóknak van magyar *gy*, *ty*, *ny* magyar megfelelője, így a többi lány ukrán mássalhangzót annak kemény magyar párja helyettesíti (Ковтюк 2007: 99–111). Ezt Borbély Edit az általa vizsgált betű- és mozaikszavak hangtani jelenségei kapcsán a következő csoportokra bontott hangtani jelenségekkel egészíti ki: a szóvégi orosz *o* a magyar kiejtésben megnyúlik (*rajonó*, *szilpó*), míg a szóvégi orosz *a* megrövidül (*bezpeka*, *ráda*); az orosz *x* hangnak a magyar *ch* felel meg (*derzssztrach*, *techoszmotr*); a szavakban jelentkező mássalhangzó-torlódás kiesés, hasonulás, zöngésedés, affrikálódás és palatalizáció segítségével oldódik fel (Borbély 2000: 114–115). A fent leírtak a Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban általam adatolt kölcsönszavak esetében is helytállóak. A továbbiakban néhány példával alátámasztva mutatom be az egyes kölcsönszavaknak a magyar nyelvi asszimiláció során végbemenő hangtani módosulásait. Elsőként nézzük a magánhangzók megfeleléseit:

A szláv alsó nyelvállású illabiális *a* hang helyén az adatolt kölcsönszavakban a legalsó nyelvállású illabiális *á* és az alsó nyelvállású labiális *a* is előfordulhat. Pl. чай < csáj; чайник < csájnik; кочегар < kocsegár, valamint капим < kalim; каністра < kanisztra, illetve egy szón belül akár mindkét hang is: капельница < kápelynica; пада < ráda. Néhány kivételes esetben akár a középső nyelvállású labiális *o* hang is állhat a helyén, pl. распрочка a kevésbé használatos ukrán розпрочка alapján roszcroszka alakban honosodott meg; бардачок < bordacsok.

A középső nyelvállású labiális *o* helyén a kölcsönszavakban általában a magyar nyelvi párja áll, pl. борщ < borscs; чиновник < csinovnyik; додаток < dodátok, de előfordul a hosszú párja, az *ó* is, pl. кадрo < kád-ró; столб < sztólba, vagy akár ezek kombinációja is: економія < ekonómia. Arra is találhatunk példát, hogy az alsó nyelvállású labiális *a* áll a helyén, pl. бокал < bakál; хомут < hamut. E jelenségre magyarázatként az orosz nyelv *á-zó* (акання) jellege szolgálhat, vagyis az, hogy a hangsúlytalan helyzetben az orosz nyelvben az *o* vagy *a*, vagy ahhoz hasonló hangként realizálódik. Vagyis e kettősség már az átadó nyelvekben is megvan.

A felső nyelvállású labiális *y* (*u*) helyén a legtöbb esetben ugyancsak a magyar nyelvi párja áll. Pl. бамбула < bambula; бутылка < butilka; депутат < deputát. Előfordul a magyar nyelvi hang hosszú párja is, pl. квадратура < kvadratura; прокуратура < prokuratura; реєстратура < regisztratura. E jelenség a magyar diktatura, karikatura, korrek-

túra típusú szavak analógiájára alakulhatott ki. Az *y* (*u*) helyén állhat *o* is, pl. *чужун* < *csuhon*.

A középső nyelvállású illabiális *e* helyén a legtöbb esetben az alsó nyelvállású illabiális magyar *e* áll, pl. *безнека* < *bezpeka*; *черчение* < *csercsenyie*; *перевал* < *perevál*. Ritkábban előfordulhat a magyar nyelvi hang hosszú párja is, pl. *сучмема* < *szisztéma*; *кыне* < *kupé*. Itt befolyásoló szereppel bírhatnak a magyar köznyelvben azonos alakban használatos szavak is. Illetve, ha a szláv szóban az *e* magánhangzó a *j* előtt áll, akkor a magyar nyelvi formában ugyancsak *e* hangot találhatunk a helyén, pl. *грейдер* < *gréder*; *волейбол* < *voléjbálozni*.

A közép felső és felső nyelvállású illabiális *u* és *i* hangok helyén egyaránt a felső nyelvállású illabiális magyar *i* hangot találjuk. Megjegyzendő, hogy sok esetben az ukrán és orosz nyelvi alak eleve eltérést mutat e két hang tekintetében, pl. ukr. *автобиография*, illetve or. *автобиография*. A kölcsönszavakban a magyar nyelvi hosszú *i* is előfordulhat, pl. *антифриз* < *antifriz*; *архив* < *archív*; *кассир* < *kasszír*. Az *u* hang helyén előfordulhat még *é* is, pl. *фуражир* < *furazsér*; *Сибирь* < *Szibér*. Utóbbi esetében ugyancsak számolni kell a magyar nyelvi *Szibéria* alak analógiás hatásával.

A mássalhangzók esetében a kemény szláv mássalhangzóknak a kölcsönszavakban a magyar nyelvi megfelelőjét találjuk. Pl. *акт* < *akt*; *анкета* < *anketa*; *интернат* < *internát* stb. Vannak azonban olyan esetek is, amikor a felpattanó zárhang párok zöngés és zöngétlen tagja egyaránt előfordul az adatolt kölcsönszóban: *беседка* < *beszedka* és *beszetka*; *очередь* < *ocsered* és *ocseret*. Ugyanezt figyelhetjük meg a labiodentális *v* és *f* hangok esetében is, ugyanis vannak olyan szláv kölcsönszavak, melyekben a *в* helyén mindkét hang előfordulhat, pl. *совхоз* < *szovhoz* és *szofhoz*.

A szláv *д', л', н', т'* lágy mássalhangzók helyén a magyar nyelvi kölcsönszavakban is a lágy megfelelőik állnak, pl. *командировка* < *kotangyirovka*; *культпросвет* < *kulytproszvet*; *титульна* < *titulyna*; *знімок* < *znyimok*; *доверенность* < *doverenoszty*.

A szláv *з* a kölcsönszavakban *g* és *h* hangként is realizálódhat, pl. *договор* < *dohovor*; *галушка* < *haluska*, illetve *группа* < *gruppa*; *губернатор* < *gubernátor*. A szláv *х* helyén a kölcsönszavakban vagy *h* vagy *ch* hangot találunk, pl. *буханка* < *buhánka*; *шахта* < *sahta*, illetve *архив* < *archív*; *технаспорт* < *techpaszport*. Ugyancsak *h* hang jelenik meg azok-

ban a kölcsönszavakban, melyekben *xz* hangkapcsolatot találunk, pl. *бухгалтер* < *buhálter*.

Azokban az esetekben, amikor az átadó nyelvi alakban *ля* hangkapcsolat van, a magyar nyelvi változatban *lj* és nem *ly* jelenik meg, ami érthető is, hiszen a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban, ahogyan a magyar nyelvterület jelentős részén, az *ly* hang ejtésben már nem különül el a *j* hangtól: pl. *солярка* < *szoljárka*; *заправляти* < *záprávljálva*. A szó végén megjelenő *я* helyén a magyarban meghonosodott kölcsönszavakban *ó* hangot találhatunk, pl. *аттестация* < *attesztáció*; *каналізація* < *kanalizáció*, ami a latin nyelvből származó magyar nyelvi alakok mintájára alakulhatott ki, pl. evangelizáció, ambíció, opció stb.

Amint azt a fent bemutatott hangtani sajátosságok is tükrözik, egy-egy szláv hang vagy hangkapcsolat többféleképpen is megjelenhet a magyar nyelvbe bekerült szavakban, s ezért vannak olyan kölcsönszavaink, melyek több alakban is elterjedtek. Az alakváltozatok létrejöttének mikéntje alapján több csoportot is el tudunk különíteni. A továbbiakban ezeket próbáljuk meg rövid összefoglaló keretében bemutatni.

3.1. Az eltérő hangalakú orosz és ukrán szó is meghonosodott:

– **hosszú–rövid mássalhangzók eltérése:** *gripp* ~ *grip* (ukr. *зпун*; or. *зпунн*). Ehhez kapcsolódóan meg kell jegyezni azt is, hogy az orosz nyelvi elemet az anyanyelvi beszélők ugyancsak rövid mássalhangzóval ejtik, vagyis kiejtésben nem tér el az ukrán nyelvi megfelelőjétől. A hosszú mássalhangzó ejtése magyar nyelvi sajátosság, amelyre a közmagyar nyelvben a *stop* szó hosszú *p*-vel való ejtése is igazolásként szolgálhat;

– **e < i hangok eltérése:** *perejezd* ~ *perejizd* (ukr. *пepeїзд*; or. *пepeезд*); *szvetafor* ~ *szvitafor*, ill. *szvetlafor* ~ *szvitlofor* (ukr. *світлофор*; or. *светофор*); *beszedka* ~ *beszidka* (ukr. *бесідка*; or. *беседка*); *szetka* ~ *szitka* (ukr. *сідка*; or. *сетка*);

– **egyéb eltérések:** *bástya* ~ *básnya* (ukr. *башта*; or. *башня*) – a *bástya* alakváltozat esetében a magyar nyelvi *bástya* alapján ugyancsak analógiás hatást lehet feltételezni; *rozkladuska* ~ *raszkladuska* (ukr. *розкладушка*; or. *раскладушка*).

3.2. Egyes és többes számú alakok párhuzamos meghonosodása: *usánka* ~ *usánki* (or. *ушанка*); *tumbocska* ~ *tumbocski* (ukr., or. *тумбочка*); *szosziszka* ~ *szosziszki* (ukr., or. *сосиска*); *bánka* ~ *bánki* (ukr., or. *банка*); *szkrepka* ~ *szkrepki* (or. *скрепка*); *kurtka* ~ *kurtki* (ukr., or. *куртка*); *bulocska* ~ *bulocski* (ukr., or. *булочка*).

3.3. Hangzóelhagyás:

– **szóeleji:** *szpecovka* ~ *pecovka* (or. *снецовка*); *zberkassza* ~ *berkassza* (or. *сберегательная касса* → *сберкасса*);

– **szóbelseji:** *marsrutka* ~ *marsutka* (ukr., or. *маршрутка*); *povesztká* ~ *poveszka* (or. *новестка*).

3.4. Hangzóbetoldás:

A magyar nyelvben meghonosodott idegen nyelvi elemek hangtani sajátosságai kapcsán a leggyakrabban hangoztatott nézet az, hogy az átvett szavakban a mássalhangzó-torlódások feloldódnak, egyszerűsödnek. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott orosz és ukrán nyelvi elemek között azonban találunk olyanokat is, amelyekben épp e tendencia fordítottja figyelhető meg, vagyis a szavakban a magyar nyelvi beszélők mássalhangzó-torlódásokat hoznak létre:

– **szó belseji:** *zakuszka* ~ *zakusztka* (ukr., or. *закуска*); *sifer* ~ *slifer* (ukr., or. *ууфеп*);

– **szóvégi:** *pricep* ~ *pricept* (or. *пріцен*).

3.5. Nyúlás:

– **szó belseji:** *pelmenyi* ~ *pelmennyi* (ukr. *пельмені*; or. *пельмени*);

– **szóvégi:** *spric* ~ *spricc* (ukr., or. *унпуц*); *buket* ~ *bukett* (ukr., or. *букет*) – itt ugyancsak érvényesek a *stop* szó kapcsán fentebb leírtak.

3.6. Egyéb módon létrejött alakváltozatok: a szláv *баклажан* és a magyar *padlizsán* szó összemosásából keletkezett a *baklizsán* szó.

IRODALOM

- D. Bándli, M. 1977, *Az e-ö variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban*. Budapest: ELTE [= Nyelvtudományi Dolgozatok 24].
- Bárány, É. 2009, *Magyar–ukrán nyelvi kölcsönhatás: Hungarizmusok a magyar–ukrán (ruszin) nyelvhatáron (Irodalmi művek alapján)*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- Borbély, E. 2000, Adalék a lexikai kölcsönzés kutatásához. In: *Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára*. Ungvár: Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszék Hungarológiai Központ, 113–119.
- Fancsaly, É. 2012, A magyar mint idegen nyelv tanítása és a nyelvtörténet. *Hungarológiai Évkönyv* XIII, № 1, 22–28.
- Guttmann, M. 1990, A szlovéniai kétnyelvű oktatás a magyar lektori munka tükrében. In: Egyed, O. – Giay, B. – B. Nádor, O. (szerk.), *Hagyományok és módszerek: Az I. Nemzetközi Hungarológia – Oktatási Konferencia előadásai, II. kötet*. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ.

- Hegedűs, A. 2006, Punnyadt, avagy adalék a nyelvi változás mechanizmusához. *Magyar Nyelvőr* CXXX, № 4, 498–501.
- Imre, S. 1971, *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kálnási, Á. 2005, *Debreceni cívis szótár*. Debrecen [= A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 83.].
- Kiss, J. 2003, *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss, J. 2011, Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok. In: Kiefer, F. (főszerk.), *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 517–549.
- Lanstyák, I. 1996, Gondolatok a nyelvek többközpontúságáról: Különös tekintettel a magyar nyelv Kárpát-medencei sorsára. *Új Forrás* XXVIII, № 6. – <<http://epa.oszk.hu/00000/00016/00016/960603.htm>>
- Lanstyák, I. 2006a, Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben. *Kisebbségkutatás* XV, № 1, 60–73. – <<http://epa.oszk.hu/00400/00462/00029/cikk8825.html>>
- Lanstyák, I. 2006b, *Nyelvből nyelvbe: Tanulmányok a szókölcsonzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Presinszky, K. 2002, Kontaktusjelenségek a nagycétényi magyar nyelvhasználatban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* IV, № 3, 129–142. – <<http://epa.oszk.hu/00000/00033/00011/presinszky.htm>>
- Székely, G. 2007, *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás*. Budapest: Tinta Könyvkiadó [= Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 66.].
- G. Varga, Gy. 1964, Mássalhangzó-váltakozásból eredő alakváltozatok a budapesti köznyelvben. *Magyar Nyelvőr* LXXXVIII, № 4, 398–412.
- H. Varga, M. 2010, Gyermek ~ gyerek. *Magyar Nyelvőr* CXXXIII, № 1, 103–104.
- Ковтюк, И. 2007, *Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре*. Под редакцией и с предисловием А. Золтана. Ниредьхаза.

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕЯКИХ СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мігай Кочіш

Abstract

The article deals with the history of three loan-words in Ukrainian: *гайдук*, *добош* and, *доломан*. The data of the new historical dictionary containing the vocabulary of the Ukrainian sources from the 16th and the early 17th centuries prove that the above mentioned words have come into the Ukrainian language from Hungarian and, their intermediary language was Polish.

Keywords: history of Ukrainian, loan-words, Hungarian language, Polish language.

Своїм виходом у світ кожний історичний словник збагачує нас інформацією про минуле лексем. Тож цілком зрозуміло, що нові дані, які зафіксовані в томах серії *Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.* (СУМ) спонукають нас зробити певні зауваження до історії деяких слів – до тої історії, котра була описана на сторінках *Етимологічного словника української мови* (ЕСУМ).

З матеріалів перших 12 томів СУМу нами обрано для аналізу три слова (*гайдук*, *добош*, *доломан*), які пов’язані з угорською мовою. З семантичного погляду вони належать до військової термінології.

Слово *гайдук*, як пише ЕСУМ, “є за походженням назвою однієї з етнічних груп угорців; непереконливим є твердження про польське посередництво” (ЕСУМ 1: 453). Тут треба відразу уточнити: угорське слово *hajdu* з названим вище значенням в джерелах задокументовано з кінця XVI ст., але вже з перших років цього ж століття воно зафіксовано і з іншими значеннями: 1) погонич худоби, 2) піхотинець, 3) розбійник (EWUng: 512–513). За походженням це слово є дієприкметниковою формою дієслова *hajt* ‘гнати’, що пізніше стало широко розповсюдженим в Європі і в різних мовах отримало й інші значення (як, наприклад, ‘повстанець у південних слов’ян’, ‘солдат надвірної сторожі’, ‘лакей’ тощо – див. ЕСУМ 1: 453; TESz II: 23–24).

За ЕСУМом, як вище було зазначено, польське посередництво між угорською та українською мовами є непереконливим. У польській мові, подібно українській, ця лексема вважається угорським за-

позиченням, яке походить від форми множини оригіналу *hajdu* → *hajduk* (Brückner 1927: 167). Мовознавець наших днів Роберт Волош у студії, присвяченій угорській лексиці у польській мові, щодо етимології слова *hajduk* (давніше також і *ajduk*) зазначає: “z pol. trafiło do ukr.” (тобто, з польської потрапило в українську – Wołosz 1989: 256).

Шлях мандрування цієї лексеми освітлюється за допомогою даних, опублікованих у СУМі (СУМ 6: 182–183):

гайдукъ ч. гайдук: его милость панъ Струсь, ...съ пахолки, зъ гайдъки..., збройно, зъ рознымъ оружьемъ... съ трубами, наехалъ мощно, кгвалтомъ, на йменье мое, на село Скуринцы (Луцьк, 1582); га(й)дѣко(в) для сторожи члвка дѣся(т) позбива(л) (Жорнища, 1590); если сѧ до цркви появилъ, тодгы сѧ в неи гайдѣками своего бѣнтован'ѧ осажалъ (Острог, 1598–1599); к вечерѣ приставили драбо(в) гайдоуко(в) стеречи и(х) (XVI ст.).

гайдѹцкый, гайдѹцъкый, гайдѹцъскый прикм. гайдуцький: был осаженным на горъло неякий Янушъ Кобринецъ, который служил службу гайдуцкую... пану Миколаеву Глебовичову (Луцьк, 1606); Панъ Юре(и) Макаровичъ... заграбилъ... га(и)дѣ(ц)ки(х) ладовни(ц) чотыри чи(р)воны(х) фаленъдышовы(х) (Київ, 1633).

гайдѹцтво с. гайдуцька служба: Того ткача, ... у протестующихъ се кгвалтовне зъ держаня одняли и въ гайдуцтво оногo себе обернули (Луцьк, 1618).

гайдѹчка ж. дружина гайдука: Гайдучка умерла на Кривом полѣ (1635).

У *Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.* (ССУМ) такої статті, як це було й очікувано, немає. **Гайдук** у значенні ‘солдат придворної оборони’ вперше зафіксовано в Луцьку, у джерелі 1582 року. До кінця XVI ст. фіксується також у пам’ятках, написаних у Жорнищі, Острозі та десь на території Бойківщини (див. СУМ 6: 182–183). Деривати **гайдучка** ‘дружина гайдука’, **гайдуцтво** ‘гайдуцька служба’ та **гайдуцкый** ‘гайдуцький, який стосується гайдука, належний гайдукові’ від початку XVII ст. знаходимо в пам’ятках, що походять, майже без винятку, з Волині – і ми переконані в тому, що на українських землях це слово вперше з’явилося на цій території.

Щодо іншого можливого напряму шляху запозичення, то ми можемо сказати наступне. В роботі Ласла Деже, написаній з угорських запозичень в закарпатських документах XVI–XVIII ст., це слово

згадується лише з 1708 р. (Dezső 1989: 62). Отже, ми можемо обґрунтовано стверджувати, що за походженням угорське *гайдук* потрапило в українську мову через польське посередництво і таке припущення підтверджується також наявністю в обох мовах кінцевого приголосного.

Слово *добош* ‘барабанщик, литаврист’ (раніше, в XVIII ст., ‘військовий барабанщик’) ЕСУМ вважає запозиченим з угорської мови, “можливо, через посередництво польської” (ЕСУМ 2: 98). Його коренем є *dob* ‘барабан’, іменник звуконаслідувального походження. Сам дериват *dobos* в угорських джерелах фіксується з початку XV ст. (TESz I: 650–651; EWUng: 269).

На думку Александера Брюкнера (Brückner 1927: 91), у Польщі лексему *dobosz* було розповсюджено завдяки угорській піхоті вже з XVI ст., але сучасний етимолог Анджей Баньковски датує її появу на польській землі пізніше (Bańkowski 2000: 277–278), бо вона зафіксована в джерелах лише з другої половини XVIII ст. Роберт Волош припускає, що час запозичення цього слова – XVII ст., але залишає це під знаком питання (Wołosz 1991–1992: 14).

А яку нову інформацію дають нам ті два приклади, котрі знаходимо в СУМі (СУМ 8: 46)?

ДОВОШЪ, ДОВАШЪ ч. литаврист, довбиш, *діал.* добош: На ω (с)та-то(к) южъ се са(м) доволи на(д) ни(м) тира(н)ско напа(с)тви(в)ши, а видечи есче трохи живо(г)[о], добашови своєму дъругому Самоєлови єго м(л). па(н) ро(т)ми(ст)рѣ каза(л) конє(ч)не шию дотяти (Житомир, 1650); ю(ж) на зє(м)ли лежачого небо(з)чика вси спо(л)не з челя(д)ю своєю тыра(н)ско праве забияли... якожъ в по(л) з ручъници южъ ба(р)зо ра(н)ного добошови своє(му) пре(с)трели(т) росказа(л) (там само).

Обидва приклади походять з міста Житомир, і належать середині XVII ст. Їхня важливість оцінюється відсутністю цієї лексеми на території Закарпаття протягом XVI–XVIII ст.: у роботі Ласла Деже вона не наводиться. Отже, польське посередництво, на нашу думку, є не *можливим*, як стверджує ЕСУМ, а *ймовірним*.

Останнє аналізоване слово – *доломан* ‘гусарський мундир, розшитий галунами’ (раніше, в XVII ст., ‘короткий гусарський плащ’).

Наведемо дослівну цитату із словникової статті ЕСУМу: “р. *доломан* ‘гусарська куртка’, *долиман*, *долман* ‘тс.’; п. *dołoman* ‘короткий військовий плащ; угорська куртка, обшита смушком’, *dołaman*, *dołman*, *dolman*, *dołoma* ‘тс.’; ч. *dolomán* ‘угорський військовий мундир з галунами’, *dolman*, слц. *dolomán* (заст.) ‘тс.’; болг. *долман* ‘старовинний чоловічий одяг з грубої матерії’, *долама*; м. *долáма* ‘тс.’; схв. *дòлама* ‘каптан; доломан’, [*долиман*]; слн. *dólman* ‘тс.’; – запозичення з турецької мови” (ЕСУМ 2: 106).

Як бачимо, етимологічний словник подає лише слов’янські відповідники, значення котрих абсолютно протилежні: у південних слов’ян слово означає ‘одяг з грубої матерії’ або ‘каптан’, поряд з цим серед західних – ‘угорська куртка, обшита смушком’ або ‘угорський військовий мундир з галунами’ тощо. Однак про роль угорської мови у розповсюдженні цієї лексеми ЕСУМ мовчить. На нашу думку, це – помилково.

В Угорщині слово *dolmányu* знайоме від початку XV ст. Воно походить безпосередньо (а не через південно-слов’янські мови) з турецького *dolaman* ‘сукняний одяг яничар, червоний плащ зі сукна’. Значення парадного військового мундира воно отримало в угорській мові і з таким новим значенням слово розповсюдилось Європою (TESz I: 656–657; EWUng: 271). За А. Брюкнером, польське *dołman* походить з угорської мови (Brückner 1927: 92; див. і Wołosz 1989: 248–249).

А з якої з цих двох мов запозичила цю лексему українська? З угорської чи з польської мови? Приклади з СУМу відповідають і на це питання (СУМ 8: 111):

ДОЛОМАНЪ ч. доломан: ш(т)дали на(м) панове ста(р)ший шаблю и рѣшні(ч)кѣ и долома(н) до проданя (Львів, 1607–1645); пограбили... долома(н) атласовы(и) блаки(т)ны(и) (Київ, 1617); пани братовая... выбрала, ... доломан адамашьковый чирвоный (Луцьк, 1631); долома(н) лязѣрово(и) фале(н)дышовы(и) новы(и)... взели (Овруч, 1643).

Приклади належать до першої половини XVII ст. і походять з міст Львів, Київ, Луцьк та Овруч. А на Закарпатті перша фіксація слова відома тільки з кінця цього ж та початку наступного століть (Dezső 1989: 57). Отже, можна зробити висновок, що українське *доломан*, хоча воно є турецького походження, запозичено через посередництво і угорської, і польської мов – але тільки в такому порядку.

ЛІТЕРАТУРА

- ЕСУМ – Мельничук, О.С. (гол. ред.), *Етимологічний словник української мови, т. 1–6*. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
- ССУМ – Гумецька, Л.Л. (гол. ред. кол.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 1–2*. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ – Гринчишин, Д. (відп. ред.), *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., вип. 1–*. Львів: НАН України, 1994–.
- Bańkowski, A. 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego, t. 1. (A–K)*. Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Brückner, A. 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Dezső, L. 1989, *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai*. Budapest: Akadémiai Kiadó [= Nyelvtudományi értekezések 128].
- EWUng – Benkő, L. (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993–1997.
- TESz – Benkő, L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- Wołosz, R. 1989, Wyrazy węgierskie w języku polskim. *Studia Slavica Hung.* 35, № 3–4. Budapest, 215–317.
- Wołosz, R. 1991–1992, Wyrazy węgierskie w języku polskim II. *Studia Slavica Hung.* 37. Budapest, 3–27.

**ДІВЧИНКА АБО ХЛОПЧИК? БОКАЛ АБО ЧАРКА?
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ
НОВЕЛИ ГЕЗИ ЧАТА ЙОЖІКА)**

Єлизавета Ладані

Abstract

The article presents examples of Ukrainian translation solutions, based on the short story of the Hungarian novelist Géza Chath. The translations are made for a competition announced by the Hungarian Balassi Institute.

Keywords: translation, Géza Chath, Hungarian short story.

Декілька років тому в Угорщині було оголошено конкурс на кращий художній переклад іноземною мовою творів угорських письменників. У мене була нагода ознайомитися, оцінити та прокоментувати художній переклад перших трьох частин новели Гези Чата *Йожіка* одного з конкурсантів. Згідно з умовами конкурсу автор перекладу для мене був невідомим.

У статті розглядатимуться перекладацькі рішення конкурсанта та запропоновані варіанти виправлення перекладу українською мовою з метою звернення уваги на можливі помилки та пояснення їх виникнення. Адже кожний майбутній перекладач художньої літератури може засвоїти найкращі перекладацькі методи через аналіз та усвідомлення виправлення помилок.

Переклад художньої літератури вважається одним із найскладніших видів перекладацької діяльності. Художній переклад вимагає від перекладача не лише володіння літературною мовою першотвору, а й передбачає досконале знання цільової мови. Окрім цього, митець має бути добре ознайомленим з культурним та історичним надбанням чужого народу. Перекладачеві потрібно подолати ряд труднощів під час передачі змісту твору, збереження його художньо-естетичних цінностей та стилю.

Ознайомлення з життєвим шляхом автора, з його творчим доробком, розуміння його особистого світогляду, розкриття можливих факторів, що спонукали письменника до написання певного худож-

нього твору значною мірою полегшують роботу перекладача при виконанні перекладу.

Геза Чат (справжнє прізвище та ім'я Йозеф Бреннер, 1887–1919) – угорський прозаїк, драматург, художник та музикант, молодший двоюрідний брат угорського письменника Деже Костолані, який народився в сербському містечку Суботица в Австро-Угорщині. За фахом він був лікарем-невропатологом. Геза Чат був одним із перших, хто ознайомився з науковими працями психоаналітичної школи австрійського невролога Зігмунда Фрейда. Об'єктом його творчих досліджень були незнайомі та непередбачувані глибини людської душі. У творах письменника поєднуються його особиста психологічна криза та соціальна криза тогочасної Австро-Угорщини. Значним емоційним джерелом виявилися спогади письменника з дитинства.

Через поставлений лікарями невірний діагноз та незліченні екзистенційні переживання Геза Чат почав вживати опіум, морфін. Його життєвий шлях супроводжувався неймовірною духовною боротьбою та трагічними подіями. Геза Чат намагався позбутися важкої залежності від наркотиків, однак особисті трагедії у житті письменника призводять до виснаження його нервової системи. 22 липня 1919 року Геза Чат застрелив дружину, після чого потрапив в психіатричне відділення лікарні міста Суботица. Він тікає з лікарні і, прямуючи до Будапешта, потрапляє в руки сербських солдат поряд з демаркаційною смугою в Келебії. Не витримуючи важких випробувань долі, письменник покінчує життя самогубством.

І героями новел Гези Чата часто керує не конкретна мета, до дії їх спонукають стримані, часом не проявлені почуття та емоції, пригнічений гнів і роздратованість. Тому у творах письменника багато душевнохворих, нещасних персонажів.

На початку ХХІ століття інтерес до творчості угорського письменника значно зріс. Твори і відверті щоденники Гези Чата перекладені англійською, французькою, німецькою, італійською, португальською, польською, естонською, російською мовами. Як письменник-новеліст Геза Чат дебютував у 1903 році. Його перу належать близько сотні новел та оповідань, значна частина з них пізніше була упорядкована у збірки, що вийшли під назвами: *A varázsló kertje* [Сад чародія, 1908]; *Az albíróék és egyéb elbeszélések* [Судді першої інстанції та інші оповідання, 1909]; *Délutáni álom* [Післяполуденний сон, 1908];

Schmith mézeskalácsos [Пряничник Шміт, 1908]; *Muzsikások* [Музиканти, 1908]. Драматичну спадщину письменника становлять вісім п'єс, однак у повному обсязі ми маємо лише частину з них. Драма *A Janika* [Яніка, 1911] (про життя провінційного міщанства) вважається однією з найкращих п'єс письменника. Відомими п'єсами письменника є також *Hamvazószerda* [Попільна середа, 1911], *Horváték* [Хорвати, 1912] та поставлена після 1912 року за новелою *Az albíróék* [Судді першої інстанції] п'єса *Kisvárosi történet* [Історія провінційного міста]. Відомий угорський режисер театру і кіно Янош Сасс за мотивами новел Гези Чата у 1997 році зняв фільм *Хлопчики Вітман*, що мав величезний успіх у Будапешті, Генті, Брюсселі, Чикаго, Тромсе. У 2007 році за щоденниками Гези Чата кінорежисер поставив фільм *Опійум*.

Написана у 1909 році новела Гези Чата *Йожіка* уперше друкується у збірці оповідань *Délutáni álom* [Післяполуденний сон], що виходить у 1911 році. Автора новели можна вважати одночасно нарратором і, за припущеннями дослідників, головним героєм оповідання. Назва новели *Йожіка* теж слугує підставою до таких припущень, адже, як вже згадувалося, справжнє ім'я автора було Йожеф, а заголовок новели – це пестливе звертання до дітей із таким ім'ям. Крім того, новелу письменник присвятив своїй нянечці Єві.

У новелі у повному обсязі Геза Чат знайомить читача з атмосферою житла, у якому бабуся разом із нянечкою виховує хлопчика-сироту, та зображає внутрішні переживання й особисте світосприйняття дитини, показує довколишній світ, моральні аспекти людських стосунків, викриває страх, тривоги, незадоволення хлопчика. Перед читачем відкривається складний світ усталених звичаїв, монотонне дотримання церемоній сніданку, пиття кави, прогулянок, увімкнення та вимкнення світла – нескінчена обридлива круговерть подій, єдиною відрадою серед яких є сон. Перед читачем постають картини численних епізодів з дитинства хлопчика, постаті бабусі, нянечки, матері, яка померла під час народження сина, батька, який через втрату жінки покінчив життя самогубством, бабусиною адвоката та негативні фігури поліцейського, знайомих, сусідів. Новела *Йожіка* закінчується стислим підсумком спогадів самого автора: “Ось таким було моє життя в той час”.

Розглянемо декілька прикладів з перекладу новели Гези Чата *Йожіка*, виконаного молодим фахівцем-початківцем. Виявлені в перекладі помилки часто пояснюються недостатнім володінням іноземною мовою, нестачею відповідних культурологічних знань або недотриманням індивідуального художнього стилю автора.

Приклади з перекладу подаються з подальшим аналізом і можливим поясненням виникнення помилок.

1. Уже у першому реченні твору перекладач робить помилку через те, що недосконало володіє угорською мовою, не розуміє кого стосується у реченні слово *rendesen* (зазвичай).

*«Reggel, amikor kinyitottam a szemeimet, fölálltam az ágyamban, és kibámultam a zöld korlátháló fölött **rendesen** még nagymama nem kelt föl»* (Csáth 1994: 137).

Переклад:

*«Вранці, коли я розплющив очі, піднімався з ліжка і виглядав через зелений бортик, бабуся **зазвичай** ще спала».*

Геза Чат використовує у реченні інверсію: слово *rendesen* характеризує дії хлопчика, а не його бабусі. Не бабуся зазвичай ще спала, коли хлопчик піднімався з ліжка, а Йожіка, зазвичай, виглядав над зеленим бортиком сітки, поки бабуся ще спала.

2. У наступному прикладі бачимо невідповідну пунктуацію та порушення художнього стилю першотвору.

*«A szomszéd szobában, a hálósobájában a tükörsztalon **erőlködve**, hetvenkedve pislogott az olajmécses, **mintha meg akarta volna akadályozni, hogy reggel legyen**. A becsukott ablaktáblák réseiben azonban már ki vannak töltve ezüstös-aranyos fénnyel, innen lehet tudni, hogy **a mécs hiába erőlködik**»* (там само).

Переклад:

*«У сусідній кімнаті, в її спальні, на трюмо **напружено та чванливо** жеврів каганець, **ніби хотів перешкодити, настанню ранку**. Незважаючи на це, щілини зачинених віконниць вже наповнилися срібно-золотим сяйвом, тому каганець **дарма старався**».*

Перекладач художньої літератури завжди повинен приділяти особливу увагу використанню спільнокореневих слів, адже це є, як і у цьому уривку, проявом індивідуального стилю письменника. Тому угорський дієприслівник *erőlködve* (*напружено*) та дієслово *erőlködik* (*напружується*) обов'язково потрібно у тексті зберегти. Використане дієслово *старався* в цьому випадку призводить до порушення художнього стилю.

Запропонований перекладачем український варіант *хотів перешкодити, настанню ранку* фрази *meg akarta volna akadályozni, hogy reggel legyen* окрім того, що містить зайву кому, стилістично не відповідний, а художній переклад вимагає від перекладача винахідливості, поетичної творчості. Пропозицією на можливий переклад фрази є *ніби хотів зупинити прихід ранку*.

3. На переклад реалій, зокрема побутових реалій, кожний перекладач повинен звертати особливу увагу. Йожіка розповідає про сусідку Тецу та її чоловіка-виноградаря, які часто навідували бабусю, щоб полестити їй та випити зайву чарку слив'янки.

«...Kati kihozta a szilvóriumot, és a vincellérpár kapott belőle egy-egy **pohárral**» (там само, 139).

Переклад:

«...Каті діставала слив'янку з комірки і винаградареві з дружиною перепало по **бокалу**».

Українська лексема *бокал* в жодному разі у цьому контексті не може бути відповідником угорського слова *pohár*. Тут йдеться про угорську фруктову горілку – паленку (слово має слов'янське походження, відсилає нас до процесу її виготовлення, тобто випалювання, перегонки фруктового спирту). А паленку зі слив називають сливовицею. Оскільки йдеться про спиртний напій, міцність якого щонайменше 38% об., його зазвичай п'ють не з бокалів, а з *чарок*.

4. Поміж тим сусідка та її чоловік, використовуючи добросердечність бабусі, обкрадали її і половину прибутку з урожаю забирали собі.

«A termés felét a saját zsebükre adták el» (там само).

Переклад:

«Половину врожаю клали у свою кишеню».

Окрім того, що речення сформульовано доволі недбайливо (якою повинна бути та кишеня, в яку можна покласти половину врожаю?), очевидно перекладач не взяв до уваги, що в наступному реченні дядько Герьо зауважує, що обсяг поставленої кількості слив не складав й половини того, що він бачив у сливовому саду. Тому варто замінити словосполучення *половину врожаю* на *половину прибутку з врожаю*. Варто також звернути увагу на наявний в угорській мові вираз: *a saját zsebére dolgozik*, тобто *працює на свою (кишеню) вигоду*.

5. Йожіка у свої розповіді про ранкові події з пори дитинства описує одяг, у який після процедур ранкового туалету одягала його нянечка.

«Közben rám adta fodorgalléros fehér ingemet (sose tudtam megszokni a fodrait, különösen a csuklómat bántották a kezelők) és a sötétkék bársonyruhámat gyöngyházgombokkal» (там само, 137).

Переклад:

«Тим часом нянечка надягала на мене білу сорочку з гофрованим комірцем (ніколи не міг звикнути до тих воланів, особливо заважали манжети на зап'ястках) і темно-синю оксамитову сукню з перламутровими гудзиками».

Тут, на перший погляд, спостерігається невідповідне використання лексеми у мові перекладу. Слово *сукня* українському читачеві може здаватися неправильним добром еквіваленту, адже йдеться про хлопчика, а не дівчинку. Варто однак пригадати, що у кінці 18 століття незалежно від статі було прийнято одягати дітей у суконку. Це вбрання носили як хлопчики, так і дівчатка аж до 6–7-річного віку (Szilvási 2012). У цьому випадку доцільно б було лексему *ruha* помітити позначкою, а у примітці надати пояснення такої традиції, або слово *ruha* перекласти одним з українських відповідників: *одяг, одяжина, вбрання, наряд* тощо.

6. У наступному епізоді дитина сидить на килимі і розглядає родинні фотографії. На світлині бачить свого батька. Батько одягнений в *мадярські панталони, заправлені у чоботи*. Між іншим батько Йожіки був вихідцем із світської сім'ї, що пізніше став відомим адвокатом, обіймав посаду головного прокурора. Тобто він був одягнений так, як це було прийнято у тогочасних вищих верствах населення.

«Ott van az apám gyerekkori arcképe is. Magyar nadrágban, csizmában van levéve» (Csáth 1994: 138).

Переклад:

«Там також є портрет з дитинства мого тата. В портах, заправлених у ботинки».

Пасткою для перекладача виявилось словосполучення *magyar nadrág*. Це – реалія з матеріальної культури угорців, з етнографічними довідками якої можна ознайомитись, наприклад, на сторінці Національної бібліотеки імені Ференца Сечені (МЕК). Угорські панталони – це штани вузького крою у передній частині з клапаном (ширинькою). Їх шили з синього чи чорного сукна і з підкладкою з фланелі. Назву *ellenzős nadrág* штани отримали завдяки звисаючій передній частині шириньці (*ellenző*). Знизу до штанин пришивалися штрипки (*talpaló*), аби штани не задиралися наверх у чоботах. Чоловічі панталони вузького крою підкреслювали належність до верхніх верств суспільства. Уперше мадярські штани в гардеробі шляхтичів та гусарів, прикрашені шнуровим оздобленням, з'явилися у 17 столітті. Поступово такі панталони із ширинькою почали з'являтися й у гардеробі лакеїв, студентів і більш забезпечених представників селянства. І хоча за чинними у 18 столітті конвенціями такі штани носили і кучери, і наймити, однак ще й у минулому столітті таке вбрання вважалося вираженням багатства та гідності.

Отже, запропонований перекладачем варіант *в портах, заправлених у ботинки* не можна вважати вдалим, тим паче, що такі панталони одягали до чобіт, а не до ботинок. А *порти* за наданим у Великому тлумачному словнику сучасної української мови поясненням – це застаріле, рідко вживане словосполучення *штани з полотна* (ВТССУМ: 1072).

Між іншим, батько автора новели *Йожіка* теж був відомим на той час адвокатом, і на світліні кінця 19 століття він, ймовірно, позував у подібному одязі (Vámos 2013):

ЛІТЕРАТУРА

- ВТССУМ – Бусел, В.Т. (уклад. і гол. ред.) 2009, *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ: Перун.
- Csáth, G. 1994, Józsika. In: *Mesék, amelyek rosszul végződnek*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 137–141.
- MEK – Ellenzős nadrág, magyar nadrág. – *Magyar Elektronikus Könyvtár/MEK* <<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1841.html>>.
- Szilvási, K. 2012, A kébbe öltöztetett kislány esete az idős nénivel – avagy tényleg a fiúk színe a kék, a lányoké pedig a rózsaszín? In: Paoletti, J. B., *Pink and blue: Telling the boys from the girls in America*. Bloomington: Indiana University Press, 100. – <<https://www.mammba.hu/?s=k%C3%A9bbe+%C3%B6lt%C3%B6ztetett+kisl%C3%A1ny+esete+az+id%C5%91s+n%C3%A9nival>>.
- Vámos, M. 2013, És nincs segítség. *Élet és Irodalom* 50. évf., № 24. – <<http://www.vamosmiklos.hu/index.php/2013-09-17-15-18-19/irhatnam-polgar/865-mai-mitoszok-865>>.

КАКИМ ОБРАЗОМ Д'АРТАНЬЯН ПРЕВРАТИЛСЯ В ЖАНА ДАРТОВА?

Виктория Лебович

Abstract

Iren Rozdobudko, a contemporary Ukrainian writer wrote her novel *Milady's Last Dimond* in 2002. The novel was planned to be the continuation of Alexander Dumas' well-known novel *The Three Musketeers*, with the aim to rehabilitate Milady. In her writings the author plays extensively with the names of her heroes. The literary onomastics of Iren Rozdobudko's detective story *Milady's Last Dimond* reveals the functions of the proper names in the literary text as well as Rozdobudko's naming strategy.

Keywords: Iren Rozdobudko, contemporary Ukrainian literature, Alexandre Dumas, *The Three Musketeers*, literary onomastics.

Современная литература богата такими произведениями, в которых осуществляется своеобразное переосмысление и/или рождается продолжение классических литературных произведений разных времен, которые по мнению многих исследователей относятся к так называемому жанру альтернативной истории или криптоистории. Хотя называть это явление в литературе совершенно новым не совсем уместно. Только в украинской литературе достаточно вспомнить, например, «перелицовану» поэму *Енеїду* Ивана Котляревского, рассказ Григория Квитки-Основьяненко *Салдацький патрет*, созданный на основе двух анекдотов из *Естественной истории* Плиния Старшего, басни Григория Сковороды и Петра Гулака-Артемовского, поэтическую драму Леси Украинки *Камінний господар* и много других произведений.

Олег Поль в связи с произведением родившейся в Бурятии Юлии Галаниной *Да, та самая миледи*, вышедшим в свет в 2005 году, писал:

«„Нэ так все было” – однажды произнес Й.В. Сталин. Эти четыре слова можно поставить эпиграфом к любой книге жанра криптоистории. Берется какое-нибудь событие или явление из реальной истории. Желательно – известное всем. На худой конец – описанное в классическом литературном произведении. Таким, как, например, *Три*

мушкетера Александра Дюма. А дальше – рассказываем, как все это было „на самом деле”» (Поль 2005).

Причем именно роман *Три мушкетера* Александра Дюма, написанный в 1844 году, вероятно в результате своей исключительной популярности, побуждает писателей к созданию множества разных переосмыслений или продолжений. Георг Борн (1837–1902) уже через 28 лет после выхода романа в свет в 1872 году написал произведение под названием *Анна Австрийская, или Три мушкетера королевы*. А французский беллетрист Поль Махален (псевдоним Эмиля Блонде, 1838–1899) в конце XIX в. издает целый ряд авантюрных романов: *Сын Портоса* в 1883 году, *Д’Артаньян, большой исторический роман, заполняющий период жизни знаменитого героя от «Юности мушкетера» до «20 лет спустя»*, двух романов Дюма в 1890 году и *Крестник Арамиса* в 1896 году.

Во второй половине XX – начале XXI в. один за другим выходят в свет романы *Влюбленный д’Артаньян, или Пятнадцать лет спустя* (1962) французского писателя и сценариста Роже Нимье (1925–1962), *Конец мушкетеров* (1988) Евгения Евтушенко (1932–2017), *Снова три мушкетера* (1993) и *Д’Артаньян в Бастилии* (1997) Николая Харина, *Д’Артаньян – гвардеец кардинала* (2002) Александра Бушкова (1956–), уже упомянутая *Да, та самая миледи* Юлии Галаниной (1972–), *Мушкетер* (2007) Даниэля Клувера (1951–).

Современная украинская писательница Ирен Роздобудько своим романом *Останній діамант миледи* (2002) продолжает эту традицию. О том, что произведение является переосмыслением *Трех мушкетеров*, говорит сама автор в аннотации к произведению:

«Ця книжка – данина моєму дитячому захопленню Александром Дюма і повна авантюра щодо всіх, можливо, впізнаваних історичних і неісторичних осіб, котрі живуть на цих сторінках» (Роздобудько 2007: 2).

А в одном из интервью Ирен Роздобудько рассказывает об истории возникновения идеи написания романа:

«– В юности я зачитывалась французским писателем Александром Дюма. Из его книги *Три мушкетера* учила наизусть целые отрывки [...]. – Не любила мушкетеров! [...] Ведь они убили женщину, которой я восторгалась. [...]

Говорят, прототипом Миледи Винтер для Дюма была французская авантюристка Жанна де Лемод. В старости она поселилась в Крыму. А потом руководила крымскими контрабандистами. Погибла в 60 лет – каталась на лошади и упала ей под копыта. – Я подумала, [...] – а если у Миледи в Украине остались потомки? А если бы она для них оставила наследство? [...] Скажем, одну из двенадцати бриллиантовых подвесок королевы [...]» (цит. по: Столярчук 2006).

Во многих произведениях Ирен Роздобудько наблюдается тенденция к синтезу, смешению традиционных жанровых формул (Галушка 2011: 37), поэтому неудивительно, что жанр романа *Останній діамант міледі* определяется как авантюрный детектив. Роздобудько отмечает, что когда она начинала писать детективные романы, ниша остросюжетной украинской литературы была почти пустой (там же, 40), несмотря на то, что уже в некоторых произведениях Ивана Франко (1856–1916) и Ольги Кобылянской (1863–1942) появляются отдельные элементы детективного романа (Старовойт 2011: 98–99).

В произведении Роздобудько уже почти восьмидесятилетняя Миледи, умирая, передает небольшую шкатулку своей служанке для сына и размышляет о своей жизни. О том, что какой-то парижский олух в бульварном романчике описал ее смерть от руки четырех дерзких палачей. Но он все перепутал! Были б на то силы, она доказала бы этому олуху и рассказала бы всему свету «історію про принадливу й розумну жінку, чи не єдину при дворі, хто захоплювався астрологією та математикою» (Роздобудько 2007: 4). В воспоминаниях Миледи Д'Артаньян оказывается тщедушным, горячим гасконцем, который во время фехтования прибегал к неожиданному подлому приему, перебрасывая шпагу из правой руки в левую. Портос был толстяком и обжорой с потными ладонями, жизнь которому спасла лишь сшитая его старовойт любовницей жилетка. Атос, он же граф де Ла Фер, по словам Миледи был горе-аристократом и собственником полуразрушенных замков, который умывался один раз в два года. И лишь красавец-интриган Арамис с душой святоши и тонкими устами иезуита достоин небольшой похвалы Миледи, ведь он по крайней мере мог связать воедино два слова (там же, 4–6).

Имена героев романа Александра Дюма Ирен Роздобудько в своем произведении не называет, однако в номинации своих героев,

как это выяснится в дальнейшем из ономастического анализа романа, эти имена обыгрывает.

Общеизвестно, что мушкетеры – это вымышленные персонажи, номинация которых была осуществлена с использованием имени реальных исторических лиц: Армана де Силлег д'Атос д'Отевьель (1615–1643), Исаака де Порто (1617–1712), Анри д'Арамица (1620–1674). Да и саму Ирен Роздобудько окрестили в честь супруги Сомса Форсайта из известного произведения Джона Голсуорси *Сага о Форсайтах* (Дубинянская 2006).

Обыгрывание имен в тексте произведения, выполняющее как образотворческую, так и сюжетообразующую функцию, является одной из характерных особенностей прозы Ирен Роздобудько, однако определенные идеи писательница могла также позаимствовать у Дюма, который уже в предисловии своего произведения утверждает:

«[...] в героях повести, которую мы будем иметь честь рассказать нашим читателям, нет ничего мифологического, хотя имена их и оканчиваются на „ос” и „ис”» (Дюма 1954: 5).

И *Воспоминания господина Д'Артаньяна, капитан-лейтенанта первой роты королевских мушкетеров* оказываются чрезвычайно интересными автору именно благодаря именам Атос, Портос и Арамис:

«Признаемся, чуждые нашему слуху имена поразили нас, и нам сразу пришло на ум, что это всего лишь псевдонимы, под которыми Д'Артаньян скрыл имена, быть может знаменитые, если только носители этих прозвищ не выбрали их сами в тот день, когда из прихоти, с досады или же по бедности они надели простой мушкетерский плащ.

С тех пор мы не знали покоя, стараясь отыскать в сочинениях того времени хоть какой-нибудь след этих необыкновенных имен, возбудивших в нас живейшее любопытство» (там же, 6).

Кроме того, Дюма и в самом тексте своего романа не упускает возможности пошутить, лишний раз поиграть с именами, как, например, в диалоге в Бастилии:

*«– Ваше имя? – спросил комиссар.
– Атос, – ответил мушкетер.*

- Но ведь это не человеческое имя, это название какой-нибудь горы! – воскликнул несчастный комиссар, начинавший терять голову.
- Это мое имя, – спокойно сказал Атос.
- Но вы сказали, что вас зовут д'Артаньян.
- Я это говорил?
- Да вы.
- Разрешите! Меня спросили: „Вы господин д'Артаньян?“ – на что я ответил: „Вы так полагаете?“ Стражники закричали, что они в этом уверены. Я не стал спорить с ними. Кроме того, ведь я мог и ошибиться (там же, 164).

Посте смерти Миледи действие романа Ирен Роздобулько *Останній діамант міледі* переносится в современную Украину, в мир потомков Миледи, в семью *Олега Антоновича Фарчука*, у которого были две дочери: родная дочь Жанна и приемная дочь Влада. *Жанна* – это имя французского происхождения, женский вариант имени *Jean*, образованного от библейского имени *Yohhanan* со значением *Господь помиловал*. А *Влада* в украинском языке обозначает *власть*. Значение обоих имен актуализируется в романе в создании образов персонажей произведения: Влада не только пользуется своей властью, но и злоупотребляет ею, а попавшую в чрезвычайно трудную жизненную ситуацию Жанну в конце романа спасает лишь Провидение.

Однажды в дом *Олега Антоновича Фарчука* приходит некий француз с переводчиком и спрашивает господина *Оливера*. Открывшая незнакомцам дверь, оторопевшая Влада вспоминает, что в паспорте отца действительно фигурирует имя *Оливер*, хотя все привыкли его называть *Олег*ом. Иностранец по имени *Антуан Флери*, обращаясь к Олегу Антоновичу, спрашивает, имеет ли он отношение к мосье *Оливеру Фарре*. Итак: Олег Антонович Фарчук или Оливер Фарре? Имеет ли он какое-то отношение к давно минувшим, описанным в романе Дюма событиям и персонажам?

Выстроив в ряд близкие по фонетическому звучанию французские имена *Ла Фер – Флери – Фарре*, нетрудно выявить форму образования фамилии *Олега Антоновича* при помощи букв *ф, а, р*, и одного из самых распространенных суффиксов украинских патронимических фамилий *-чук*. На основе ономастического анализа произведения в дальнейшем постараемся показать, что это один из распрост-

раненных приемов номинации героев в произведениях Ирен Роздобудько.

После посещения семьи незнакомцем Влада пытается узнать у матери, что все это значит, но мать лишь машет рукой: разве из мужа хоть слово вытянешь, цыганская это душа. Однако этого Владе достаточно, чтобы прийти к выводу о том, что легенда о цыганском происхождении отца не что иное, как выдумка (см. Роздобудько 2007: 27). Жанну же временами всплывающие намеки на ее якобы аристократическое происхождение, упоминания о том, что и окрестили ее в честь какой-то графини-иностранки, также как и трепетно хранимый в коробочке выкрашенный в синий цвет камень – просто не интересуют (см. там же, 44).

И все же после визита таинственного незнакомца родители почему-то поспешно переезжают в провинцию, а в достаточно убогой квартире остается Жанна со своим мужем, талантливым писателем Максом, и Влада в роли сестры–домработницы–компаньонки, которая между прочим также – хотя и безнадежно – влюблена в Макса.

Дальше сюжет развивается следующим образом: Макса избивают четверо бандитов, они отнимают у него сумку с рукописями, которые вскоре выходят в свет как гениальные произведения Жана Дартова. Желая помочь мужу, Жанна отправляется из дому, чтобы восстановить справедливость и [...] исчезает почти ровно на два года. Влада в это время кормит успокоительными таблетками и держит взаперти в тайной комнатухе за книжной полкой чуть не сошедшего с ума из-за потери любимой жены Макса. Она посвящает свою жизнь розыскам Жанны, возвращение которой хоть и ждет, но это не мешает ей мечтать о совместной жизни с Максом. Из Золушки-домработницы Влада превращается в *femme fatale*: стремясь приблизиться к Жану Дартову, она обманывает, манипулирует, искушает и в конце концов становится незаменимой помощницей влиятельного депутата, который бронирует ей одноместную каюту на пароплаве, отправляющемся в десятидневное «литературное путешествие», во время которого и произойдет развязка.

Но кто же таков *Жан Дартов*? Жан Дартов

«то був не зовсім вдалий псевдонім голови представників творчого об'єднання „Логос“, до якого входили зокрема письменники-„сімдесятники”» (Роздобудько 2007: 59).

А настоящее имя весьма посредственного поэта очень простое – *Иван Пирьенко*. В фамилии, образованной от слова *перо/перья*, закодирована вся жизнь и творчество этого аморального человека: он был «взвешен на весах и найден очень легким» (Книга Даниила 5, 27). Все началось с того, что будучи сотрудником районного комитета комсомола, молодой поэт издал сборник патриотических стихов, которые понравились высшему руководству, а дальше:

«Зворушиливі малюки в білих панчішках по черзі виголошували віршовані рядки Жана Дартова і зривали шквал аплодисментів політично свідомої аудиторії» (Роздобудько 2007: 60).

Однако литература для Дартова оказалась скользким канатом над пропастью, из которой за ним следило множество насмешливых глаз (см. там же, 61). Поддерживать имидж литератора-гения со временем становилось все труднее и труднее. Творчество превратилось в муку, произведения его часто рождались лишь благодаря помощи нанятых в провинции «негров» (см. там же, 102). Дартов даже жениться в свои сорок с лишним лет не осмеливается, дабы не был раскрыт секрет его литературной лаборатории – синтез произведений именитых предшественников. Именно синтез заменил ему талант, держа его в то же время в постоянном страхе, что рано или поздно какой-то критик раскусит его «синтетическую продукцию» (см. там же, 62–63).

Но не только литературное творчество осложняет жизнь Пирьенко-Дартова. Литературная слава и комсомол создают для него и его друзей *Семена Атонесова*, *Вадима Портянко* и *Ярослава Араменко* – а их называли «четвіркою відважних» (там же, 104) – все условия для выполнения «благородной миссии»: они ездят в самые отдаленные уголки страны на литературные вечера, где пьют, развратничают, тратят государственные деньги. А однажды все четверо изнасиловали, а потом, испугавшись, убили девушку. К средствам литературной ономастики прибегает Ирен Роздобудько, когда немой свидетелем этих событий называет парткомовского водителя по прозвищу *Серый*, которого характеризует как несменного *Санча Панса*,

«який звук мовчати й нічому не дивуватись» (там же, 136).

А когда на пароходе выясняется, что друзья вызвали туда Дартова, чтобы заставить его «рассчитаться» со старыми друзьями, оказывается, что

«той інцидент із активісткою нашого літоб'єднання – не єдиний, що нас пов'язує. Є ще інші... Ти так само боїшся кожного з нас, як і я...» (там же, 141).

Вот какие мысли рождаются в голове Дартова, уставившегося вслед уходящему Вадиму Портянко.

В 1992 году Жан Дартов поехал в Париж к французскому переводчику «своих», украденных у Макса произведений *Огюстену Флеру*. Именно у него увидел Дартов на стене старую фотографию графини *Жан де ла Фер, alias леди Винтер* и безумно влюбился в давно ушедшую из жизни роковую женщину. А похожая на леди Винтер как две капли воды Жанна, решившая отомстить за мужа, попав в безвыходную ситуацию, вынуждена принять сделку-шантаж Дартова. Он обещает, что накопив необходимую ему сумму денег, через два года вернет Максу авторские права и покинет Украину под другим именем. Однако до тех пор Жанна должна оставаться с ним, иначе он будет вынужден физически уничтожить Макса (см. там же, 209–210).

Жанна для Дартова стала живым воплощением женщины на старой фотографии, ему

«здалося, що це він, саме він матеріалізував її свою пристрасть, викликав з потойбіччя, видряпав з часу» (там же, 207).

И Дартов надеется, что со временем она станет к нему благосклонна и не покинет его. Итак, Жанна остается с Дартовым и постепенно распространяются слухи о том, что у известного писателя есть жена или любовница турчанка. На пароход Дартов прибывает с Жанной, закутанной с ног до головы в черную паранджу.

В литературной критике распространилось мнение о том, что в романе Ирен Роздобудько именно Жанна стала воплощением образа Миледи, ведь она такая же прекрасная, отважная и роковая женщина, как героиня Дюма (см. Ходань 2014: 78; Гуляк 2015: 19). Однако анализ произведения и в том числе литературной ономастики свидетельствует о том, что образ Миледи в романе Роздобудько реализуется одновременно в двух женщинах: и в образе Жанны, и в образе Влады. Влюбившемся в нее с первого взгляда Ярику Араменко. Влада из

конспиративних побуждений представляется как *Милена*. А это имя созвучно со словом *Миледи* по тому же принципу, что и фамилия *Атонесов* с *Атосом*, *Портянко* с *Портосом*, а *Араменко* с *Арамисом*: к первым трем или четверем буквам имени добавляется типичный славянский – русский или украинский – суффикс. Да и расправляются с «мушкетерами» обе сестры: Атонесова, Портянко и Араменко убивает Жанна, а Дартова – Влада.

Таким образом, в романе Ирен Роздобудько *Останній діамант міледі* реабилитация Миледи из романа Александра Дюма *Три мушкетера* происходит благодаря усилиям двух женщин. В конце произведения Жанну Господь милует. Ведь Влада хоть и отдала сестре бриллиант и ключ от квартиры, но «забыла» сказать, где находится Макс. И уже собравшая было в отчаянии совершить самоубийство Жанна, только случайно обнаруживает тайник.

Влада с авиабилетом Дартова и, по всей вероятности, с его деньгами улетает в Америку. Временами она совершенно одна сидит на шезлонге и пьет красное вино в трехэтажной вилле на берегу моря где-то в пригороде Сан-Франциско. Соседи не знают, кто эта женщина, ходят всякие слухи, но наиболее правдоподобной кажется версия всеведущей миссис *Ланг* (очередная говорящая фамилия: по-венгерски *láng* – это *пламя*), которая (пр)освещает всех: Влада – иностранка, «чорная вдова».

ЛІТЕРАТУРА

- Галушка, Н.В. 2011, Жанрова специфіка детективної прози Ірен Роздобудько. В: *Наукові праці: Чорноморського державного університету імені Петра Могили* [= Серія “Філологія. Літературознавство”, вип. 154, т. 166]. Миколаїв, 37–40.
- Гуляк, Т. 2015, Архітектура жіночого детективного тексту: Порівняльний аспект (на матеріалі романів І. Роздобудько та Д.Л. Сейерс). В: *Літературознавчі студії: компаративний аспект. Збірник статей*, вип. 3. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 17–24.
- Дубинянская, Я. 2006, *Ирэн Роздобудько: «Все время устраиваю для себя маленькие революции»*. – <https://zn.ua/SOCIETY/iren_rozdobudko_vse_vremya_ustraiwayu_dlya_sebya_malenkie_revolyutsii.html>
- Дюма, А. 1954, *Три мушкетера*. Москва: Государственное издательство детской литературы Министерства Просвещения РСФСР.
- Поль, О. 2005, *Юлия Галанина – Да, та самая миледи*. Москва: Форум. – <<https://www.litmir.me/br/?b=9353>>

- Роздобудько, І. 2007, *Останній діамант міледі*. Харків: Фоліо.
- Старовойт, Л.В. 2011, Жанрові модифікації детективу у творчості Ірен Роздобудько. В: *Науковий вісник Миколаївського державного університету збірник наукових праць*, вип. 4.7. Філологічні науки. Миколаїв: МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 98–102.
- Столярчук, І. 2006, Роздобудько написала книгу о Миледи. В: *Gazeta.ua* – <https://gazeta.ua/ru/articles/culture-newspaper/_rozdobudko-napisala-knigu-o-miledi/127717
- Ходань, І.М. 2014, Образ жінки у романах Ірен Роздобудько “Останній діамант міледі” та “Гудзик”. В: *Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених 4 червня 2014 року*. Миколаїв: Міністерство аграрної політики та продовольства України, 78–84.

МОВНА СИТУАЦІЯ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДЕВІАЦІЙ АНТРОПОНІМНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Юлія Макарець

Abstract

The article is dedicated to the deviant tendencies in the subsystems of the proper names in the Ukrainian language. The phonetic and morphological deformations of the official proper names were collected and the extralinguistic factors of the destruction of norms in the Ukrainian language have been investigated. Since a proper name is a linguistic and legal phenomenon at the same time, the problem is analyzed both in linguistic and legal terms, with special attention to the official spelling as it is considered to be the realization of a person's right to a name.

Keywords: anthroponym, anthroponimicon, proper name, the right to name.

Антропонімна система кожної мови виходить поза межі власне лінгвістичних явищ і існує на перетині різних вимірів буття народу. Вона синтезує в собі історико-соціальну й мовно-культурну семантику, що дає змогу відстежувати за її розвитком ті соціокультурні зрушення, що відбуваються в суспільстві на різних етапах його розвитку. Саме тому антропонімікон, попри тривалу традицію його вивчення, продовжує привертати увагу науковців і все частіше стає об'єктом міждисциплінарних досліджень. В українській науковій традиції інтерес до антропонімії розпочався з наукової розвідки Івана Франка *Причинки до української ономастики*. Надалі ця проблема потрапляла в поле наукових інтересів Л. Гумецької, І. Ковалика, В. Німчука, П. Чучки, Ю. Редька, Р. Осташа, Л. Масенко, Л. Кравченко та ін. Були видані словники українських антропонімів, найвідоміші з яких – *Власні імена: Словник-довідник* (укладачі Л. Скрипник, Н. Дзятківська), *Слов'янські особові імена українців: Історико-етимологічний словник* (укладач П. Чучка) та *Словник сучасних українських прізвищ у 2-х томах* (укладений Ю. Редьком). Та попри те, що антропонімна система української мови має глибокі традиції і кодифікована в словниках, сучасні тенденції в ній, засвідчені записами особових імен у офіційних документах, змушують говорити про її загроженість через інтерференцію російськомовної антропонімною традиції.

Метою дослідження стало з'ясування девіативних тенденцій в антропонімній системі сучасної української літературної мови, а саме в підсистемі власних імен. Акцент зроблений на офіційних фіксаціях імен як таких, які мають, крім власне лінгвістичного й соціально-психологічного, ще й правовий вимір, оскільки офіційне ім'я є елементом тричленної системи ідентифікації особи в українській традиції.

Система особових імен української мови за своїм складом є строкатою. Її ядро становлять імена християнської традиції, які були запозиченні з прийняттям християнства (*Іван, Олексій, Михайло, Григорій, Петро, Федір, Ганна, Олена, Катерина*). Поряд із ними досі використовують і давніші імена язичницької традиції та давньоруські (*Любоко, Борис, Володимир, Ярослав, Всеволод, Лада*), зокрема й скандинавські за походженням (*Ігор, Олег, Ольга*), а також імена, що прийшли з інших західно- і східнослов'янських мов (*Зорян, Ян, Ванда, Влада, Яніна*). Деякі з імен увійшли в українську мову за радянських часів (*Лілія, Сніжана, Слава*) або були запозичені в новітній час із західноєвропейських мов (*Артур, Едуард, Аделаїда, Ніколь, Ангеліна, Аліна, Аліса, Анжела, Жанна, Елеонора*) (Жайворонок 2007: 215–217). За час функціонування на українському ґрунті вони здебільшого зазнавали тих чи тих змін. Так, наприклад, запозичене ще в X ст. зі скандинавської *Ingvarr* перетворилося на сучасне *Ігор*, відобразивши процес перетворення дифтонгоїдів із назальним компонентом у слов'янських мовах; в іменах *Олексій* і *Олександр*, запозичених із грецької, відобразився перехід початкового /a/ в /o/ (на відміну від форм російської мови *Алексей* і *Александр*); ім'я *Володимир* відобразило утворення першого повноголосся на українському ґрунті тощо. У народному середовищі витворювалися розмовно-побутові варіанти імен, які з часом ставали самостійними іменами: *Леся* – скорочення від *Олеся*, *Юрій* – похідне від *Георгій*, *Олесь* – від *Олександр*; на ґрунті української мови в багатьох чоловічих іменах до кінцевого приголосного був доданий /o/: *Данило, Дмитро, Михайло, Павло, Петро* (у російській мові *Даниил, Дмитрий, Михаил, Павел, Петр*) тощо. Тож імена постійно зазнавали мовної адаптації на шляху до перетворення на органічну частину українського іменника.

За радянських часів були популярними іншомовні імена, якими доти називали дітей представники вищих соціальних прошарків (*Едмунд, Роберт, Берта, Елла, Емма, Жанна, Інна, Рима*), імена літера-

турних та міфічних героїв (*Аврора, Аеліта, Аріадна, Спартак*), з'являлися нові під впливом культу комуністичних вождів (*Владилен* від *Владимир Іллич Ленин*, *Ліна* від *Сталін*, *Марлен* від *Маркс, Ленін*, *Нінель* – анаграма від *Ленін*). Сьогодні ж ім'я новонародженій дитині обирають батьки. “При цьому вони навряд чи враховують, а часто просто не знають первісного значення обраного імені... Тому деякі імена відходять у минуле (*Векла* – ‘слава’, *Агафон* – ‘добрий’, *Пульхерія* – ‘красива’). Сучасні батьки оберуть радше ім'я на зразок *Едуард* або *Алла*, і їх не хвилюватиме їхнє значення (*Едуард* – ‘охоронник майна’, *Алла* – ‘одержана за обміном’)” (там само, 224). Серед негативних тенденцій пострадянського періоду Л. Скрипник у передмові до словника-довідника власних імен зауважує звуження іменника, захоплення “модними іменами”, через що з'являються численні тезки, забуття традиційних імен, відсутність належної уваги до естетики (наприклад, чи пасує ім'я до прізвища й по батькові) (Скрипник–Дзятківська 1996: 13–14).

У дослідженнях сучасної української антропоніміки послідовно відзначають і певні позитивні зрушення у виборі імен для дітей, які виникли на тлі піднесення національної свідомості з проголошенням незалежності. Повернулися християнські імена-символи (*Антоній, Борис, Гліб, Миколай*), дітей частіше стали називати на честь святого, у день якого вони народилися (*Андрій, Дмитро, Павло, Петро, Юрій*), набули популярності українські імена (*Назар, Дарина, Леся, Ярина*) (Кравченко 2014: 43–46). Водночас поглиблюються і негативні процеси, які розпочалися у попередні періоди. Продовжується зросійщення офіційного українського іменника, відбувається фонетичне, а часом і морфологічне відчуження імен, які вже протягом тривалого часу були його органічним компонентом.

Сьогодні в офіційні документи все частіше потрапляють імена, написані без дотримання правил чинного українського правопису. Під час дослідження були проаналізовані імена понад 4-х тисяч осіб (об'єктом аналізу стали списки осіб, зарахованих на I курс у Київський національний університет імені Тараса Шевченка – понад 3,5 тисячі осіб, та списки студентів факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова – понад 550 осіб). Так, у списку зарахованих (Список) поряд із ім'ям *Ганна* (трапляється 118

разів) зафіксоване ім'я Анна без українського протетичного /г/. Трапляється й запис Аня (наслідування російського розмовного варіанту імені; 1). Ім'я *Олена* записують як Альона (за його звучанням у російській мові; 14), Єлена (1) і Лена (наслідування російського розмовного варіанту імені; 1). Українське ім'я *Дарина* трапляється, крім свого традиційного запису, також у варіантах Дар'я (61), Дарія (26) та Дар'я (1). Українське ім'я *Христина* записують як Крістіна (11) та Кристина (9). Серед чоловічих імен найчастіше порушують норми чинного українського правопису в написанні імен *Євген* (записують як Євгеній (14), ігноруючи морфологічне освоєння імені українською мовою), *Кирило* (записують як Кирилл (1) або Кирил (2)), *Микита* (записують Нікіта (7) та Нікита (1)), *Данило* (ім'я трапляється у варіантах Данііл (6), Даніїл (1), Даниїл (1)), *В'ячеслав* (записують Вячеслав (5)). Крім того, зафіксовані девіативні форми імен *Милослава* (Міласлава), *Маргарита* (Маргаріта), *Єлизавета* (Єлізавета), *Рината* (*Ріната*), *Давид* (Давід), *Марина* (Маріна), *Гліб* (Глеб), які наслідують російську вимову й ігнорують фонетичні властивості української мови, зокрема появу в ній голосного високо-середнього підняття /и/ та виникнення /і/ на місці етимологічного /е/ у закритому складі.

Ненормативні для української мови форми імен набувають у ній все більшого поширення. Так, наприклад, серед студентів денної форми навчання факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка НПУ імені М.П. Драгоманова у 2017 році на 16 Олен припадало 8 Альон, навчалось 7 Дарин, 5 Дарій та 10 дівчат, записаних як Дар'я, а разом із 10 Ганнами – 19 Анн. Тож фонетична та почасти морфологічна деформація одиниць української антропонімної системи перестає бути лише тенденцією – подекуди девіативні форми переважають у офіційній практиці іменування, що особливо помітно в підсистемі жіночих імен. Причини цього, крім мовного нігілізму або незнання правописних норм батьками (іноді – працівниками РАЦСу), – прогалини у вітчизняному законодавстві, де не передбачений жодний контроль за дотриманням норм державної мови при записі імені в офіційних документах.

Тенденції у називанні дітей в останні роки можна простежити, наприклад, за *Алфавітним переліком імен дівчаток і хлопчиків*, який веде Державна служба статистики України (Головне управління статистики у Львівській області) (Алфавітний перелік).

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ганна	20	17	18	13	11	10
Анна	688	813	942	1001	915	890
Аня	1	3	3	2	3	–
Анюта	–	–	–	–	–	1
Олена	238	211	203	197	161	137
Оленка	1	1	2	1	–	–
Альона	4	–	2	–	1	1
Дарина	222	310	311	363	325	274
Даріна	1	–	–	–	–	–
Дарія	100	110	109	95	71	67
Дар'я	1	5	1	1	1	2
Дар'я	6	15	13	4	7	5
Євген	64	61	51	65	63	58
Євгеній	12	14	15	12	8	14
Данило	408	417	440	500	445	444
Даниїл	–	2	1	–	1	4
Данійл	67	87	79	88	71	67
Данііл	1	1	3	2	–	–
Даніїл	4	2	1	1	3	–
Данил	–	1	–	–	–	–
Данеїл	–	–	1	–	–	1
Давид	144	181	209	217	265	335
Давід	5	7	7	6	9	7
Микита	10	18	13	12	16	16
Никита	1	1	1	–	–	1
Нікіта	26	9	7	9	1	12

Аналізований Перелік засвідчує й інші паралельні форми: **Єлизавета** – Єлізавета – Єлісавета – Єлисавета – Ліза, **Катерина** – Єкатерина – Єкатеріна – Катя – Катря, **Магдалена** – Магдалена – Магдалина – Магдалина, **Мая** – Майа – Майя, **Мер'єм** – Мерем, **Мілена** – Мілена, **Олена** – Єлена – Єлена – Лена, **Павлина** – Павліна, **Патриція** – Патриця, **Таїсія** – Таїсія, **Тетяна** – Татяна – Таня; **Демид** – Демід, **Дем'ян** – Демян, **Кирило** – Кирил – Кирилл – Кіріл – Кірил – Кірілл, **Костянтин** – Константин – Констянтин, **Михайло** – Михайл – Михайл, **Микола** – Миколай – Николай – Ніколай, **Маркіян** – Маркіан, **Назар** – Назарій – Назарко, **Петро** – Піотр.

Сьогодні при реєструванні імені дитини в Україні більшу роль відіграє батьківський суб'єктивізм, ніж приписи українського правопису. Органи державної реєстрації актів цивільного стану не мають

повноважень відмовити в тому, аби записати дитину під обраним батьками ім'ям на тій підставі, що воно, наприклад, не вказане в довіднику імен або є скороченим чи пестливим. У зв'язку з цим уже не один рік на практиці під час реєстрування дітей виникають суперечки між батьками і працівниками РАЦСів, зокрема тоді, коли батьки хочуть зафіксувати недокументальний варіант імені (Скрипник–Дзятківська 1996: 14–15). Вирішальним при цьому стає аргумент батьків, що вони мають право дати дитині те ім'я, яке вважають за потрібне. Відсутність державного контролю на цьому рівні – суттєва прогалина вітчизняного законодавства, адже офіційне ім'я людини існує на перетині лінгвістичного й юридичного вимірів. Коли дитина народилася, її потрібно зареєструвати, тобто записати її ім'я, прізвище і по батькові в актову книгу і в свідоцтво про народження, пізніше ім'я зафіксоване в документах, що посвідчують особу, її майнові чи немайнові права тощо. Усе це перетворює ім'я на юридичний факт, один із засобів ідентифікації та легалізації особи в суспільстві. Та попри це при офіційній реєстрації дитини доводиться покладатися на здоровий глузд батьків, які мають усвідомлювати, що дитина виросте й до неї звертатимуться офіційно.

Під час оформлення паспорта вимогу записати ім'я саме так, як цього бажає заявник, також здебільшого виконують, адже вона має під собою правове підґрунтя: кожна людина має право на ім'я. Та все ж потрібно з'ясувати межі цього права, хоча часто воно помилково сприймається як нічим не обмежене. Право на ім'я – важливе особисте немайнове право кожної людини. У ст. 294 Цивільного кодексу України (ЦК) визначено, що фізична особа має право на ім'я (п. 1), зокрема на транскрибований запис її прізвища та імені відповідно до своєї національної традиції (п. 2), тобто на точне відтворення його звучання. В умовах сучасних реалій України саме таке формулювання часто стає підставою для скарги про порушення особистих прав у разі відмови реєструвати ім'я в тому вигляді, у якому особа того бажає. Значно мірою це пов'язано із тим, що частина українців унаслідок тривалої політики російнізації тепер ідентифікує себе російськомовною. За цих обставин виникає зіткнення між особистими інтересами фізичної особи та інтересами конституційно закріпленої державної мови.

Подібний конфлікт має місце не тільки в Україні, а і в інших державах, а часом стає і приводом для звернення до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Прецеденти, які мали місце у його практиці, засвідчують, що питання, пов'язані з реєстрацією та зміною імені, підпадають під ст. 8 Конвенції про захист прав і основоположних свобод (далі – Конвенція), згідно з якою кожна людина має право на повагу до її особистого і сімейного життя. Це обґрунтовано в рішеннях у справах *Burghartz (Бурґхарц) проти Швейцарії* (від 22 лютого 1994 р.), *Stjerna (Стєрна) проти Фінляндії* (від 25 листопада 1994 р.), *Guillot (Гійо) проти Франції* (від 24 жовтня 1996 р.), у яких ідеться про те, що оскільки ім'я і прізвище – спосіб ідентифікації особи як у суспільстві, так і в родині, то стосуються особистого і сімейного життя (Софінська 2014). У рішенні в справі *Ahmut (Ахмут) проти Нідерландів* (від 28 листопада 1996 р.) вказано, що ст. 8 Конвенції спрямована на те, аби захистити особу від свавільного втручання державної влади та забезпечити повагу до її сімейного життя. Разом із тим зазначено, що необхідно зберігати баланс між інтересами окремої особи, з одного боку, та суспільства – з іншого, а тому держава повинна мати в питаннях реєстрації і зміни імені “певну свободу розсуду”.

У роз'ясненні щодо практики ЄСПЛ, опублікованому на офіційній веб-сторінці Міністерства юстиції України, зазначено, що “встановлення Державою-учасницею Конвенції певного внутрішнього порядку викладення імен та прізвищ не розцінювалось Судом як порушення прав осіб на повагу до приватного і сімейного життя. Більше того, Суд допускає досить широкі межі розсуду для національних органів Договірної сторони щодо встановлення внутрішнім законодавством обмежень щодо вільного вибору імені особою чи його зміни” (Коваль). Визначаючи, чи мало місце втручання в право особи на приватне життя, ЄСПЛ звертає увагу на незручності, яких завдала особі відмова державних органів зареєструвати чи змінити ім'я (прізвище), та “чи становила така відмова надмірний тягар для особи”. Так, щодо реєстрації імені дитини показове рішення у справі *Guillot проти Франції*. У ньому зазначено, що відмова національних органів зареєструвати ім'я дитини “Fleur de Marie” не порушує ст. 8 Конвенції, бо стосується тільки офіційних документів і не забороняє так називати дитину в повсякденному житті. ЄСПЛ зробив висновок, що незруч-

ності через використання одного імені як офіційного, іншого – у приватному житті не настільки відчутні, щоб говорити про неповагу.

У справах *Mentzen (Менцен) проти Латвії* (2004) та *Kuharec (Кухарец) проти Латвії* (2004) (Латвія) ЄСПЛ відхилив скаргу заявниць на те, що їхні прізвища в офіційних документах записали відповідно до латвійської мовної традиції. У роз'ясненні уряду Латвії вказано, що національні органи мають користуватися широкими межами розсуду щодо написання імен та прізвищ. Суд прийняв цю позицію, наголосивши, що державна мова – конституційна цінність, як і територія та прапор. Тому не в компетенції Суду вирішувати питання про орфографію імен у латвійській мові. Саме держава гарантує громадянам застосування мови у відносинах з державними органами, тому вона має право самостійно встановлювати правила застосування офіційної мови у документах, які посвідчують особу. Крім того, написання імен відповідно до правил офіційної мови не перешкоджає, на думку Суду, заявникам користуватися своїми політичними, економічними та соціальними правами.

У справі про застосування ст. 8 Конвенції щодо порушення права на ім'я була відповідачем і Україна. ЄСПЛ розглянув справу *Булгаков проти України* (Булгаков). Заявник, росіянин за походженням, скаржився, що в паспорті громадянина України його ім'я записали як Дмитро Володимирович, а не Дмитрій Владімірович, чим державні органи порушили його право на власне ім'я. Відповідно до чинної на той момент редакції Положення про паспорт громадянина України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 26 червня 1992 р. № 2503-ХІІ, усі записи в паспорті й відомості про його власника повинні бути виконані українською та російською мовами (при цьому запис імені та прізвища українською мовою мали виконувати за українським правописом відповідно до усталеної практики написання імен). У роз'ясненнях уряду України зазначено, що таке втручання відповідає §2 ст. 8 Конвенції, бо вчинене на основі закону (там само). Спосіб українізації російських та білоруських імен має давню традицію. Ім'я християнського походження набуває в кожній зі східнослов'янських мов своєрідної місцевої варіації, що зумовлює певні відмінності у вимові та написанні, тому, наприклад, українському Дмитро відповідає російське Дмитрий. Як зазначає Л. Масенко, “в живомовній народній стихії канонізовані форми імен зазнавали адап-

тації. [...] В результаті виникали відмінні від канонічних народні варіанти християнських імен. В імені Федір важко впізнати канонічну форму Теодор (Феодор), в Панасі – Атанасія (Афанасія), в Якимі – Іоакима, в Остапі – Євстафія” (Масенко 1990: 12). Фонетичне й словотвірне освоєння імен, надання їм місцевих мовних рис не чуже й іншим народам. Наприклад, такі нібито різні імена як Іван (укр.), Ян (польс.), Юхан (фін.), Джон (англ.), Жан (франц.) насправді з’явилися на основі того самого імені, яке в Іудеї вимовляли як Йоханаан і означало воно ‘божа благодать’, ‘божий дар’ (там само).

У справі Булгаков проти України Європейський суд з прав людини не визнав порушення прав заявника, оскільки в східнослов’янських мовах усталилася практика “перекладу імен”. Однак відтоді мовне законодавство України і Порядок оформлення паспортів був змінений (Наказ). До прийняття рішення про неконституційність Конституційним Судом України 28 лютого 2018 року був чинним закон “Про засади державної мовної політики”, яким встановлено, що кожен громадянин має право на те, аби використовувати своє прізвище та ім’я (по батькові) рідною мовою згідно з традиціями цієї мови, а також право на їх офіційне визнання (Закон). Каменем спотикання стало поняття “рідна мова”, яке населення розуміє по-різному, що доводять численні соціологічні дослідження. Його дефініція в тепер визнаному неконституційним законі з’явилася через зауваження Європейської комісії за демократію через право щодо статистичних даних, якими користувалися при написанні законопроекту “Про мови в Україні” (Проект закону), поданому їй для аналізу В. Литвином у 2011 р. (Opinion). Було зауважено, що неясно, що саме розуміли під час перепису 2001 року, на який посилався законопроект, під рідною мовою – мову національної належності, побутового спілкування чи держави, у якій респондент проживає. Під час проведених уже значно пізніше перепису опитувань “більш як третина (34%) опитаних відповіли, що «це мова, якою я думаю і можу вільно спілкуватися». Майже стільки ж (32%) заявили, що це «мова національності, до якої я належу». Ще 24% респондентів вважають, що рідна мова – «це мова, якою розмовляли батьки». На думку 8% опитаних, рідною мовою є та, «якою я розмовляю найчастіше». Тож справедливо, що «запитання про рідну мову вимірює абсолютно різні речі в різних людей, а отже, не вимірює нічого» (Задоволеність мовних потреб громадян). Три-

вала росіянізація населення України призвела до того, що частина її населення, українці за походженням, визначають для себе мовою спілкування російську й тому вимагають, аби запис прізвища та імені (по батькові) в офіційних документах виконувався у транскрипції з російської. Така тенденція деформує і розхитує антропонімікон української мови, адже те саме ім'я може траплятися в двох-трьох, або й п'яти-шести варіантах. А це вже зумовлює юридичні проблеми через плутанину в документах. Тож постає потреба унормування такої ситуації. Одним із рішень може стати практика, прийнята в Австралії, Данії, Ісландії, Іспанії, Німеччині, Португалії, Угорщині. За даними інформаційної агенції BBC, ці країни мають законодавчо зареєстрований список імен, який оновлюють щороку. Саме до нього звертаються відповідні державні органи під час реєстрування дитини в суперечливих випадках (Софінська 2014).

Чинний в Україні до лютого 2018 року мовний закон не тільки не сприяв дотриманню норм української мови як державної під час запису офіційного імені громадян України, а й не відповідав реаліям мовних відносин та мовної самоідентифікації українців. Одним із його наслідків для мовної системи стало розхитування офіційного українського іменника та поява в ньому рис, не властивих українській літературній мові. Для оздоровлення української антропонімної підсистеми необхідно прописати в новому мовному законі норми, які давали би змогу зберігати властиву мові форму імені в офіційних документах, а не змінювати її відповідно до примхи кожної людини, зокрема шляхом укладання державного реєстру імен.

ЛІТЕРАТУРА

- Алфавітний перелік – *Алфавітний перелік імен дівчаток і хлопчиків Державної служби статистики України, 2011–2018.* – <http://database.ukrcensus.gov.ua/dw_name/find4.asp?abc=%CB&pol=%C4%B2%C2%D7%C0%D2%CA%C0>
- Булгаков – *Булгаков проти України.* Ухвала Європейського суду з прав людини від 22.03.2005. – <<http://khpq.org/index.php?id=1182337006>>
- Жайворонок, В. 2007, “Ось же і я, що хороше ім'я”. В: *Українська етнолінгвістика.* Київ: Довіра, 215–229.
- Задоволеність мовних потреб громадян – *Задоволеність мовних потреб громадян, мовна самоідентифікація громадян України.* – <<http://old.niss.gov.ua/Monitor/November09/10.htm>>

- Закон – *Про засади державної мовної політики*. Закон України від 03.07.2012 (втра-
тив чинність 28 лютого 2018 року). – <[http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/
5029-17](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5029-17)>
- Коваль, І. *Право особи на власне ім'я в сенсі статті 8 Конвенції про захист прав і
основоположних свобод людини*. – <<http://old.minjust.gov.ua/6837>>
- Конвенція – *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод*. – <[http://
zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004)>
- Кравченко, Л. 2014, *Українська ономастика: Антропоніміка*. Київ: Знання.
- Латвія – *Латвія возобновила борьбу с русским языком*. – <[http://newzz.in.ua/main/
1148825714-latvija-vozobnovila-borbu-s-russkim-jazykom.html](http://newzz.in.ua/main/1148825714-latvija-vozobnovila-borbu-s-russkim-jazykom.html)>
- Масенко, Л. 1990, *Українські імена і прізвища*. Київ: Т-во “Знання” УРСР.
- Наказ – *Про затвердження Порядку оформлення і видачі паспорта громадянина
України*. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 13.04.2012. –
<<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1089-12>>
- Проект закону – *Проект закону “Про мови в Україні”*. – <[http://gska2.rada.gov.ua/
pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=38474](http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=38474)>
- Скрипник, Л. – Дзятківська, Н. 1996, *Власні імена людей: Словник-довідник*. Київ:
Наукова думка.
- Софінська, І. 2014, *Право на ім'я в Україні: Конституційно-правове регулювання.
Часопис Київського університету права*, вип. 1, 95–99.
- Список – *Список зарахованих і рекомендованих (ОКР “Бакалавр”)*. Київський на-
ціональний університет імені Тараса Шевченка, 2017. – <[http://www.univ.kiev.
ua/ua/#abit](http://www.univ.kiev.ua/ua/#abit)>
- ЦК – *Цивільний кодекс України*. Закон України від 16.01.2003. – <[http://zakon3.rada.
gov.ua/laws/show/435-15](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15)>
- Opinion – *Opinion on the Draft Law on Languages in Ukraine*. Adopted by the Venice
Commission at its 86th Plenary Session (Venice, 25–26 March 2011). – <[http://
www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD\(2011\)008-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD(2011)008-e.pdf)>

МОЖЛИВОСТІ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ У ВИКЛАДАННІ УМІ

Наталія Скиба

Abstract

The article analyses the peculiarities of precedential phenomena in the process of studying the Ukrainian as a foreign language. Various kinds of precedential phenomena (names, expressions, situations) are used in modern mass media are considered. Communicative efficiency of using precedencies with the phraseological foreground is grounded. Attention is given to multilevel ethnocultural information encoded in phraseological units. In the article the possibility of using these transformed phraseological units in the process of learning a foreign language is analyzed. Changes in the phraseological structures are considered the author's own stylistic device.

Keywords: precedence, precedential phenomena, phraseological unit, structural semantic transformation.

Вивчення іноземних мов нерозривно пов'язане з освоєнням іншомовної культури, яка передбачає не тільки здобуття певного обсягу культурологічних знань, а й формування здатності і готовності розуміти і приймати культуру носіїв мов. Важливим є вивчення іноземної мови як феномену національної культури через усвідомлення відмінностей у менталітетах народів – творців цих мов. Це сприяє вирішенню багатьох проблем міжкультурної комунікації. На просунутому етапі вивчення мови відбувається залучення неадаптованих текстів з мережі Інтернет, друкованих засобів масової інформації, телевізійних телепередач, рекламних текстів тощо. Активна позиція творців медіатекстів утілюється у свідомому мовотворчому процесі, цілеспрямованому відборі і організації великої кількості прийомів з метою формування і закріплення у споживачів певного позитивного або негативного образу. До таких прийомів, зокрема, належить застосування різноманітних емоційно-експресивних засобів, серед яких особливе місце належить одиницям вербалізації лінгвокультурної компетенції мовців – прецедентним феноменам, які є основними складовими національної когнітивної бази і відображають ціннісні орієнтації, культурний досвід і менталітет спільноти. Використання прецедентних феноменів зумовлене прагненням до створення інформаційно-образ-

них, експресивно-сугестивних ефектів, що виникають у результаті залучення аудиторії до прецедентного поля, у якому автор апелює до образу і обіграє його.

Прецедентні феномени привертають увагу багатьох вітчизняних та закордонних учених (Ю.В. Гаврилова, Д.Б. Гудков, Ю.М. Караулов, В.В. Красних, О.В. Найдюк, Т.В. Крутько та ін.). Дотепер у лінгвістиці не існує однозначного визначення поняття прецедентності. Це явище досліджується через поняття прецедентного тексту, яке уперше запровадив і теоретично обґрунтував Ю.М. Караулов, включивши до складу цих феноменів найрізноманітніші одиниці – лексеми, фразеологізми, речення, а також невербальні одиниці (Караулов 1987). Згодом це визначення було екстрапольоване на прецедентні феномени загалом. Створена І.В. Захаренко, В.В. Красних, Д.Б. Гудковим і Д.В. Багаєвою теорія прецедентних феноменів є наступним кроком у дослідженні цього явища. Модифікуючи визначення Д.Б. Гудкова, зазначимо, що до прецедентних відносять феномени, які “добре відомі значній частині представників національно-лінгвокультурної спільноти; актуальні в когнітивному плані та постійно відтворюються у мовленні” (Гудков 2000: 44–45). Це дає підстави дослідникам розглядати прецедентні феномени як приклади певних вчинків і характеристик, як моделі, які задають певну парадигму поведінки. За класифікацією В.В. Красних, типами прецедентних феноменів є ім’я (індивідуальне ім’я відомої людини, персонажа твору, артефакту, тобто “пов’язане з широко відомим текстом або із прецедентною ситуацією”); ситуація (значуща подія, яка реально відбувалася в житті етносу й цивілізації; “її знаком може бути прецедентне ім’я, або прецедентне висловлення або непрецедентний феномен”); текст (відомий твір, актуалізований в інших текстах, повернення до якого кероване механізмами інтертекстуальності) і висловлювання – “репродукований продукт мовно-мисленнєвої діяльності; завершена й самодостатня одиниця, яка може бути предикативною; складний знак, сума значень якого не дорівнює його смислу: останній завжди «ширше» простої суми значень; до когнітивної бази входить саме прецедентне висловлювання; воно неодноразово відтворюється в мовленні носіїв” (Красних 2002: 47–48). Розуміння текстів, що містять прецедентні феномени ґрунтується на фонових й енциклопедичних знаннях адресатів.

Традиційним підходом до вивчення прецедентних феноменів є розгляд сфер культурного знання (література, політика, розваги, наука, релігія, економіка, мистецтво, кримінал) або джерел прецедентних феноменів. Так, переважна більшість науковців серед першоджерел прецедентності виокремлює фрази з художніх фільмів; цитати з літературних творів; рядки з відомих пісень; прислів'я, приказки, крилаті вирази; фразеологічні одиниці; відомі висловлювання громадських діячів, політиків; біблійний текст.

Для медійного тексту характерні два способи використання прецедентних феноменів:

1) дослівне відтворення, коли введення прецедентної одиниці є засобом експресії;

2) трансформація стійкого виразу або цитати, унаслідок чого народжуються нові смисли.

Джерела і способи введення (дослівне або трансформоване цитування) прецедентних феноменів різні. Найчастіше оригінальний текст піддається різноманітним деформаціям, і цитування відбувається у трансформованій формі. Проте, незалежно від того, чи є воно дослівним чи деформованим, будь-яка цитата набуває нового смислу, адже змінюється вербальний і ситуативний контекст, що супроводжує прецедентний феномен.

Діапазон прецедентних феноменів надзвичайно широкий. Між ними немає жорстких меж. Це вербальні прецедентні імена і тексти, невербальні прецедентні ситуації – вигадані або реальні ситуації, диференційні ознаки яких є частиною “універсального когнітивного простору” (Красных 2003: 51). Звернення до останніх відбувається, як правило, за посередництва символів, у ролі яких зазвичай виступають прецедентні імена й висловлювання.

Наприклад, використання в тексті реклами прецедентного імені, яке має високий асоціативний потенціал та апелює до відповідних культурологічних знань адресата, сприяє мінімізації тексту та дозволяє передавати інформацію в емотивно-образній формі. Прецедентне ім'я як структурний елемент рекламного тексту проходить чотири етапи схеми опису рекламної комунікації: сприймання – розуміння – запам'ятовування – залучення. Наприклад, у рекламі цукерок **“Монте-Крісто”** (**“Монте-Крісто – романтика справжнього кохання”**), прецедентне ім'я на першому етапі стає стимулом. На другому – за-

порукою розуміння завдяки відомому роману О. Дюма. На третьому – сприяє автоматичному запам'ятовуванню. На четвертому – ім'я персонажа, що асоціюється з романтичними почуттями, викликає зацікавлення споживачів. Прецедентні імена належать до пласту лексики, який робить рекламу успішною. Передусім це знайома для реципієнтів лексика, яка має інгерентну цінність і сприяє створенню експресивного ефекту рекламного тексту. Спостерігається тенденція до використання у текстах реклами прецедентних імен «позитивних» персонажів, імен видатних письменників, посилань на авторитет відомих особистостей, політичних і суспільних лідерів, історичних персонажів, літературних або казкових героїв. Наприклад, *Карлсон, Тотошка, Бембі* – одяг для дітей; *Пінокіо* – дитячий магазин (герої дитячих книг, мультфільмів); *Умка* (ім'я героя радянського мультфільму – білого ведмедика та словесна гра від рос. “ум” – “умный” – *Умка*) і *Сократ* (ім'я давньогрецького філософа і вченого) – назви магазинів канцтоварів тощо. Цукерки “*Наталка Полтавка*” – прецедентним мотиватором виступає Наталка Полтавка – персонаж однойменної п'єси І. Котляревського. Клініка жіночого здоров'я та гінекології послуговується ім'ям *Adonis* (Адоніс – бог весни та оновлення) та закликає: *Настройтеся на здоровий лад!* (до слів реклами додається невербальне зображення жінки зі скрипкою, що порівнює налаштування жінки на здоров'я з настроюванням музичного інструмента). Магазинам жіночої білизни і косметики дали назву “*Єва*”, оскільки використання цієї лексеми викликає в адресата реклами необхідні асоціації із жіночністю та спокусою. Конотації, притаманні цьому імені, дозволяють використовувати його у назвах товарів і магазинів, орієнтованих на жіночу аудиторію. Назва кафе “*Солоха*” ґрунтується на метафоричному зіставленні гарної господині, смачних і поживних страві з персонажем повісті М. Гоголя (Солоха була гарною й гостинною господинею). Проте ефективним стає цей спосіб лише тоді, коли особа, яка характеризує товар, дійсно відома і користується популярністю й авторитетом у споживачів. Саме цю імпліцитну інформацію викладач має донести до студента-іноземця. Наприклад, назва ресторану “*Тарас*”, який є зосередженням українських кулінарних традицій і високої якості обслуговування, асоціюється з ім'ям Шевченка. Інший, нещодавно відкритий, ресторан у Києві назвали “*Шевченко*”

– *гастрономічний Кобзар*, відтворюючи гастрономічні традиції того часу за сторінками “Щоденника” Тараса Шевченка.

Не меншим за експресивністю та емоційним впливом на реципієнта є потенціал прецедентних назв. Наприклад назва цукерок *“Венеціанська ніч”* – *Даруйте враження!* – викликає асоціації з італійським містом Венеція та незабутніми враженнями від нього.

Мережа супермаркетів техніки має назву *“Ельдорадо”* і вочевидь натякає на міфічну країну Ельдорадо, де надзвичайно легко збагатитися. У рекламному слогані автори звертаються ще й до прецедентного вислову *Все включено!* – *All inclusive*, – переконуючи нас у якісних послугах за відносно стабільну та невисоку ціну.

Продуктивним з точки зору прецедентності є аналіз назв відомих ресторанів, які апелюють до національної традиції. У них тісно взаємопов’язані різні види прецедентних феноменів: прецедентні імена, ситуації, висловлювання, які виступають символами один одного. Актуалізація одного з них спричиняє актуалізацію інших. Зокрема, вже згадані назви ресторанів української національної кухні та низка інших: *“Червона калина”*, *“Первак”*, *“Рідна хата”*, *“Батьківська хата”*, *“Українське село”*, *“Козачок”*, *“Диканька”*, *“Гулянка”*, *“Хутірець”*, *“Пузата хата”* тощо. Так, наприклад, апеляція до образів з відомого твору М. Гоголя в назві ресторану *“Диканька”* викликає асоціації і з прецедентною назвою, і з прецедентним текстом (сюжетною лінією). Очевидно, мотивацією вибору цих назв є те, що вони відображають колорит і традиції українського застілля: гостинність, домашність, вміння гарно погуляти та смачно і багато готувати.

Актуалізацію відповідних екстралінгвістичних знань передбачає використання у назвах закладів харчування, що представляють національну кухню певної країни, лексичних одиниць, що співвідносяться із конкретними прецедентними ситуаціями та іменами. Наприклад: *“Золоте руно”*, *“Казбек”*, *“Хінкалі Хаус”* (у назвах грузинських ресторанів), *“Казанова”*, *“Quanta costa”*, *“Мафія”* (італійська кухня) тощо. Тут уже іноземний студент може допомагати викладачеві додавати відому йому лінгвокультурологічну інформацію.

У теорії комунікації набуло поширення розуміння рекламного дискурсу як комунікативної події, яка передбачає наявність учасників спілкування та їхню взаємодію (інтерацію) в різноманітних ситуаціях. Зокрема, значне місце відводиться образним засобам мови, включно

з фразеологією (Пелепейченко 2007: 7). Фразеологізми як прецедентні феномени, “уживаються під час здійснення маніпулятивного впливу” (Шкіцька 2012: 142–143), вони є важливим знаряддям мовленнєвого акту і значно посилюють ефективність аргументації. Цілком закономірно, що лексико-семантичні характеристики фразеологічних одиниць (образність, семантична трансформація компонентів, виразність, багатозначність) дають можливість ефективно вживати їх не тільки у рекламних текстах, але й у будь-якому медійному тексті.

Крилаті вислови та паремії так само, як і фразеологізми, є прихованими маніпуляторами. Відомі метафори у заголовках видань націлюють на купівлю, у політиці – впливають на наш вибір, на телебаченні у рекламі використовуються для просування товару. Такі маніпуляції з крилатими словами та пареміями застосовуються цілеспрямовано та ситуативно. Наприклад: *“Ще один згорів на роботі [...] без кондионера”*.

Фразеологічні одиниці – не просто стійкі словосполучення та стилістичні засоби, а частина менталітету будь-якої нації, культури, історії, світогляду. Фразеологізм – це образ, зрозумілий багатьом і водночас стиснутий, сконденсований, часто символічний або асоціативний. Незважаючи на семантичну злитість компонентів ФО, цілісність значення й автоматичне відтворення у мовленні, можна говорити про “рухливість” фразеологізму. ФО може змінюватися, а, отже, звучати щоразу по-новому. Така рухливість і динамічність є необхідною вимогою нинішнього й медіапростору, який прагне різноманітності та нових форм, а авторські зміни називають стилістичними прийомами застосування стійких словосполук. Незважаючи на різноманітність, усі прийоми зосереджуються довкола того образу, що лежить в основі стійкої словосполуки. Необхідною умовою цього стилістичного прийому є правило: перефразуй, але не руйнуй.

В актуалізації фразеологізмів помітну роль відіграє трансформація. Фразеологізми як експресивні одиниці у контексті піддаються авторським модифікаціям, набувають комбінованої, додаткової експресивності. Для посилення волюнтативної функції у мові мас-медіа фразеологізми часто підлягають “оновленню”, що приводить до формування оказіональної фразеології. А з іншого боку, мова ЗМІ є демонстрацією мобільності фразеологічного матеріалу. Процес трансформування ФО (процес авторського варіювання ФО, “модернізації”,

“оновлення” ФО, okazіоналізації) відбувається в результаті індивідуальної мовотворчої практики, художньо-естетичного новаторства. Використовуючи модель узувальної ФО, автор органічно вводить okazіоналізм у контекст з певною стилістичною, експресивною метою, з метою уникнення одноманітності та прагненням зробити вислів більш містким, образним. Якщо виразова сила мовного елемента збільшується у мовленні за допомогою різноманітних способів і прийомів (модифікація узувальної форми, градація, подвійна актуалізація, субституція, контамінація), то, відповідним чином, і виникає “мовленнева комбінована експресивність” (В.А. Чабаненко) або “подвійна експресивність” (В.М. Мокієнко). Йдеться насамперед про фразеологізми, які у медіа “обростають” особистим баченням комунікатора, зазнаючи структурно-семантичних модифікацій. Одні лінгвісти називають їх експресемами, ми умовно назовемо їх фразеологізмами-трансформами.

У медійних текстах спостерігаємо такі трансформації: 1) семантичні трансформації ФО: а) власне семантичні трансформації; б) подвійна актуалізація ФО (буквалізація); 2) структурно-семантичні трансформації ФО: а) якісні зміни або лексична субституція компонентів ФО; б) кількісні зміни, пов’язані з розширенням (нарошення / поширення фразеологізму) та звуженням (усічення або еліпсис та фразеологічний натяк або компресія ФО) традиційних меж ФО; в) комбіновані зміни або контамінація фразеологізмів.

Залучення фразеологічного матеріалу до вивчення іноземної мови з метою формування комунікативної компетенції вимагає усвідомлення механізмів збереження і трансляції культурних кодів фразеологічними одиницями, а також навичок виявляти, розшифровувати, коментувати культурну інформацію, закладену у фразеологізмах різного типу. Засвоєння фразеологізмів іншої мови в контексті їхньої культурної значущості передбачає виявлення в їхній природі різних типів екстралінгвістичних зумовлень, які співвідносять фразеологізми з предметною сферою культури – з одного боку, а з іншого – вироблення цілого комплексу навичок сприйняття, декодування і трансляції невербальної інформації (так званих ‘фонових знань’), носіями якої є фразеологізми. Це слід реалізовувати поетапно на різних рівнях вивчення мови. Перш за все слід звернути увагу на функціонування значної кількості фразеологізмів на сторінках українських журналів і

газет. Це ускладнює адекватне й повноцінне розуміння текстів, при опрацюванні яких в іншомовній аудиторії спочатку треба з'ясувати семантику, сформувані цілісне сприйняття тієї чи іншої фразеологічної одиниці, визначити стилістичну роль, яку відіграє ФО у тексті та 'вловити' прагматичну частину її семантики. Для посилення волюнтаривної функції у мові мас-медіа фразеологізми часто зазнають 'оновлення', що приводить до формування оказіональної фразеології, яку іноземцеві складно проаналізувати та пояснити.

Довкола певної фразеологічної одиниці, крилатого вислову або паремії може будуватися центральна ідея всього тексту. Фразеологічним одиницям притаманні експресивність, кумулятивність, щільність інформації, лаконічність, семантична ємність, які переносяться й на відповідний медійний текст. Наприклад: ***Всі дороги ведуть у MacDonalds.*** Тут відбувається ситуативна заміна відомого середньовічного прислів'я, актуалізованого Лафонтеном, *усі дороги ведуть до Рима*, що означає 'різними засобами можна досягти мети'. Очевидно, що автор цього рекламного тексту порівнює значення *MacDonalds* у сучасному світі із значенням Рима у середньовіччі. *Відпочинок у Хорватії! Краса не потребує жертв.* У рекламі туристичної фірми вживається відомий вираз *краса потребує жертв*, однак із запереченням, щоб наголосити на легкості отримання прекрасних вражень під час подорожі із цією туристичною фірмою. *Наша Ряба – найсвіжіша курятина: одна нога там – друга тут.* Фразеологізм супроводжується невербальним символічним зображення лапки курки на снігу та курячої ноги – фактично фразеологізм дефразеологізується, однак тут актуалізоване й фразеологічне значення 'дуже швидко', що підкреслює свіжість продукції. *Visine – погляньте на світ іншими очима.* У рекламі крапель для очей фразеологізм із семантикою "подивитися на щось з іншої точки зору" отримує іншу інтерпретацію: "закрапайте очі краплями, пролікуйте їх, отримаєте інший – кращий зір", що підкреслюється візуальним зображенням на рекламному постері здорового ока. Подібний прийом застосовується й в рекламі ліків від застуди: *Коли застуда бере за горло, питайте про справжній англійський Strepsils.* Фразеологізм *брати за горло* 'змушувати когось робити щось певним чином' семантизується: коли застуда, тоді болить горло, і тоді вам у нагоді стане *справжній англійський Strepsils*. Мудре прислів'я *готуй сани влітку, а воза взимку* 'роби все вчасно' отримує но-

ве бачення у різноманітних контекстах. Наприклад, у рекламі компанії з виготовлення й заміни вікон *Готуй сани влітку, змінюй вікна взимку*; у рекламі кондиціонерів: *Купуємо кондиціонер або готуй віз узимку*; у рекламі зимових шин та мастил: *Готуємо сани влітку і підбираємо зимові шини; Готуй віз узимку – Готуйте ВАЗ взимку!* У рекламі страхової компанії АСКА *Береженого Бог береже, а застрахованого – страховий поліс* трансформується друга частина прислів'я *Береженого Бог береже, а козака шабля стереже*.

Через усталеність, образність, своєрідність, яскравість, повторюваність (через ЗМІ) можливий і зворотній процес, коли рекламний слоган, створений не на фразеологічній базі, набуває другого життя, тобто фразеологізується та переходить у категорію або фразеологічних інновацій, або у власне фразеологізм. Наприклад, *Gala: Навіщо платити більше?*; *Jacobs Монарх: сила аромасомиту*; *Рошен: Зроблено з любов'ю*; *Марс: Все буде в шоколаді*; *Philips: Змінимо життя на краще*. Усі ці рекламні вислови та подібні широко вживаються у повсякденному мовленні, набувають інших смислів, зазнають семантичних зрушень.

Трансформовані фразеологізми надають рекламному тексту нової образності. З одного боку, у споживача з'являються асоціації з фразеологічною моделлю, за якою був створений фразеологізм у рекламі, з іншого – постає нова ситуативна одиниця. Наприклад, фразеологізм *мій дім – моя фортеця* модифікується у рекламі будівельних комплексів: *Мій дім – мої правила*; *Мій дім. Мій Bergen. Рибам добре у воді, депозитам в ОТП – депозитні програми від ОТП Банку* – порівняйте з фразеологізмом (*почувати себе*) *як риба у воді* 'вільно, добре, невимушено'. *Не відкладайте на завтра те, що можна побачити сьогодні* (реклама офтальмологічної клініки Ексімер) – порівняйте *не відкладайте на завтра те, що можна зробити сьогодні! Автоцивілка до Європи доведе* – купуй страховий поліс, вигравай подорож до Європи (реклама страхової компанії АХА) – порівняйте: *язик до Києва доведе*. Використання фразеологізмів у маніпулятивному дискурсі виконує завдання щодо зменшення дистанції між комунікантами, дозволяє висловити позитивні емоції, показати наявність почуття гумору, виявити симпатію до споживача. Зважаючи на те, що адресат медійного повідомлення є масовим, автор апелює до широкого діапазону прецедентних феноменів, що зумовлюється прагнен-

ням створити інформаційно-образний, експресивно-сугестивний ефект у результаті залучення реципієнта до прецедентного поля. Прецедентні феномени функціонують здебільшого у трансформованому вигляді, що сприяє зануренню адресата реклами у гру, у якій він повинен відновити інтертекстуальні зв'язки для правильної інтерпретації повідомлення. Поєднання тексту з іконічним знаком допомагає спростити процес декодування прецедентного повідомлення, що в свою чергу сприяє підсиленню прагматичного ефекту і позитивному сприйняттю. Донести цей код, пояснити, розшифрувати – це головне завдання викладача української мови як іноземної (УМІ), оскільки студент-іноземець часто позбавлений прецедентних асоціацій і не може взяти участь у лінгвістичній грі.

ЛІТЕРАТУРА

- Гудков, Д. 2000, *Межкультурная коммуникация*. Москва: Изд-во Московского университета.
- Караулов, Ю. 1987, *Русский язык и языковая личность*. Москва: Наука.
- Красных, В. 2002, *Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология*. Москва: Гнозис.
- Красных, В. 2003, *«Свой» среди «чужих»: Миф или реальность?* Москва: Гнозис.
- Пелепейченко, Л. 2007, *Основи теорії мовної комунікації*. Харків: Акад. ВВ МВС України.
- Шкіцька, І. 2012, *Маніпулятивні тактики позитиву: Лінгвістичний аспект*. Київ: ВД Дмитра Бураго.

УСТОЙЧИВЫЕ ЕДИНИЦЫ ЯЗЫКА С КОМПОНЕНТОМ *ГОСТЬ* В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Лариса Станкевич

Abstract

The article is devoted to the analysis of those fixed linguistic units (phraseological units, sayings and proverbs) in Eastern Slavic languages that have the component *guest* in them. The phraseological materials of the Belarusian, Russian and Ukrainian languages describe the relationships between the guest and the host, as well as the host's attitude towards the guest, both the guest's and the host's rules of conduct at the table, in addition to the regulation of the time of the visit, the rules of behavior, along with the assessment of the hospitality and advices to the host.

Keywords: phraseology, proverb, guest.

Одной из главных этнографических черт восточных славян является гостеприимство и радушие (бел. *Ні красна хата вугламі, а красна пірагамі*; рус. *Добро пожаловать, гости дорогие, милости просим*; укр. *Клади перед людьми хліб на столі, будеш у людей на чолі*). Известный белорусский писатель В. Караткевич в эссе *Земля под белыми крыльями* отмечает: «Госць у хаце – бог у хаце» – и позор тому дому, где не сделают всего, даже невозможного, чтобы гость был доволен» (Караткевич 1995: 69).

Кто же такой гость? Почему с таким уважением относились и относятся к нему восточные славяне? Ко всем ли гостям они относились одинаково?

Согласно многочисленным исследованиям, гость, в первую очередь, – это чужой человек (чужеземец). Сравните: «Гость – посетитель, человек пришедший по зову или незванный, навестить другого, ради пира, досуга, беседы. // **Иноземный** или **иногородный купец**, живущий и торгующий не там, где прописан. // Гостями зовут, ради шутки или вежливости, недобрых людей, незванных посетителей, воров, особенно грабителей по Волге. // Всякий посетитель гостиницы или подобн. заведения» (Даль 1989: 386); «Гость – **чужестранец, приезжий купец**» (Фасмер 1986: 447); «Гость – 1) тот, кто посещает, навещает кого-л.; 2) в старину – **купец**, ведущий торговлю с **заморскими странами**» (Черных 1993: 210); «Гость – 1) госць, наведвальнік;

2) купец, які гандляваў у розных гарадах і краінах; **іншаземны купец; чужаземец**; 3) чалавек, які знайшоў часовы прытулак у іншай краіне, у іншым горадзе, у каго-н.» (ГСБМ: 117); «Гость, гость, гость, кость – 1) купец, торговец; **прибулий купец**; 2) (особа, яка прибула кудись із певною метою) **мандрівник**; 3) (той, хто приходить, приїздить відвідати кого-небудь вдома; запрошений на гостину) гість; 4) (часто випадковий) відвідувач, гість (СУМ: 57–58). «Гость – чужой для коллектива человек, в одной из возможных ситуаций – чужеземец-враг (например, лат. *hostis* – „враг”), который входит с хозяевами в отношения обмена подарками [бел. *гасцінец*, рус. *гостинец*, укр. *гостинець* – подарок – Л.С.], а также главный смысл пребывания в гостях [сравните: бел. *гасцяванне*, укр. *гостина, гостювання* – Л.С.] – угощение и пир)» (БМ: 123).

В мифопоэтической модели мира (бинарная противоположность *свой – чужой*) гость – это представитель «другого» мира, объединяющий сферы «своего» и «чужого».

Целью нашей работы является анализ устойчивых единиц языка (фразеологизмов, поговорок и пословиц) с компонентом *гость* в восточнославянских языках.

1. Гость и хозяин. Благодаря ритуализированным формам обмена подарками, угощениям, «чужой» превращается в «гостя» – объект сакрализации и уважения. Приход гостя для хозяина – это радость и прибыль: бел. *Госць у дом, Бог у дом; Госць на парог – радасць у хату; Дзе госць, там і бог есць*; рус. *Гость в дом, а бог в доме; Гость на гость – хозяину радость; Хоть не богат, а гостям рад; Гость на порог – счастье в дом*; укр. *Веселий гість – дому радість; Гість – на щастя* (сравните также: *Смутна то хата, котру гості оминають; Хто в гості не їздить і до себе не зве, той недобрим сливе*). Гость воспринимается как представитель высших сил, личность, которая может повлиять на жизнь хозяина через формулы приветствий, застольных тостов, пожеланий и подарков. Хозяин же стремится как можно лучше принять гостя (угостить (рус. *Гостя потчуй, покуда через губу не перенесет*), посадить на почетное место за столом (рус. *Просим на избу: красному гостю красное место*), оставить на ночлег (рус. *Напоил, накормил и спать уложил (и в баню сводил)*); согласно белорусской народной мудрости (*Прыглядай гасцей, каб хадзілі час-*

цей!) с целью обеспечить через него (гостя-посредника) свое будущее. Недаром хлебосольные хозяева, когда принимают или провожают гостей, говорят: бел. *Чым хата багата, тым і рада; Што маю (маем), тым прымаю (прымаем); Што хата мае, хай усім прымае; Частавалі, чым мелі, весялілі, як умелі; Хоць я не багаты, а з гасцей рады;* рус. *Чем богаты, тем и рады; Чем хата богата, тем рада;* укр. *Чим багаті, тим і раді; Що хата має, тим і приймає; Чим хата багата, тим і гостям рада.*

Приход гостя для хозяина большая радость еще и потому, что он при нем и сам рюмку выпьет и лучшей еды съест: бел. *Дай, божжа, гасця, а гаспадар каля яго пажывіцца; Пры мілым госцю і гаспадар пажывіцца;* рус. *Принес бог гостя, дал хозяину пир;* укр. *Пошли, Боже, гостя, то й хазяїну добре; Коли б дав Бог гостя, то б і ми поживились коло гостей; Принесе Бог гостя, то і ми нап'ємося; Дай, боже, гостя в дім, то і я нап'юсь при нім; Принесе Бог гостя, то й господареві добре; За гостями та й нам добре.*

Но хозяевам нужно помнить, что гость (= чужой человек), даже недолго пребывая у кого-нибудь, очень многое замечает: бел. *Госць не многа бывае, ды многа відае; Госць мала гасцюе (бывае), ды многа (багата, шмат) бачыць;* рус. *Хозяин смекает, а гость примечает; Гость недолго гостит, да много видит* (сравните: *Чужой человек в доме – колокол*); укр. *Гість хоч не довго буває, та все примічає; Гість рідко буває, та багато бачить.*

Бывают не приветливые хозяева (бел. *Без гасцей нам прасцей;* рус. *Я рад гостям за чужим столом;* укр. *Дарма верба, що груш нема – нехай і не родять; не бувають гості – нехай і не ходять; Любить гостей за чужим столом*), которые прикидываются несообразительными, недогадливými (рус. *Хозяин не ведал, что гость не обедал;* бел. *Чаму госьць ня еў? – Бо ложка ня меў*), и скупые (рус. *Звали гостей, да посадили глотать костей;* укр. *Є що і їсти і пити, є по чому й походити, тільки ні на чому гаразд гостей посадити; Прийшов гість та на голу кість;* бел. *– У мяне, госьцейкі, хлеб пазычоны. – А нам яго не аддаваць;* правда, так говорят белорусы и в случае с похоронами покойника, с которым не нужно медлить, потому что в белорусском народном творчестве наиболее часто гостем называют умершего (БМ: 123); сравните также русские пословицы: *Несут гостя до погоста; И на погосте бывают гости; Эти гости ночуют*, где слово «гость»

выступает как эвфемизм-синоним к слову «покойник»; в мифопоэтических представлениях украинцев «гость» – душа, которая покидает человека после смерти и отправляется с помощью ритуалов на «тот свет» (см. Попович 1998: 36)).

О противоречивом чувстве двойственности скупого хозяина свидетельствуют и следующие белорусские и украинские устойчивые единицы: бел. *Госьць мілы, і хлеба шкода; Госьць міл, да хлеба жаль; І госьця сорам, і хлеба жаль;* укр. *Рад би гостю – хліба шкода; Дорогі гості, а нічим приймати; Добрий той гість, що небагато їсть; Добрі гості, та в середу трапились; Хороші гості, та в п'ятницю трапились; При пості добре відбутти гості; Ситого гостя добре годувати.*

2. Отношение к гостям. Званого (уважаемого) гостя принимают хорошо («гостеприимство хорошего к хорошему, доброго к доброму» (БМ: 70)) (рус. *Хороший гость хозяину в почет;* укр. *Доброму гостю (як гарний гість), так і раді; Любого гостя весною частують медком, а в осені молочком; Пришли Боже гостя – аби добрий; Ліпше свій гість, як чужих шість*), с незванным гостем обходятся не так приветливо: бел. *Які госьць, такое і частаванне; Які госьць, такая і чэсьць; З няпрошаным гасцем не рукаюцца;* рус. *Незван гость, непасена и честь; Званный – гость, а незванный – пес; Незванные (частые) гости гложут и кости; Каков гость, таково ему и угощение; Каковы гости, таков и пир;* укр. *Який гість, такий і калач; Який гість, така йому і честь; Незвані гості гризуть кості; Гість непрошений, не дуже буває гощений.* Но званный гость приема ждет, ему нужно угодить, поэтому часто званный гость убыточен: бел. *На прошанага госьця многа трэба;* рус. *Званный гость убыточен; На званого гостя угодить надо; Незванный гость легок, а званный тяжел; Нежданный гость лучше жданных двух;* укр. *Для проханого гостя багато треба, а несподіваний гість, що не постав, то їсть; На проханого (жаданого) гостя багато треба.*

Подарки незваного (нелюбимого, неприятного) гостя вызывают неприятные впечатления: бел. *Немілага госьця немілыя пірагі; Немілага госьця не смачныя пірагі* (сравните: рус. *Кума не мила, и гостинцы постылы; Не любя кума – и гостинцы не милы*).

На незваного гостя место за столом не предусматривают: бел. *Няпрошанаму госьцю месца пад сталом; Госьцікі – за стол, а лішні –*

хоць пад стол; Прошаныя госьці за стол, а не прошаныя за дзьверы; Няпрошанаму (нялюбаму) госьцю лыжкі няма; Апошняму госьцю лыжка ў качарэжніку; рус. Незванные гости с пиру долой; На незваного гостя не припасена и ложка; укр. Незваному гостю місце за дверима (сравните также: Де не просять, там кием виносять; Де не просять, хай там ноги не носять; Принесе біс кума – та не буде ложки).

Когда неожиданно (не вовремя, не в пору) появляется гость или, когда не до гостей, белорусы говорят *Той госьць ізноў есьць; Ні ў час ні ў раз госьці* (сравните русское выражение: *Ко времени гость – не в убыток*), рус. *Не вовремя гость – пуще злодея*, а украинцы – *Гарні гості, та не в пору; Не в пору гість – гірше ворога; Бог дав свято, а чорт – гості*.

И, наконец, несколько слов о том незваном, нежеланном госте, который хуже татарина (рус. *Незванный гость хуже татарина; Не вовремя (не в пору) гость хуже татарина*; бел. *Няпрошаны (незапрошаны, нязваны) госьць горш за татарына; Няпрошаны госьць горай за татарына*; укр. – *Невчасні гості гірше від татарів; Непроханий гість гірше татарина; Непрошений гість, гірше Татарина*). По мнению большинства лексикографов, в пословице *незванный гость хуже татарина* отображено отношение русских к татарам в период монголо-татарского нашествия (Золотой Орды). Монголо-татары в зависимых от них странах вели себя как господа: требовали всего, чего только захотят. В их поведении преобладало насилие. Поэтому русские люди привыкли всякого татарина, пришедшего в дом, называть властным, незванным гостем. После монголо-татарского нашествия в русском языке возникли выражения типа *Гость на двор, и беда на двор; И гости не знали (не видали), что (как) хозяина связали; Гости хозяина выжили; Гости навалили, хозяина с ног сбили* (Даль 1989: 386) (сравните также укр. *Лихий гість і господаря з хати вижсене*). В белорусском языке подобные устойчивые единицы не зафиксированы (и сама пословица *Няпрошаны (незапрошаны, нязваны) госьць горш за татарына* является заимствованием (полукалькой) из русского языка).

Кто же он такой, этот не в пору (не вовремя) пришедший незванный гость? Чем он хуже татарина? Ведь по давним верованиям славян, «каждый, кто приходит в дом, становится под охрану фамильного бога, а потому запрещается таких людей обижать, ибо обидеть гостя – это обидеть фамильного бога (поэтому и говорят: *Гість у ха-*

ту – Бог у хату); древних обычаев свято придерживаются и сегодня...» (Жайворонок 2006: 136–137), и независимо от приглашения или неприглашения, гость (= посетитель) всегда принимался с почестями. В пословице *незванный гость хуже татарина* гость – это купец, неожиданно (не в пору, не вовремя) появляющийся и наносящий большой вред крестьянским дворам своими ненасильственными действиями (продавая товар и лишая значительной доли материального запаса хозяев). Сравните также украинскую пословицу *Незваний гість – гірше вовка* (незванный гость (= купец) хуже волка (= хищника), который тоже приносил немалый урон хозяйству крестьянина).

3. Регламентация поведения гостя и хозяина за столом (хоть и говорят, что бел. *Прынімай гасця не з півам, а з добрым словам і Драгі не абед, а прывет*, рус. *Не будь гостю запасен, а будь ему рад*; все-таки бел. *Госць пазірае не на столь, а на стол!*; рус. *Гостям стол, коням столб*; укр. *Гарними розмовами гостей не наситиш*).

За столом хозяин ведет себя активно, очень часто слишком настойчиво приглашает гостей пить и есть (*Я не видел, как ты ел, покажи!* – говорит хозяин). Роль гостя же пассивная: «Гость фактически становится заложником определенных этикетных требований, которым он вынужден подчиниться. В частности, не может отказаться от предложенного ему угощения, т.к. это не только будет воспринято хозяевами как оскорбление, но и может привести к негативным последствиям для хозяина (умрут пчелы, сдохнет корова, поля зарастут сорняками и т.п.), а также обернется несчастьями (главным образом болезнями) и для самого гостя» (СД: 532): бел. *Гось – нявольнік: не хоча ні піць ні есь, а ня можа атказацца*; *Госць, не дзьміся, еж, што ў місе*; *Госьць – нявольнік*; *Госць – нявольнік, што даюць, мусі есць*; рус. *В гостях гостить – не свою волю творить*; *Гость во власти хозяина*; *Гость – невольный человек, где посадят, тут и сядет*; *В гостях, что в неволе*; *Гость у хозяина в руках (в послушании)*; *У себя, как хочешь, а в гостях, как велят*; *Гость хозяину не указчик*; *Только кости на собак покидайте, дорогие гости: а опричь того, чтобы все чисто было*; *Дома ешь, что хочешь, в гостях, что велят*; укр. *Гість – як невільник: де посадять, там і сидить*; *Гість хазяїнові не указчик*; *Дома їж, що хочеш, а в гостях, що дадуть*. Излишнее гостеприимство восточных славян часто достаточно тяжело для гостей (рус. *Потчевать*

потчуй, а неволить не неволь; Гостю честь, коли воля есть), поэтому без юмора здесь не обойтись, например, белорусы и украинцы говорят: бел. *Госць, як нявольнік: ляжа, хоць і ў нярыну паложачь*; укр. *Гість – невільник: ляже, хоч у перину положать* (белорусский лексикограф, фольклорист и этнограф И.И. Носович «отмечает, что и сам гость иногда говорит эту поговорку хозяевам, если они слишком неволят его к очередному угощению» (Лепешаў 2002: 104–105)) или бел. *Добра было ў гасцях, толькі прынукі не было*; укр. *Було що їсти й пити, та принуки не було; Давали їсти й пити, та не було кому просити* (не заставляли, как заведено у восточных славян во время всего застолья, настойчиво, чуть ли не силой пить, есть, а сам стеснялся; сравните русское выражение: *Ломливый гость голодный уходит*).

Но, угождая гостю, хозяин не должен забывать и о себе. Хозяйке или хозяину при праздничном угощении белорусы говорят: *Госцю гадзі, дый сябе глядзі; Гасцям гадзі, але і сябе не галадзі*. Если хозяин во время застолья приглашает гостей угощаться, а сам пример не подает, ему говорят: бел. *І госць рад, калі сам гаспадар дасць прыклад; Госць <выпіць> рад, калі гаспадар дасць прыклад*.

4. Регламентация времени пребывания в гостях. Долго быть в гостях нежелательно (бел. *Гаспадыні лягчэй робіцца, як госці адвітаюцца!*; укр. *Пора гостям і честь знати*). И, чтобы не слышать: укр. «*Милі гості, чи не надокучили вам хазяї?*», – необходимо сохранять меру пребывания в гостях (обычно это три дня): бел. *Госць першы дзень – золата, другі – серабро, а трэці – медзь, хоць і дадому едзь; Госьць, як і рыба, на трэці дзень сьмярдзіць*; рус. *Первый день гости – золото, второй – серебро, третий – медь*; укр. *Гість першого дня – золото, другого – срібло, а третього – мідь: додому їдь; Риба і гості псуються через три дні; Гість до трьох днів*.

Часто ходит в гости также не рекомендуется: бел. *Чым госць радзейшы, тым мілейшы*; рус. *Редкое свидание – приятный гость; Хорош гость, коли редко ходит*; укр. *Частий гість набридає; Милый гість не часто буває; Де часто гостина, там голод недалеко*.

Уважают гостя тактичного, не назойливого, не надоедливого: бел. *Тады госця наважаюць, як рэдка за стол саджаюць*.

5. Регламентация взаимоотношений между хозяином и гостем: бел. *Госцю трэба дараваць, а гаспадару – прамаўчаць*; рус. *Пей по всей, да примечай гостей*; укр. *Не личить молодому розпитувати старого, а господареві – гостя*.

6. Регламентация поведения в гостях: бел. *Будзьце як дома, але не забывайце, што ў гасцях*; *У гасцях еж, хоць расперажыся, але ў кішэню не хавай*; рус. *Будь, как дома, но не забывай, что в гостях*; укр. *Будьте, як дома, а поведьтесь, як в гостях*; *У гостині останній починай їсти, а перший переставай*; *В гостях за їжу останній приймайся, а перший переставай*.

В гостях нужно вести себя достойно (сравните белорусский фразеологизм *як у гасцях* со значением 'сдержанно, скромно (вести, держаться)').

7. Оценка гостеприимства. О гостеприимстве с одобрением говорится – бел. *Госць на парог – гаспадыня за пірог*, шуточно – бел. *Госцю двойчы рады: калі ен прыязджае і калі ен ад'язджае*; укр. *Два рази гостям рад: раз, що приїхали, а раз, що від'їхали*.

8. Проводы гостей: бел. *Харошага госця трэба правесці, каб не ўпаў, а плахога, каб не ўкраў*; рус. *Конного гостя провожай до коня, а пешего до ворот*; укр. *Пішого до воріт, кінного до коня*.

9. Советы хозяевам: бел. *Не бойся госця сядзячага, а бойся стаячага*; *Не бойся госця, які сядзіць, а бойся таго, што стаіць* 'говорят о госте, который после застолья имеет привычку говорить, а то и совершить глупость'; рус. *Который гость рано подымается, тот ночевать хочет*; укр. *Як часто гість за клямку береться, то не скоро піде*.

10. В гостях – дома: бел. *Дай божжа, каб дома госці былі, а не па гасцях раз'язджаць*.

Когда собираются идти в гости или после возвращения домой, говорят: бел. *У гасцях добра, а дома лепей (лепш)*; *У гасціне добра, а ў дому лепей*; рус. *В гостях хорошо, а дома лучше того*; *В гостях доб-*

ро, а дома вольно; укр. В гостях добре, а дома найлучче; У гостях добре, а вдома краще; В гостях добре їсти й пити, а вдома спати.

ЛИТЕРАТУРА

- БМ – Санько, С. – Валодзіна, Т. – Васілевіч, У. і інш., *Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік*. Мінск: Беларусь, 2004.
- ГСБМ – Булыка, А.М. (рэд.), *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 7. Мінск: Навука і тэхніка, 1986.
- Даль, В. 1989, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1 (А–З). Москва: Русский язык.
- Жайворонок, В.В. 2006, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра.
- Караткевіч, У. 1995, *Зямля пад белымі крыламі: Нарыс. Дзікае паляванне караля Стаха: Аповесць*. Мінск: Юнацтва.
- Лепешаў, І.Я. 2002, *Слоўнік беларускіх прыказак*. Мінск: Беларуская навука.
- Попович, М.В. 1998, *Нарис історії культури України*. Київ: АртЕк.
- СД – Толстой, Н.И. (ред.), *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*, т. 1 (А–Г). Москва: Международные отношения, 1995.
- СУМ – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, в. 7. Львів, 2000.
- Фасмер, М. 1986, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1 (А–Д). Москва: Прогресс.
- Черных, П.Я. 1993, *Историко-этимологический словарь русского языка*, т. 1 (А–Пантомима). Москва: Русский язык.

ONLINE KÖZÖSSÉGEK AZ UKRÁN MINT IDEGEN NYELV TANÍTÁSÁBAN

Taskovics Okszana

Abstract

In the era of “Web 2.0” social media became an integral part of our everyday life. In order to make the studying process more attractive for the digital native generations and to increase their sense of achievement we need to implement new teaching methods that improve the efficiency of the information transfer as well as make the learning process more fun. This article discusses social networking sites, such as Facebook, Google+ and Youtube together with portals, for example, Duolingo and Redmenta that support learning and teaching. The methods, that are discussed in this paper are regularly used in the educational processes, show that the use of social media and different online educational platforms in the classroom has a beneficial effect on the performance of the student in addition to facilitating the work of the teachers.

Keywords: social media, Z generation, online learning, Computer Based Assessment, ICT in education.

A web 2.0 korszakában, amikor a felhasználók nem csak passzív olvasóként, hanem aktív résztvevőként vannak jelen a világhálón, a közösségi hálók mindennapi életünk elválaszthatatlan részévé váltak. Ez nemcsak a felnőtt lakosságra, hanem a középiskolás, sőt, a kisiskolás korra is jellemző. A digitális bennszülöttnak nevezett generáció képviselőinél hangsúlyos szerepet kap a virtuális kommunikáció és a virtuális közösségek (Szili 2015). Ahhoz, hogy vonzóvá tudjuk tenni az új generáció számára a tanulást, hogy növeljük az általa szerzett sikerélményüket, új tanítási módszerekhez és formákhoz kell folyamodnunk, szórakoztatóbbá és hatékonyabbá téve az információ átadásának és elsajátításának folyamatát.

Jelen tanulmányban elsősorban az online közösségek mivoltára, a digitális bennszülöttek és a Z generáció jellemzőire, illetve az online közösségek által nyújtott lehetőségekre kívánok kitérni, amelyek segítenek a modern kor kihívásainak megfelelő szintre emelni a nyelvtanítást, és nagy hasznukra lehetnek nyelvtanároknak órai és órán kívüli munkában.

Az 1960–70-es években kibontakozó információs forradalom behatolt az emberi tevékenység minden területére. A lakosság mindennapjait behálózták azok az eszközök, amelyek segítségével gyorsabban lehet infor-

mációhoz jutni (uo.). Azonban igazi fordulatot az ún. web 2.0 hozott, amely partnerként, társszerzőként tekintett a felhasználókra. Sok más funkció mellett bárki, aki rendelkezik interneteléréssel, szinte gombnyomásra tud kapcsolatot létesíteni szinte bárkivel a világ minden pontján, meg tudja osztani a képeket, hobbijával kapcsolatos videókat, csatlakozni tud az övéhez hasonló érdeklődési körrel rendelkező online csoportokhoz, közösségekhez.

A gyakran idézett Howard Rheingold definíciója szerint az online közösségek „olyan társas gyülekezetek, amelyek akkor tűnnek fel [az Interneten], ha ehhez elég ember a megfelelő emberi érzésekkel hosszas megbeszélést folytat, és személyes kapcsolatok hálóját hozza létre a kiber térben” (Rheingold 1993). Számos olyan tényező befolyásolja ezeknek a szerveződéseknek a mivoltát, mint például a közösség célja, érdeklődési köre (egészséges életmód, divat, utazás stb.), nyilvánossága (mi a csatlakozás feltétele), a kapcsolattartás formái (chat, blog, képek, videóüzenetek), a tagok száma, a tagok kulturális és szociális háttere (nemzetközi, helyi, nem, normák stb.) (Preece–Maloney–Krichmar–Abrams 2003).

Ahhoz, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, hogyan tudjuk felhasználni a közösségi oldalakat a nyelvtanulásban, figyelembe kell venni a magyarországi középiskolások internetezési szokásait. Ugyanis az lenne az optimális, ha a tanárok a „célközönséghez” igazított módszerek birtokába jutnának és így növelni tudnák a teljesítményt. Ehhez nagy segítséget nyújt a 2017. február 13-án bemutatott *Magyar Ifjúság 2016* kutatás, amelyet négyévente végeznek el ugyanazzal a módszerrel. A nagymintás reprezentatív vizsgálatban 8 ezer 15–29 éves fiatal vett részt, a válaszadók között a fiúk/lányok aránya 49/51% volt. E kutatás szerint a magyarországi fiatalok elsősorban szórakozásért lépnek be a virtuális világba, azonban a második és a harmadik helyen a tájékozódás áll (Székely–Szabó 2016: 63).

A Facebook-on kívül nagy népszerűséggel rendelkezik még az Instagram, Twitter, LinkedIn, Tumblr és a Snapchat. Ezen kívül ezen összeállításból kimaradt a YouTube 3 235 000, a Pinterest 837 000 és a Google+ 1 753 000 magyar felhasználóval.¹

Ez azt jelenti, hogyha használni akarjuk ezeket az oldalakat oktatási célokra, a felkínált tartalmaknak egyrészt szórakoztatónak, másrészt infor-

¹ A *Közösségi kalandozások* szakmai blog adatai alapján: <<http://kozossegitalkandozasok.hu/2016/03/06/facebook-instagram-linkedin-magyarorszagon-2016-marciusban/>>.

matívnak kell lenniük. De milyen előnyökre fogunk szert tenni, ha bevonjuk a közösségi médiát a tantermi munkába?

Ahhoz, hogy megválaszoljuk ezt a kérdést, fontos közelebbről megvizsgálni, milyenek ezek a „mai fiatalok”, miben különböznek azoktól, akikkel eddig volt dolguk a tanároknak. Manapság létezik egy összevont és széles körben elfogadott felosztás, mely szerint körülbelül az 1995 után születettek a Z generációhoz, más szóval (és nem alaptalanul) a „művészekhez” tartoznak (McCrindle–Wolfinger 2010: 17). Ők azok, akik most középfokú tanulmányokat folytatnak, és akik egy-két éven belül megjelennek a felsőoktatásban (bár fontos megjegyezni, hogy nem lehet túl mereven kezelni az elméletben megadott időhatárokat).

Miközben a mai tanulókat izgalmas, szórakoztató, azonnal használható dolgok foglalkoztatnak, párhuzamosan több feladatot is képesek végezni, inkább képek, videók, online keresők segítségével dolgozzák fel az információt, addig a közvélemény és a tanárok többsége úgy véli, hogy az online világ csak hátráltatja a fiatalokat a tanulásban, a vizsgákra való felkészülésben. Érdemes elgondolkodni, mennyi időt töltenek otthon a fiatalok a tanulással és mennyit a „facebookozással”, „messzendzserezéssel”, „instagramozással”. Esetleg mennyit vagy milyen mértékben tudják gyakorolni a nyelvet a fiatalok egyedül ülve otthon egy szobában bezárva, és mi lenne, ha ezt közösen, akár anyanyelvű barátok bevonásával tennék, érdeklődésüknek megfelelő szöveges, hang- és videó anyagok segítségével?

Az 2.0 web eszközeinek tárháza végtelen, azonban itt elsősorban az online közösségi oldalak adta lehetőségekre szeretnék kitérni. Mindegyik „kompatibilis” az egyetem által biztosított változó szintű felszereltséggel, bár ajánlatos, hogy a teremben legyen legalább egy asztali számítógép, notebook vagy tablet, illetve kis nyitottság a tanárok részéről.

A korábban bemutatott, Magyarországon legnépszerűbb közösségi oldalak közül szeretnék röviden kitérni a Facebook-ra, a Google+-ra, a YouTube-ra, illetve olyan nyelvtanulást és oktatást segítő portálokra, mint a Duolingo és a Redmenta.

Nagyon sokan „vannak fent” a Facebook-on, de kevesen tudják, milyen könnyen lehetne átalakítani a saját oldalukat az egyik legjobb nyelvtanulási partnerré. Itt csak néhány beállítást szeretnék megmutatni, melynek köszönhetően a fiókunk folyamatosan fogja szolgálni az új, általunk tanult nyelven megjelenő tartalmakat. Ennek a lehetőségnek legna-

gyobb hasznát a közép-, illetve a haladó szintű hallgatók tudják venni (akár saját fiókkal, akár kifejezetten erre a célra kreált fiókkal).

A nyelvbeállításoknál meg tudjuk változtatni az idővonalnak a fordítás nyelvét, mely nyelveket beszéljük, milyen nyelvű bejegyzéseket akarunk eredeti nyelven olvasni, illetve milyen nyelven fogjuk közzétenni a saját tartalmakat.

Ahhoz, hogy a nyelvtanulás szempontjából releváns bejegyzések jelenjenek meg az idővonalunkon, tanácsos követni olyan emberek, zenekarok, érdeklődésünknek megfelelő bloggerek stb. oldalait, akik az általunk tanult nyelvet beszélik. Érdemes rákeresni ezekre a személyekre, vagy kiválasztani őket a *Pages/Top suggestions* menüpontból és megnyomni a *követés* gombot. Ezután minden egyes bejegyzés meg fog jelenni a saját oldalunkon. Az *Ukrainian Lessons* csoportban például gyakran tesznek közzé új videó nyelvleckéket, online ukrán nyelvű rádiók elérhetőségeit, vagy akár ukrán nyelvű rövidfilmeket.

Azoknak, akik már bátornak érzik magukat, javaslom, hogy próbálkozzanak saját tartalom létrehozásával. Ez lehet egy bejegyzés (ne feledjék: korábban beállítottuk a bejegyzések nyelvét), egy felvett videó vagy akár egy *Livestream* a tanult nyelven. Bár elsőnek ijesztőnek hangzik, ha okosan kihasználjuk a Facebook beállításait, az ilyen fajta bejegyzéseket csak a hasonló cipőben járó ismerőseink fogják látni, és ez akár inspiráló is lehet számukra.

Nyelvtanítás/-tanulás szempontjából nagy hasznát vehetjük a széles körben népszerű közösségi oldalnak – a jó ismert Google+-nak és különböző szolgáltatásainak (Gmail, Drive...). Bár létezik egész sor hasonló funkciókkal rendelkező egyetemi online rendszerekbe beépített oldal (mint a Moodle, Neptun Meet Street), a Google Drive a dokumentum-megosztáson kívül rengeteg egyéb hasznos szolgáltatást is kínál.

Ami személyemet illeti: minden évfolyamnak létre hozok egy mappát, ahova feltöltöm azokat az anyagokat, amelyekre szükségünk lesz a félév során. Ezenkívül ide töltöm fel azokat a pluszfeladatokat, táblázatokat és megoldókulcsokat, amelyeket korábban mindig kinyomtatva hoztam az órákra. Ezáltal az összes anyag egy helyen van, nem lehet elhagyni, és nem utolsósorban csökken a nyomtatási költség. A további hasznos funkciók között érdemes megemlíteni a Google naptárat, amelybe feltölthetjük a szóbeli és nyelvtani témák, ZH-k, dolgozatok, kiselőadások beosztását, beadandók határidejét, illetve a Google Classroom-ot, ahol egy helyen tudjuk

kezelné az összes szükséges információt, feladatot, létrehozni közös szerkesztésű dokumentumokat, illetve kiosztani a feladatokat.

Bizonyos feladatok órán kívüli csoportmunkát igényelnek (kiselőadás, prezentáció stb.). Ilyen esetekben gyakran halljuk az „én hazautazom”, „nem tudok csoportmunkát vállalni, mert nincs időm találkozni a többiekkel” típusú kifogásokat. Ilyenkor ajánlani tudjuk a hallgatóknak a Google Docs alkalmazást, amelyben létre lehet hozni közös dokumentumokat (prezentációkat) és akár párhuzamosan, egy időben dolgozni rajtuk. A Docs felületen található funkciók szinte teljesen megegyeznek a megszokott Microsoft Word vagy PowerPoint funkcióival, ezért mindenki meg tud birkózni vele.

A Duolingo „a világ legnépszerűbb nyelvtanulási módja. Ingyenes, szórakoztató és tudományosan megalapozott”.² Rengeteg nyelvet lehet itt tanulni akár nulla idegen nyelvtudással is, de az igazi lehetőségek az angolul már valamilyen szinten beszélők előtt nyílnak meg. Nekik a Duolingo 22 különböző nyelvi kurzust kínál, és még 4 nyelv fejlesztés alatt van. Az ukrán jelenleg 806 000 tanulót számlál. Ha tanárként lépünk be, létrehozhatunk külön osztályokat, ahova hasonló szintű tudással rendelkező tanulókat meghívhatunk. A rendszerbe feltöltött feladatok között mindig az aktuális témához illő modulokat érdemes választani és megosztani. A tanulók haladásáról, házi feladatok elkészítéséről vagy elmulasztásáról mindig kapok egy összesítést, ami nagyon hasznos lehet a krónikus időhiányban szenvedő tanároknak.

Bár a Duolingo szerintem önmagában kevés egy nyelv elsajátításához, de ha tudatosan válogatunk a különböző témák és szintek között, az alkalmazás kiváló segéd társunkká válhat. Ezen kívül, ha úgy érezzük, hogy ráférne a csoportra kis külső motiváció, tanárként nemcsak egyes témák elsajátítását, hanem bizonyos számú pontok megszerzését tűzhetjük ki célul.

Sok különböző nyelvlecke-sorozatot megtalálunk a YouTube videó csatornán, bár a számuk és minőségük közel sem éri el például az orosz vagy az angol nyelvű anyagokat. Több kifejezetten jó kezdeményezéssel is találkoztam itt, de gyakran valamilyen oknál fogva ezek nem tudtak hosszabb távon fennmaradni. A leckéket úgy állítják össze, hogy egyénileg, előzetes nyelvtudás nélkül is lehessen haladni. Ki szeretném emelni a következőket: *Learn Ukrainian: Beginners' BootCamp*, *Learn Ukrainian*, il-

² A Duolingo bemutatkozó oldalán szereplő állítások: <<https://hu.duolingo.com/>>.

letve *OLA Ukrainian lesson* (amelynek sajnos csak néhány epizódja készült el, de kezdésnek tökéletes). A YouTube videók arra alkalmasak, hogy a hallgatók ne csak az oktatójuk hangját és kiejtését hallják, hanem ismerkedjenek más anyanyelvi beszélők beszédstílusával, kiejtésével, hanglejtésével. A videóleckéket mindig az aktuális óra témájának megfelelően választom, és vagy az órai anyagba építem bele, vagy házi feladatként adom ki. Nagy meglepetésemre szolgált, hogy a hallgatók nagy része vagy ismeri, vagy követi a legnépszerűbb YouTube csatornákat, gyakran tőlük kapok jó tanácsokat az online elérhető anyagokat illetően.

A formatív értékelésű röpdolgozatok beépítése viszont nehézségeket okoz. Mivel ezeknek a felméréseknek nem az osztályozás a céljuk, fel lehet őket adni házi feladatként. Ráadásul az ellenőrzésük kevés időt igényel, szinte egy gombnyomásra történik.

Számtalan CBA (Computer Based Assessment – magyarul: számítógép alapú értékelés) oldal létezik. Érdemes több ilyen felülettel megismerkedni, mivel más-más az erősségük. A nyelvtani tesztek kitöltéséhez, illetőleg a szókincs gyakorlásához jól alkalmazható a magyar felhőalapú feladatkészítő applikáció – a Redmenta. Könnyű a használata, és szerintem kiválóan alkalmas otthoni ellenőrzésre. Rengeteg hasznos funkciója és beállítása van. A feladattípusokból is elég nagy választási lehetőséget kínál: 1) feleletválasztós (egy jó válasz); 2) feleletválasztós (több jó válasz); 3) igaz–hamis; 4) kifejtős; 5) rövid válasz; 6) párosítás; 7) sorrend.

A fenti példák mutatják, hogy a lehetőségek tárháza szinte végtelen. Kérdés, hogy érdemes-e energiát, időt fektetni bele, ha ott a könyv és a jól bevált írásbeli feladatok. Én úgy gondolom, hogy mindenképpen. Ha a tanári oldalról nézzük, csak az előkészületek és a lehetőségek feltárása az, ami sok időbe telhet, de ha ezen átlendülünk, a házi feladat vagy rövid teszt kiosztása csak néhány percbe telik. Ugyanakkor nő a hallgatók motivációja, érdeklődése, gyorsabban és mélyebb szinten haladnak az anyaggal. A fentieket figyelembe véve meg vagyok győződve, hogy a közösségi média nyelvtanulásba való bevonásából mind a tanárok, mind a hallgatók csak profitálhatnak.

IRODALOM

- McCrindle, M. – Wolfinger, E. 2010, Az XYZ ábécéje. A nemzedékek meghatározása. *Korunk* 21, № 11 (nov.), 13–18.

- Preece, J. – Maloney-Krichmar, D. – Abras, C. 2003, History and emergence of online communities. In: Christensen, K. – Levinson, D. (eds.), *Encyclopedia of community: From the village to the virtual world*. Thousand Oaks, CA – London: Sage Publications, 1023–1027. – <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.91.3155&rep=rep1&type=pdf>>
- Rheingold, H. 1993, *The virtual community: Homesteading on the electronic frontier*. Reading, MA: Addison-Wesley. – <<http://www.rheingold.com/vc/book/>> [2017.11.15.]
- Székely, L. – Szabó, A. (szerk.) 2016, *A Magyar Ifjúság Kutatás 2016 első eredményei*. Új Nemzedék Központ. – <http://www.ujnemzedek.hu/sites/default/files/magyar_ifjusag_2016_a4_web.pdf> [2017.11.15.]
- Szili, K. 2015, *Az IKT alkalmazási lehetőségei a gyógypedagógiában*. Digitális tankönyv. „Mentor(h)áló 2.0 Program”. Szeged: SZTE. <http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/az_ikt_alkalmazasa_a_gyogypedagogiaban_V2/index.html> [2017.11.15.]

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ОБРАЗІВ ВОДЯНИХ ДУХІВ У МІФОЛОГІЇ ЗАКАРПАТТЯ

Оксана Тиховська

Abstract

The images of mermaids and mermen are semantically close, they are the personification of the water, its strength, unpredictability as well as destructive or life-giving nature. Mermaids and mermen can be both good and evil which indicates the archetypal semantics of personalities. These creatures partially represent the fear of death in mankind's collective unconscious, by embodying an archetype of negative Shade and Anima. The archetypes which are personified in the images of mermaids and mermen lose their terrible shape, their visualization help people to reconcile with the existence of the evil in their own souls and the outside world as well as believe in the possibility of controlling these.

Keywords: demonology, folklore, mermaid, merman, psychoanalysis, Transcarpathian mythology, F. Potushnyak.

Народні уявлення про воду й легенди та повір'я про дивовижних істот, які є жителями водної стихії, відображають прадавні вірування українців про світотворення, дуалістичність природи божества, боротьбу темряви і світла, яка в міфах постає метафоричним переосмисленням внутрішнього становлення людини через взаємодію добра і зла в її душі та асиміляцію темного alter-ego людини. Вода – це першостихія, з якої у більшості світових міфологій починається процес світоворення. Вона асоціюється з жіночим началом і хаосом, у первісних водах зароджується життя (Праяйце, пісок, з якого деміурги творять землю...), і внаслідок цього відбувається структурування впорядкованого космосу.

У народних віруваннях українців збереглися уявлення про демонічних істот, які живуть в річках, озерах, ставках, джерелах і володіють дивовижними здібностями, отриманими в спадок від могутньої стихії води. Найвідомішими є русалка (образ дівчини-потопельниці), водяник (господар водойми), потерчата (утоплені діти, яким не вдалося пройти окреслений життєвий шлях). Найбільшою владою і силою з-поміж них наділений чоловічий персонаж – водяник. Про цей образ згадували у своїх розвідках О. Афанасьєв, А. Гештор, В. Гна-

тук, А. Конох, О. Поріцька, Д. Корній та інші дослідники. Про специфіку образу водяника у віруваннях Закарпаття написав Ф. Потушняк у розвідці *Демони в народному віруванні* (опублікована 1940 р. в газеті *Русское слово* № 26–27).

Образ водяника тісно пов'язаний зі стихією води й уявлення про нього збереглися у віруваннях майже всіх слов'ян. Деякі народи, за спостереженням Ф. Потушняка, з образом водяника пов'язують “цілий підводний світ з палатами, коштовним камінням, загадковими звірами” (Потушняк 1940а). Але на Закарпатті “уявлення про нього поступається місцем уявленням про упирів, потопельників і домовиків, котре більш відповідає географічним умовам і світогляду (оскільки в нас переважає уявлення про дводушників)” (там само). До подібних висновків прийшов і польський дослідник А. Гейштор: “слов'янський сонм водяних демонів частково складається з акватичних істот невизначеної природи, сила яких виявляється у воді, а частково – з духів померлих людей” (Гейштор 2014: 250). За спостереженням А. Гейштора, потопельників у Росії “називають водяниками або лобастами (від тур. *albasta*). Ці істоти є однозначно злими, їхня мета полягає в тому, щоб топити людей, затягуючи їх у вири. Вони відпочивають на березі водойм, перетворюються на тварин та риб. Чехи і словаки називають цих істот *vodniki*, *vodni moř*. Останні часто являються в образі дитини, яка несе живих людей до води у світлі місяця” (там само, 251).

Згідно з записами В. Гнатюка, в уявленнях українців Західної України “водяник подібний до чоловіка, але має дуже великий хвіст і крила. Як рибаки розкладають на березі вогонь, він виходить з води грітися. Риба втікає перед ним, і тоді добре її ловити, бо сама набігає в сіті. Сидить у ріках та керницях і може показуватися людям у різних видах: чоловіка, дитини, пса, kota, качура, риби” (Гнатюк 1991: 392). За спостереженням Поріцької, часто водяника “уявляли собі у вигляді сома, шуки, селезня, ягняти, білого пса, високого сивого коня; водяного вужа [...]. Найчастіше водяник у повір'ях східних слов'ян зображувався старим потворним голим чоловіком, іноді вкритим густою шерстю, інколи взагалі позбавленим будь-якого волоссяного покриву, вкритим баговинням, з великою бородою і зеленим волоссям. У деяких місцевостях до образу водного МП додавалися такі деталі зовнішності, як лапи замість рук, хвіст, ріг чи роги на голові, гусячі лапи, перетинки між пальцями рук і ніг, або відсутність ніг, замість яких

були лапи чи копита” (Поріцька 2004: 98–99). Такий портрет водяника метафорично утворює його близькість до інстинктивного життя людини, адже тварини в давніх міфах асоціювалися з тотемами, а з точки зору психоаналізу, поставили персоніфікованими образами інстинктивних прагнень особистості, архетипними образами її непізнаного, несвідомого життя. Інстинкти людини мають дуалістичну природу, вони можуть сприяти становленню особистості, а можуть шкодити. Так само амбівалентним є образ водяника в українських міфах, легендах, повір’ях, хоча кількісно переважають оповіді, де водяник постає втіленням негативного аспекту водної стихії та персоніфікацією деструктивного змісту несвідомого. Зокрема, це виявлялося у віруванні, що водяник “любить робити збитки п’яним і заводить їх у болота. Псує греблі, ломить у млинах колеса, коли недобрий, а як люди наближаються тоді до його царства, прим., купаються, або роблять щось на березі, то лякає їх і то так, що вони відлежують довго переляк” (Гнатюк 1991: 392).

Водночас, як зауважив Ф. Потушняк, на Закарпатті існувало вірування у здатність водяника допомагати людям – зокрема, рибалкам та мельникам. Оскільки водяник “володарює над водними тваринами (перш за все рибами та раками), котрі йому підкоряються у всьому. Деякі рибалки знайомляться з ним, навіть викликають його вночі на розмову, бо він багато знає про риб... Тим, котрі з ним товаришують, він допомагає, але якщо на когось гнівається, розриває йому сіті, лякає риб... Тому його інколи порівнюють з домовиком. Гнівається тільки на недосвідчених рибалок, що псують рибу, особливо заради торгівлі” (Потушняк 1940а). Здатність водяника товаришувати з рибалками й допомагати їм у промислі відображає позитивний зміст цього міфологічного образу й увиразнює його архетипну природу. Архетипи дуалістичні, відтак такі народні вірування метафорично переосмислюють ставлення людини до власного непізнаного потенціалу психіки, своєї інстинктивної природи, віднаходять у ній конструктивний елемент. Віра людей у те, що можна домовитися із загрозливим, непізнаним змістом несвідомого, відтак, втілилася в оповідях про довірливі розмови рибалок з водяником та допомогу мельнику. “Мельнику, з яким він у хороших стосунках, пускає воду на млин, але коли розсердиться псує йому лотоки” (Потушняк 1940б).

На контакт з водяником, згідно з народними переказами, були здатні лише деякі люди. Для більшості водяник все ж асоціювався з нічними кошмарами, породженими страхом перед водною стихією та власним несвідомим: “Вночі він буває небезпечним і грізним: стрибає над водою (любить, коли хвилі б’ються об береги), наслідує різні голоси, колишеться на вербах, літає над водою... Тоді будь-кого втопить, хто переходить через воду або блукає над берегами біля цього місця” (там само). Таке уявлення про водяника чітко корелює з властивостями грізних водних потоків під час повені та потужною силою несвідомого, яке бурхливо дає про себе знати під час емоційних переживань, психологічних криз та неврозів.

Контакт людини з її несвідомим відбувається вночі, у процесі сновидінь, тому не випадково сила водяника стає особливо потужною саме вночі – це час, коли свідомість спить, а архетипи колективного несвідомого персоніфікуються в образах сновидінь, зводячи людину віч-на-віч з її страхами та хвилюваннями. За спостереженням Поріцької, “періодами особливої активності водних МП у межах доби були полудень і північ [...]. У цей час заборонялося купатися у водоймах, рибалити й навіть перебувати поблизу річок, озер, ставків та інших об’єктів, оскільки водні МП могли затягати до себе людей, що знаходилися у воді і поблизу неї” (Поріцька 2004: 105). Крім того, згідно з народними віруваннями, “на самопочуття й зовнішність водяника мають значний вплив фази місяця. За молодого місяця це кволий, повільний, неповороткий дідок із зеленим волоссям та бородою. А в повню це доволі меткий і жвавий добродій, волосся й борода якого срібні” (Корній 2017: 150). Таким чином, сила водяника ставиться у залежність від яскравого світла місяця. Очевидно, оскільки місяць здатен впливати на земні води (припливи, відливи в морях та океанах), це метафорично вмотивовує його вплив і на водних духів: сила повного місяця максимальна і це закономірним чином додає енергії та снаги водянику.

На Закарпатті донедавна існували вірування, що водяник має владу та силу тільки у воді, “ховається, як правило, під берегом, де вода найглибша та спокійна, або утворюються вири. Коли хтось сам сидить над таким місцем у полудень, коли найбільша тиша, а водяник покажеться йому, чоловік від страху падає у вир і топиться. Водяник засміється і зникне. Як правило, від людей він ховається. Тільки, коли

думає, що навколо нікого нема, вилізає зі свого укриття, б'є долонями по воді й сміється від задоволення. Коли почує, що хтось наближається, швидко ховається під водою. Але тоді небезпечно йти понад берегом, бо він, розсердившись, може того, хто його потурбував «підвіяти» або навіть затягти до води. Затягне також того, хто необережно плаває над його житлом, каламутить йому воду і т.д.” (Потушняк 1940а). Уявлення про те, що водяник уникає товариства людей і може ставати видимим лише для однієї особи, але не кількох, ще більше увиразнює архетипну природу цього демонологічного образу. Водяник постає персоніфікованим страхом людини перед непізнаною частиною її власної душі – перед негативною Тінню, деструктивним аспектом психіки, який може зруйнувати впорядкований лад звичного життя й світобачення. Страх бути утопленим у воді, або ж, метафорично, – у власних деструктивних емоціях та інстинктах, об'єктивується в уяві людини в образі водяника (антропоморфної чи зооморфної злої істоти). Відтак, відбувається персоніфікація самого страху, і у такий спосіб психічна, нервова напруга послаблюється, щось страшне й непізнане стає видимим, а, отже, лякає менше, оскільки його можна побачити. Найсильнішим є страх перед чимось абстрактним, невизначеним, коли ж ми можемо побачити об'єкт свого занепокоєння, він позбувається частини демонічних властивостей.

У наукових розвідках фольклористів психоаналітичної школи вода часто асоціюється з колективним несвідомим, з руйнівним потенціалом колективного несвідомого, котрий на інтуїтивному рівні лякає людину. Відтак, страх перед могутньою силою води та некерованим інстинктивним аспектом несвідомого, взаємодоповнюючись, стають психологічним підґрунтям семантики образу водяника. Згідно з народними віруваннями, водяник “буває в пустих місцях, десь у зарослому ставку за селом. Можна його підстерегти й побачити. Зазвичай він сидить на великому камені, зігнувшись, і коли щось наближається, кидається у воду з великим шумом. Живе також біля млинів під великим колесом у воді. Вночі сидить на лотоках і світить зеленими очима. Якщо хтось проходить повз у цей час, він його підвіє або затягне у воду” (Потушняк 1940б). Небажання водяника контактувати з людьми, його вороже ставлення до них увиразнює доцільність трактування цього образу як персоніфікацію неусвідомленого загрозливого змісту психіки.

Ознакою причетності водяника до потойбічного світу є вірування у те, що він бере собі за жінку “дівчину-утопленицю. Може перетворитися на те, що захоче. В образі рибалки відвідує своїх знайомих, але спілкуватися з ним – це гріх” (там само). З образом водяника були пов’язані певні табу: людям заборонялося говорити з ним, товаришувати, наближатися до місць, в яких він може бувати. Світ водяника асоціювався з простором смерті, тому згадані табу мали вберегти людину від страшної небезпеки. Водночас існували способи подолання водяника, зокрема, його можна було вигнати з млина, “призупинивши воду, що вертить колеса, бо без води його життя неможливе. Боїться він також блюзнірських рослин, тому й садять їх мельники коло ставка” (там само). Згідно з народними уявленнями, водяник втрачає силу, коли опиняється поза звичною стихією води, в чужому просторі. З точки зору психоаналізу, це означає наступне: будь-який чітко усвідомлений страх, виведений з тіні, зі сфери несвідомого, втрачає владу над людиною, нейтралізується. Тому й ототожнюють його іноді з “домовим мельником”.

На Закарпатті існувало вірування, що у справжньому вигляді водяник “подібний до невеличкого чоловічка в зеленому одязі (або весь оброслий шерстю, по котрій стікає вода, як по моху, витікаючи з-під пахви)” (там само). Така його іпостась наближена до давніх язичницьких уявлень про божеств-покровителів природи. Відповідно, як колись божествам слід було приносити різноманітні жертви, так само й водяник, згідно з народними віруваннями, потребує жертвоприношень. “З архаїчного в етнографічному плані регіону (Архангельська губернія Російської імперії) походить запис про принесення сільською громадою у жертву водяному цілого коня. Тварину купували, не запитуючи про ціну, її лоб мастили медом, а потім, прив’язавши до шиї два жернови, топили коня” (Гейштор 2014: 251). В Україні відомими були такі жертвоприношення: “щоб вберегти себе від повені, кидали в річку померлих домашніх тварин, курку чи півня або хоча б мишу [...], хліб, грудкову сіль, варену рибу, мертвонароджених дітей, під час посухи до води могли скидати викопані тіла заложних покійників, на свята – лили горілку. Пасічники топили перший рій у жертву водяному” (Поріцька 2004: 113) або ж “кидали у річку свіжий мед і віск. Робили це, щоб уберегти вулики від повені” (Корній 2017: 152). Рибалки жертвували водяному “чорного півня або чорного цапа [...]

Мельник раз на рік приносив у дар водяникові чорну свиню чи чорного цапа, рідше – чорного півня” (там само). Таким чином, водяник сприймався як істота, поведінку якої можна частково передбачити. Різноманітні жертвоприношення слугували своєрідним “відкупленням” людини від смерті й руйнування її життя та господарства. Водночас народні вірування мали дещо фаталістичне забарвлення: в житті людини ніщо випадково не відбувається – якщо водяний дух обрав собі жертву, не варто йти йому наперекір. За спостереженням Поріцької, “донедавна в Україні, у західних слов’ян побутував погляд, що потопаючого рятувати не можна й небезпечно, оскільки водяник міг розгніватися й через деякий час утопити того, хто відняв у нього здобич-офіру” (Поріцька 2004: 114).

Згадка про необхідність задобрення водяника збережена і в закарпатській казці *Про жениха-жабуна* (збірка *Казки Карпат*, запис. І.М. Сенько в Міжгірському р-ні Закарпатської області). Водяник тут постає володарем дивовижного колодязя й потребує від людей жертвоприношень у вигляді квітів та вінків під час святкування весіль. Але одного разу селяни забули вшанувати водяника, який сидів у тому колодязі, й не прикрасили колодязь квітами. Це дуже розсердило водяного демона, й коли хлопчик з дівчинкою прийшли набрати з того колодязя води (метафорично це двоє наречених, які необдуманно, занадто швидко вирішили одружитися), водяник вхопив хлопчика, затягнув у воду, перетворив його на жабу й у такий спосіб взяв собі більшу, ніж квіти, жертву (згідно з давніми віруваннями, деколи мельники приносили в жертву водяникові мертвонароджених дітей). У цій казці хлопчик – це жертва, обрана водяником. А з точки зору психоаналізу, викрадення юнака водяним демоном метафорично відображає одержимість людини деструктивним змістом несвідомого, а точніше інстинктами (тому й відбувається перетворення юнака на жабу – на перший план виходить тваринна сутність) (Тиховська 2011: 199).

Уявлення про водяників як духів джерел збережені на Закарпатті. Зокрема, Ф. Потушняк писав, що “лікувальні джерела стережуть духи джерел. Коли вночі хтось наближається до них, вони з’являються в різних страшних образах, як голова коня на двох ногах, баран без голови, скелет якогось звіра... Як правило, вони тільки лякають, але коли зустрітися з ними (тобто зіштовхнутися з ним), «підвіють» або замучать до смерті. Народ називає їх загальним терміном

«нечисті» й дуже старанно обходить такі місця» (Потушняк 1940б). Поява водяника в образі розчленованої тварини ще раз підтверджує доцільність його інтерпретації як уособлення негативного аспекту інстинктивної Тіні: він – персоніфікація страху перед неконтрольованими інстинктами.

Федір Потушняк слушно пов'язує народні уявлення про водяників з давніми язичницькими віруваннями у духів води, «насамперед джерел, сліди яких збереглися в південних слов'ян, як свята джерел (Лазарева субота, Караше, Урнак, Святий Юрій та ін.), зі строкатими звичаями й танцями (Додоле). Але при цьому духи взагалі не мають впливу на позитивні чи негативні властивості води» (там само). Відтак, цікаво окреслюється співвідношення водяника і води: водна стихія постає лише місцем перебування демона, але не підвладна йому, він не керує її властивостями, а є уособленням її сили, одного з її аспектів. У світлі психоаналізу, водяник співвідноситься з водою, як архетип з цілою сферою колективного несвідомого.

Отже, уявлення про водяника в українських повір'ях, міфологічних легендах, бувальщинах та казках є уламками давніх язичницьких вірувань, а також своєрідним неусвідомленим психологічним прийомом усунення страху перед стихією води й темним alter-ego людини, деструктивним впливом негативної Тіні (архетипу колективного несвідомого) на усвідомлене життя особистості.

У розвідках фольклористів та етнографів переважає уявлення про русалок як про нижчих міфологічних персонажів східнослов'янського пантеону – духів, що живуть у полі або у воді. М. Костомаров акцентує на значущості образу русалки, оскільки «в народі зберігалась не лише пам'ять про них, але й віра у їхнє існування; і найсуворіші літописці змушені були називати русальним тижднем час, визначений для пошанування німф. Корінь слова русалка – з кельтської мови, у якій *рус* означає вода; а наскільки поширеним було це слово у нас, свідчить безліч назв річок, наприклад, Руса у Новгородській губернії, Россь, що впадає у Нарву, Рось – у Київській губернії, Русилівка – у Полтавській; врешті-решт, у нашій мові є слово русло, що означає середину ріки. Русалка – мешканка русла – води. Це ті самі німфи, яких згадує Прокопій» (Костомаров 2014: 77). Я. Головацький теж переконаний, що назва русалка виникла на основі слова русло: «Русалка – жителька русла води» (Головацький 2004: 102). Вчений

теж вказує на подібність семантики українських русалок та європейських німф. “Живучи постійно у воді, на свято Лади навесні, коли вся природа святкувала воскресіння і повернення Святовита – сонця, вони виходили з води і танцювали на лугах, у лісах, на нивах [...]. Русалки – це істоти легкі, майже безтілесні, ні добрі, ані злі. Вони були, очевидно, супутницями Дівони і тому зображувалися як істоти земноводні, бо народні перекази поміщають їх у полях і лісах під іменем мавок чи мявок” (там само). Таким чином, русалки трактуються Я. Головацьким як уособлення природних сил, котрі мають дуалістичну, амбівалентну природу. Так само характеризує цих істот М. Костомаров: русалки “ні добрі, ні злі; вони наче предмети фізичного світу, втілені у людському образі, проте у людській подобі зберегли і неусвідомленість, і природне нерозрізнення” (Костомаров 2014: 78). На думку І. Нечуя-Левицького, русалки є богинями “земної води, дівчата або діти-семилітки” (Нечуй-Левицький 2003: 47–48), які можуть залоскотати людину до смерті, а, отже, мають виразно демонічний характер.

В. Милорадович (1846–1911) відкидав міркування про ототожнення русалок з богинями води, на його думку, русалки – це перш за все душі померлих молодих жінок, дівчат та дітей, “що втопилися або померли під час Зелених свят” (Милорадович 1991: 413). Вони відрізняються від напівжінок-напівриб (сирен), оскільки “не мають в природі своїй нічого подвійного [...]. Згодом стають жінками водяників” (Милорадович 1991: 413). [А за спостереженням Ф. Потушняка, уявлення про русалок “дійшло до нас книжним шляхом було запозиченим і замінило поняття утоплениця або повітруля” (Потушняк 1941). Отже, існує певна розбіжність в поглядах вчених.

Однак в деяких регіонах русалок сприймали як доброзичливих істот і проводжали зі справжніми почестями, ритуальним жалкуванням. В текстах русальних пісень русалка постає ліричною, доброзичливою істотою, вартою прихильності і співчуття, вона є ніби подругою дівчини, котра прийшла з іншого виміру, певний час погостювала у світі людей, а тепер змушена піти.

Але в найдавніші часи русалок сприймали як уособлення жіночого божества, котре увібрало в себе риси архетипу, який амбівалентний за своєю суттю. В аналітичній психології К. Г. Юнга архетипи – це компоненти “колективного несвідомого”, які сформувалися у найдавніші часи і визначають структуру моральної, естетичної і пізна-

вальної діяльності людини. Основу духовного життя складає досвід, який передається від минулих поколінь наступним і є сукупністю архетипів. Архетипи, проектуючись на зовнішній світ, визначають своєрідність культури суспільства. Серед найважливіших архетипів колективного несвідомого К. Г. Юнг називав такі: “Тінь, Мудрий Старий, Дитина (включаючи й юного героя), Мати («прамати» і «земна мати») як верховна особистість («демонічна» і тому верховна, така, що стоїть згори) і відповідна їй протилежність – дівчина, потім Аніма у чоловіка й Анімус у жінки” (Юнг 2007: 115). Тому за різних умов, і в різних текстах русалка (а також подібні до неї істоти – німфи, мавки, сирени, віли та ін.) може сприйматися і як доброзичлива, і як зла істота (М. Костомаров, Я. Головацький).

Русалка є метафоричним образом архетипу Аніми у фольклорних текстах та обрядах, створених або чоловіками, або для чоловіків. К. Г. Юнг наголошує на тому, що Аніма є “біополлярною фігурою” і тому “вона може поставати то як позитивна, то як негативна; то як стара, то як юна; то як мати, то як дівчина; то як добродійна фея, то як відьма; то як свята, то як блудниця” (там само, 133). Така амбівалентність прозоро проглядає в образі русалки.

У піснях та легендах, складених дівчатами, русалка постає персоніфікованим образом Тіні. (За К. Г. Юнгом, Тінь – це друге “Я” людини (alter ego), її недиференційована, несвідома частина. Тінь теж може бути позитивною або негативною). Наприклад, уособлення русалки як позитивної Тіні ми бачимо в образі дівчини-куста, яку під час Русалій подружки водили від хати до хати, співаючи русальних пісень. Саме календарне дійство “Водіння куста” моделювало вірування українців у відвідування русалками людей під час Зелених свят. Дівчина-куст, одягнена у плаття, сплетене з зелених листків, і з закритими вінком папороті очима, сприймалася нашими предками як прототип доброзичливої русалки, що завітала в гості до господарів. Під час виконання цього обряду дівчата уподібнювались до русалок, які сприймалися, як богині, покровительки природи, доброзичливі до людей. Відповідно, дівчина-куст, яка з’являлася на подвір’ях давніх українців, мала накликати добробут родині, гарний урожай злаків та городини.

Отже, образ русалки у міфології українців суперечливий: вона – і добре створіння, яке допомагає людям, охороняє їх від нечистої

сили, і смертельно небезпечна та підступна істота. Специфіка сприйняття залежала від того, яким було сприйняття покійників. Для міфологічного світогляду характерним є уявлення про мерців як про загрозливих для людини створінь. Б. Вестермарк відзначив, що “примітивні” народи вірять, що небіжчики перетворюються на злих демонів, тому вони бояться їх як уособлення самої смерті. Психологічним підґрунтям такого страху є переконання “примітивних” народів у тому, що небіжчики заздять живим і бажають смерті своїм родичам, щоб ті не знали радощів земного життя. Про це згадують усі міфології світу через об’єктивацію архетипних образів, що постають символами цього страху. Відтак, русалка може трактуватися як персоніфікований образ страху перед смертю, перед кінечністю життя. З одного боку, саме існування русалки свідчить про короткочасність земного буття, а з іншого – утверджує ідею безсмертя. Оскільки русалка існує за межею зримого світу, в потойбіччі, але все ж існує, отже, смерть – це ще не кінець.

В. Ятченко пропонує трактувати образ русалки як уособлення якогось табу – заборони того, що людині дуже хотілося мати або зробити, але здійснення такого бажання суперечило усталеним морально-етичним нормам. “Ці свої потаємні жадання і страх перед їх здійсненням людина часто об’єктивізувала в образі істоти звабливої, манливої і в той же час ворожої, злої і небезпечної. Для християнина – це Диявол, для буддиста – численні дочки Марі і т. под. В українській дохристиянській міфології такою істотою стала русалка. На Овруччині (Житомирська обл.) етнографами зафіксоване повір’я, за яким людина, яка порушила певні традиційні заборони, може перетворитися на русалку” (Ятченко 2015). Таким чином, зваблива краса русалки символізувала привабливість бажання людини, котре уява малювала яскравими фарбами, але якому не судилося здійснитися. А демонічний бік уявлень про русалок увібрав у себе нагадування про наслідки здійснення прекрасного бажання, яке могло накликати біду. Про це свідчить запис Я. Гарасима, здійснений у 1995 р. в Овруцькому районі. В уривках русальної пісні згадуються деякі табуйовані дії: биття коня дугою, пиття води з дійниці, миття однієї ноги іншою (Гарасим 1999: 230). За повір’ями поліщуків, русалки карали також тих, хто працював на русальний тиждень у полі, просівав борошно в

діжку, місив тісто. Відтак, русалка перебирала на себе роль судді, слідкуючи за дотриманням усталених моральних норм.

Дещо семантично незвичний і виразно архетипний образ русалки бачимо в закарпатській казці *Наречена-русалка*, записаній від В. Короловича (збірка *Три золоті слова*). Герой потрапляє в інший світ (в глибоку яму, що є символом несвідомого), знаходить палац, де чути сміх і співи русалок. Русалки мешкають в підземному світі (подібна локація цих істот відсутня в інших жанрах та фольклорних творах), і зв'язку з водною стихією тут не простежується. Русалки кличуть героя до танцю, але не мають на меті його залоскотати чи вбити, вони не загадують йому загадок, як це роблять, згідно з народними повір'ями, під час Зелених свят ці демонічні істоти. Тут, у підземному світі, вони є уособленням архетипного змісту колективного несвідомого, персоніфікованим образом Аніми, з якою чоловік може контактувати у снах та мареннях.

Казка окреслює предмет, який стає зв'язковою ланкою між найгарнішою русалкою і хлопцем, – це втрачена юнаком на поверхні землі палиця, єдиний подарунок від покійного батька, котрий незрозумілим шляхом потрапив у палац підземних красунь. Русалка відмовляється віддати цю палицю хлопцеві, а дарує замість неї золоту: “То чудесна паличка. Як нею щось удариш, нараз почне стягатися в'єдно. А вдариш живе – чоловіка, худобину, звірку, – тої ж хвилини вмере” (Лінтур 1968: 97). За допомогою цієї палички хлопець рятує трьох принцес з полону трьох шарканів – 7, 14- і 21-голового.

Принцесам протиставляються дівчата-русалки, які кличуть юнака до танцю, він розповідає про свою біду й отримує ще одну золоту паличку. Завдяки допомозі грифа підіймається на поверхню землі, повертає собі яблучка-палаці, відвойовані у шарканів, згадує найгарнішу русалку, і в ту ж мить вона з'являється поряд з ним, закляття з неї й з одинадцятьох дівчат було зняте. Русалка стає дружиною героя.

У цій казці образ русалки накладається на звичний образ царівни, яку герой повинен звільнити від закляття. Очевидно, русалка асоціюється у цьому тексті зі світлою, доброю, загадковою богинею, здатною вберегти чоловіка від небезпек та смерті. У цьому контексті русалка наближається до образу Берегині, котра уявлялася захисницею роду людського від сил темряви. Дівчина-русалка метафоричною мовою казки дає героєві необхідні духовні орієнтири, що об'єктиву-

ються в образі чарівного предмета (золота палиця, котра замінила стару – батьківський подарунок, тобто старі, віджилі світоглядні орієнтири і цінності). Герой казки шляхом випробувань і помилок, вміло використовуючи подарунок русалки, здобуває необхідний досвід й досягає рівня Самості.

Отже, образи русалки і водяника семантично близькі, вони є уособленням сили водної стихії – руйнівної, непередбачуваної та життєдайної. Вони можуть бути водночас і добрими, і злими, що свідчить про архетипну семантику обох персонажів. І русалка, і водяник частково сублімували страх людства перед смертю, пов'язаний з недиференційованим змістом колективного несвідомого, архетипами негативної Тіні чи Аніми. Персоніфіковані в образах водяника та русалки архетипи позбуваються обрисів жахиття, їх візуалізація в міфології допомагає людині примиритися з існуванням зла у власній душі та навколишньому світі й повірити в можливість певного контролю над ним.

ЛІТЕРАТУРА

- Гарасим, Я. 1999, Нові записи з древньої Овруччини: Огляд жанрів та сюжетів. *Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження* № 2, 225–245.
- Гнатюк, В. 1991, Останки передхристиянського релігійного світогляду. В: Пономарьов, А. – Косміна, Т. – Боряк, О., *Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ: Либідь, 383–407.
- Головацький, Я. 2004, Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія. В: Ковалевський, О.В. (упор.), *Українські традиції*. Харків: Фоліо, 87–127.
- Гейштор, А. 2014, *Слов'янська міфологія*. Київ: ТОВ Кліо.
- Корній, Д. 2017, *Чарівні істоти українського міфу: Духи природи*. Харків: Vivat.
- Костомаров, М. 2014, *Слав'янська міфологія*. Київ: ФОП Стебляк О.М.
- Лінтур, П. 1968, “Наречена-русалка”. В: *Три золоті слова: Закарпатські казки Василя Короловича*. Ужгород: Карпати, 97–101.
- Милорадович, В. 1991, Заметки о малорусской демонологии. В: Пономарьов, А. – Косміна, Т. – Боряк, О., *Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ: Либідь, 407–430.
- Нечуй-Левицький, І. 2003, *Світогляд українського народу: Ескіз української міфології*. Київ: АТ Обереги.
- Поріцька, О. 2004, *Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.)*. Київ: Рік.
- Потушняк, Ф. 1940а, Демони въ народномъ вѣрованіи, IV. Водяникъ и духи источниковъ. *Русское слово* 4, № 26 (декабря), 5.

- Потушняк, Ф. 1940б, Демоны въ народномъ вѣрованіи, IV. Водяникъ и духи источниковъ. *Русское слово* 8, № 27 (декабря), 5.
- Потушняк, Ф. 1941, Демоны въ народномъ вѣрованіи, IV. Водяникъ и духи источниковъ. *Русское слово* 9, № 19, (марта), 5.
- Тиховська, О. 2011, *Українська народна чарівна казка: Психоаналітичний аспект*. Ужгород: Гражда.
- Юнг, К. Г. 2007, *Структура психики и архетипы*. Москва: Академический Проект.
- Ятченко, В. 2015, *Про культуротворчу підоснову образу русалки в українському фольклорі*. – <<http://archive.ndiuv.org.ua/fulltext.html?id=798>>

BOGDAN HMELNYICKIJ ÉS IVAN MAZEPA MEGÍTÉLÉSÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA A 17–18. SZÁZADTÓL NAPJAINKIG

Varga Beáta

Abstract

The perception of Bogdan Khmelnytsky's character and political aspirations has been constantly changing over the centuries, but, with very few exceptions, the Ukrainian and Russian–Soviet historiography have drawn a positive image of his historical role. Bogdan Khmelnytsky is one of the few historical figures who is considered to have a legitimate personality in both the “nationalist” and the “Soviet-type” Ukrainian identity.

Such a unified picture has not developed about the historical role of Ivan Mazepa. In the post 1991 historiography of Ukraine, we can witness the “renaissance” of the “national” and the Ukrainian emigrant school of historiography, marked by “Hrushevsky”. At the same time the myth of Mazepa as the “Symbol of treachery” which was a characteristic of the 18th–20th century Russian and Soviet historiography, practically migrated, transferred to contemporary Russian historiography, where it still remains a less preferred research topic.

Keywords: legitimate personality, “the symbol of treachery”, Russian historiography, Ukrainian historiography, Ukrainian identity.

A jelenkori ukrán politika (Szereda 2007; Кучма 1995) a „*dicső történelmet*” használja fel a kollektív történelmi identitás megteremtéséhez, központba állítva a „nemzeti hősokeket”, akik közül egyrészt Bogdan Hmelnyickij emelkedik ki, mint az *ukrán államiság megteremtője* (Гебен 2005: 105), másrészt Iván Mazepa, mint az *Oroszország elleni ukrán ellenállás és a függetlenség szimbóluma* (l. Mazepa-b).

1. Bogdan Hmelnyickij alakja a historiográfiában

Az 1648–54. évi ukrán mozgalom idején Bogdan Hmelnyickij egy örökletes hetmanság bevezetésére tett kísérletet, majd 1654-től a Moszkvához történő csatlakozást követően szuverén uralkodónak tekintette magát. Ukrajna látszólagos függetlenségét úgy próbálta magvalósítani, hogy polivazallusi politikát folytatva, szabad akaratából változtatta a „hűbérurait”, ami *lehetővé tette, hogy az ukrán állam gyakorlatilag létezni tudjon jogi elismerés nélkül*.

A Bogdan Hmelnyickij történelmi szerepét elemző nézetek nemzeti – orosz vagy ukrán – hovatartozástól, történelmi korszaktól és politikai érdekektől függően a 17. század közepétől fokozatosan változtak és változnak napjainkban is.

Ukrajna és Oroszország 1654. évi egyesülését követően a kozák vezetők a cár fennhatósága alá került Hetmanátus területén az uralkodó osztály pozíciójába kerültek, de a 18. század elejétől a cári kormányzat fokozatosan korlátozni kezdte Ukrajna autonóm jogait és elitjének privilégiumait. Erre a folyamatra reagálva, *a kozák sztarsina soraiból kikerülő ukrán krónikások „rendjük” jogait hangoztatva, érveket a „dicső múltból” merítettek. Jóllehet némileg eltérő vélemények fogalmazódtak meg az orosz–ukrán kapcsolatok jellegére vonatkozólag a korszak historiográfiájában, abban mégis egyetértenek a „krónikások”* (Летопись: 33; Грабянка 1854: 8), *hogy egy önálló Ukrajna képe lebegett Hmelnyickij szeme előtt, amiről csak 1653-ban mondott le a zsvanyeci vereség hatására, attól kezdve pedig az Oroszországon belüli autonómia megtartását, valamint a kozák sztarsina jogainak és privilégiumainak a cár általi elismerését illetve kiterjesztését tűzte ki célul.*

A kozák vezetőknek és az ukrán nemességnek az orosz kormányzathoz fűzött várakozásai még nagyobb határozottsággal jelennek meg a 18. század második felének – 19. század első negyedének történeti munkáiban, amelyek közül elsőként az *„Isztorija ruszov ili Maloj Rossziji”* c. művet kell kiemelni, amelynek szerzője kiemeli, hogy *a „kisorosz” nép szabad akaratából egyesült Lengyelországgal, ezért jogában állt bármikor legálisan elszakadni tőle* (История: 59). Ebben a gondolatmenetben – óvatos formában ugyan, de – *ismét Bogdan Hmelnyickij legfőbb törekvése, a függetlenség eszméje körvonalazódik.*

II. Katalin cárnő – a peremvidékek oroszosítására törekedve – 1764-ben hatálytalanította a bal parti Ukrajna autonóm berendezkedését, amely rendelkezését mintegy ellensúlyozandó, 1785-ben a – többségében a kozák sztarsinából kialakult – ukrán elitet az orosz nemességgel azonos jogállásba helyezte. Ezen változásokra reagálva ebben az időszakban újabb történeti munkák láttak napvilágot, amelyekben már *az orosz uralkodókhöz hűséges alattvalói nézetek jelentek meg az elvárásaikban immár többé-kevésbé kielégített ukrán nemesi történetírók tollából. A 18–19. század fordulóján született történeti művekben a szerzők* (Маркевич 1842: 167–168; Бантыш-Каменский 1903a: 205–208) *Bogdan Hmelnyickij politikai törek-*

vései között már egy szót sem említenek a szuverén ukrán állam megteremtéséről mint lehetséges alternatíváról.

Az 1820–30-as évektől új elemként jelentkezett az orosz történetíróknak az ukrán história iránt megélnkülő érdeklődése, melyet feltehetően az ukrán területeken kibontakozó – „nagyorosz” érdekeket fenyegető – nemzeti mozgalom váltott ki.¹ Ezen művekben előtérbe kerül a cári önkényuralmi rendszer dicsőítése és egységesen jellemző az orosz történetírókra (Szoloview 1895: 206; Ключевский 1957: 115–117), hogy nem ismerték fel a Hmelnickij-mozgalom „nemzeti” vonásait, az Oroszországgal történő „újraegyesítésen” kívül pedig más alternatíváknak – pl. szuverén ukrán állam – nem szentelnek figyelmet. A birodalmi érdekek által vezérelt „nagyorosz” történetírók egységesen azt hangsúlyozták, hogy *Ukrajna kezdettől fogva predesztinálva volt az „orosz útra”, illetve az „újraegyesítésre” Oroszországgal*, hiszen számukra más lehetőség nem kínálkozott. *Hangvételét tekintve ide sorolható az ukrán P. A. Kulis (1819–1882) is (Кулиш 1887–1889), aki Hmelnickijt „álnok, alattomos politikusnak” nevezi, és határozottan állítja, hogy a Perejaszlavi Radán szó sem volt semmilyen – az ukránok által támasztott – feltételekről, sem pedig az ún. „perejaszlavi egyezményről” (uo. 3: 400). Kulis műve úgy is értelmezhető, mint egyfajta erőteljes kritika és támadás a kozák hetmant és mozgalmát a 19. század közepétől „felfedező” és idealizáló ukrán nemzeti mozgalom ellen.*

A 19. századi ukrán és orosz történetírás kiemelkedő alakjaként tartják számon N. I. Kosztomarovot (1817–1885),² aki amellet érvel, hogy Bogdan Hmelnickij eredeti célja Ukrajna függetlenségének kivívása lehetett, amely törekvésnek azonban még nem volt realitása a 17. századi Kelet-Európában (Костомаров 1883: 303–310). Az *„ukrán nemzeti történetírás atyja”, M. Sz. Hruszevszkij (1866–1934) pedig Oroszország és Ukrajna egyesülését a körülmények által kikényszerített, előre el nem tervezett eseménynek tekinti, azaz szerinte a hetman eredeti tervei között egyáltalán nem szerepelt az orosz fennhatóság alá kerülés lehetősége. Az 1648–1654.*

¹ Titkos társaságok alakultak Ukrajnában, amely politikai szervezetek programjában föderációs törekvések mellett még nem merült fel az önálló ukrán állam igénye, mert az ukránok szétszórta éltek az osztrák, orosz és török birodalom területén. A legjelentősebb ezek közül a Cirill és Metód Társaság volt, amely szervezetet 1846-ban alapították ukrainai értelmiségiek és egyetemi hallgatók.

² Kosztomarov anyja ukrán jobbágy lánya volt, ezért származása alapján egyaránt illeszthető az orosz és az ukrán historiográfiába.

évi, Bogdan Hmelnyickij által vezetett mozgalmat Hruszevszkij mint a „nemzeti újjászületésért” (Грушевский 1931: 610) vívott, az egész ukrán társadalmat felölelő népfelkelésnek nevezi.

1917-től a 30-as évek közepéig a hivatalos szovjet álláspont nem kezelte kiemelt helyen sem Hmelnyickij személyét, sem a perejaszlavi egyezményt. Ebben az időszakban született meg az ún. „kisebbik rossz”³ teóriája, miszerint Ukrajna nem a jó megoldást választotta az Oroszországhoz csatlakozással, hanem a legkevésbé rosszat.⁴ A második világháború után előtérbe került a dicső orosz nemzeti múlt tanulmányozása, „népi hősokeket” kreáltak az orosz történelem kiemelkedő alakjaiból. Ebben a megközelítésben Bogdan Hmelnyickij alakja is felértékelődött az 1940–50-es évek fordulóján (Осипов 1948: 404; Голобуцкий 1954a: 3; Крипякевич 1954: 347). Összességében az 1917–1954 közötti történeti munkák Bogdan Hmelnyickij politikai törekvéseit elemezve megegyeznek abban, hogy Ukrajna függetlenségének alternatívája fel sem merült a kozák vezető tervei között és a hetman részéről az egyetlen „természetes” megoldásnak az újraegyesülést tekintették Oroszországgal.

A Bogdan Hmelnyickij történeti szerepét elemző tematikában a legegységesebb képet a perejaszlavi egyezmény 300. évfordulójára megjelent művek (Голобуцкий 1954b: 3) alapján kapjuk, miszerint az ukrán nép legfőbb törekvése a „közös bölcső”, a Kijevi Rusz felbomlásától kezdve arra irányult, hogy újraegyesüljön az oroszokkal, azaz predesztinálva voltak az „orosz útra”.

Az 1954-től 1991-ig terjedő időszakot a historiográfiában V. A. Golobuckij munkái illusztrálják a legszemléletesebben, akinek a meggyőződése szerint Bogdan Hmelnyickij 1654 után az orosz kötelékben egy autonóm ukrán államot irányított (Голобуцкий 1962: 350), ami azért szembeötlő, mert a korszak történetírásából alapvetően eltűnt az „autonómia” kifejezés, mintha az ukrán területek teljesen alávetett helyzetbe kerültek volna Oroszországon belül. Kiemelést érdemel továbbá az 1983-ban kiadott 10 kötetes Ukrajna-történet, amelynek szerzői új elemként emelik ki, hogy 1648–1654 között a Hmelnyickij által irányított hetmani adminisztratív

³ A „jó megoldást” az önálló ukrán állam megteremtése jelentette volna, amely alternatívának azonban a szomszédos nagyhatalmak szorításában az adott történelmi körülmények között kevés realitása lehetett.

⁴ Vagyis ezen nézet szerint Ukrajnának még mindig kedvezőbb volt az orosz fennhatóságot elfogadni.

szervezet kiépülésével kezdetét vette az „ukrán feudális államiság” (История Укр.: 24) megteremtésének a folyamata, amely politikai képződmény fennmaradása lehetővé tette volna, hogy az ukrán nép etnikumból nemzetté váljon. Jóllehet az 1954 utáni periódusban, tehát összességében továbbra is az „összorosz” irányvonal érvényesült, az 1983-as Ukrajna-történetben már megjelenik az ukrán „nemzeti” elem az „ukrán önálló államiság” felvetésével – ami ugyan megszűnt az orosz fennhatóság alatt –, de ezáltal ismét megfogalmazódik a függetlenség megszerzésének, az ukrán nemzetállam megalakításának lehetséges alternatívája.

Kiemelt figyelmet érdemes szentelni az ukrán emigrációs historiográfiának,⁵ amely szintén méltóképpen megünnepelte Oroszország és Ukrajna egyesülésének 300. évfordulóját. Az *Ukrainian Quarterly* c. folyóiratban a legkiemelkedőbb történészek jelentették meg tanulmányaikat, akik szerint az önálló ukrán államiság két megnyilvánulási formájának tekinthető a Bogdan Hmelnyickij által vezetett „nemzeti forradalom” eredményeképpen 1649-ben létrejött „Kozák-Ukrajna” és az 1654-ben megalakult Ukrán Hetmanátus (Krupnytsky 1954; Ohloblin 1954). Az „évfordulós” megemlékezésekhez képest új elemeket tartalmazó művében L. Okinshevich megállapítja, hogy miután 1648-ban a Bogdan Hmelnyickij vezette felkelés győzelmet aratott a lengyel fegyveres erők felett, *Ukrajna felszabadult a lengyel elnyomás alól és a területén kialakult politikai képződmény az autonóm állam minden jellemvonását tartalmazta* (Okinshevich 1978: 23–24). Ezzel a véleményével Okinshevich valójában ügyesen kikerülte mind az „összorosz” érdekek által inspirált orosz–szovjet történetírás eszmerendszerét, amely az ukrán történelmet az orosz história elválaszthatatlan és alávett részeként kezelte, mind pedig a M. Hruszovszkij által megalapított ukrán nemzeti történetírás teóriáit. A torontói egyetemi kiadó gondozásában került sor O. Subtelny Ukrajna-történetének kiadására, amelyben a szerző kiemeli: *ahhoz, hogy az 1648-ban kirobbanó felkelés sikerrel járjon, vagyis önálló ukrán államot teremtsenek meg, feltétlenül*

⁵ A 20. század második felében az Ukrajnával szomszédos államokban is – Lengyelországban 300 ezer, Csehszlovákiában 60 ezer, Romániában 40 ezer – nagy számban éltek ukránok. Ennél is jelentősebb méretet öltött a nyugati emigráció: Kanadában mintegy 700 ezren találtak új hazát, az USA-ban 1 millióan telepedtek le, ezenkívül Ausztrália, Brazília és más államok is befogadtak ukrán emigránsokat és kivándorlókat.

⁶ Az ukrán emigráció egyik jelentős kulturális központjává a kanadai Toronto városa vált, ahol sorra jelentek meg a tudományos témájú publikációk.

szükség volt egy kiemelkedő tehetségű, karizmatikus vezetőre, vagyis Bogdan Hmelnyickijre (Subtelny 2009: 125). A kanadai ukrán emigráció másik kiemelkedő alakjának számít F. E. Sysyn (1995: 8–9), aki szerint a Bogdan Hmelnyickij által kormányzott „Kozák-Ukrajna” mintegy „állam az államban” funkcióját gyakorolta a lengyel–litván, majd az orosz államon belül is, a hetman mintegy szuverén uralkodóként teljhatalommal rendelkezett. Az ukrán emigrációs historiográfiában meglehetősen egységes kép körvonalazódik számunkra: valamennyi szerző egyetért abban, hogy az ún. „Kozák-Ukrajna” az önálló állami lét minden jellemvonását magán viselte, amelyeket 1654 után is megőriztek az ukránok és Bogdan Hmelnyickij szuverén kormányzása csak nagyon laza kapcsolatrendszerrel tett lehetővé Oroszország és Ukrajna között.

1991-től kezdve az ukrán nemzetkép-teremtő folyamatban kiemelkedő fontossággal bírt a jelenkori ukrán politika számára „felhasználható” történelmi narratívák megfogalmazása, amelynek során a nemzetállami önállóság folyamatos hangsúlyozása érzelmi és politikai töltetet nyert (Glatz 2001), egyúttal mintegy legitimálva a fiatal ukrán állam mibenlétét. A hivatalos történelmi narratíva a mai Ukrajnát a középkori Kijevi Rusz és a 17. századi – Bogdan Hmelnyickij által létrehozott – kozák állam jogfolytonos utódjának tekinti (Jekelcsik 2014: 21). A jelenkori ukrán történészek megkülönböztetett figyelmet szentelnek történelmük „legitimizálásának”, amely törekvésük középpontjában annak bizonyítása áll, hogy már korábban is létezett önálló ukrán állam.⁷ Az ukrán historiográfia kiemelkedő személyiségei – pl. V. M. Horobec (Горобець 1995: 14–28), V. A. Szmolij, V. Sz. Sztjepanov (Смолій–Степанков 1997: 101–102), V. Scserbak, T. V. Cuhlib (Чухліб 2009: 77), N. Jakovenko (Яковенко 2009: 356–357) – szerint az orosz illetve szovjet történetírásnak megalapozatlan az a nézete, hogy miután 1654-ben Ukrajna a hetman javaslatára „újaegyesült” (Гебей 2005: 114) Oroszországgal, annak alávetettje lett. A hetman politikai tevékenységét méltatva kiemelik, hogy 1654–1657 között Hmelnyickijnek sikerült egyesítenie az összes „etnoukrán” területet önálló ukrán államba és Ukrajna a hetmansága alatt gyakorlatilag nem egyesült egy államban Moszkvával, hanem a kozák vezető hatalma alatt sikerült megőriznie a függetlenségét. Ukrajna jogi státuszát 1654-től kezdve úgy ítélik meg,

⁷ Meggyőződésük szerint ez alatt nemcsak az 1917–1920 között fennálló Ukrán Népköztársaságra kell gondolnunk, hanem az 1648–1654. évi mozgalom eredményeképpen kialakult Hetmanátusra is.

hogy a perejaszlavi egyezmény valójában egy olyan konföderatív állam alapjait teremtette meg, amelyen belül a tagállamok – Oroszország és Ukrajna – esetében szuverén államok tartós, ugyanakkor laza szövetségéről kell beszélni, amelyek megőrizték a teljes függetlenségüket.

2. Ivan Mazepa alakja a historiográfiában

1708. október 26-án az Oroszország részét képező Ukrán Hetmanátus választott vezetője, Ivan Mazepa hetman csatlakozott az Oroszország ellen támadni készülő XII. Károly svéd királyhoz (Павленко 2007: 820). A hetman akkor szánta el magát a döntő lépésre, amikor I. Péter megtagadta a kozákoktól a svéd invázió elleni katonai segítségnyújtást arra hivatkozva, hogy „nemhogy 10 ezer, de 10 embert sem tud nélkülözni...”, majd azt válaszolta, hogy „védjék magukat, ahogyan tudják” (Orlik: 14). A felbőszített I. Péter számára a „új Júdásnak” titulált kozák vezető átállása az el-lenséghez az árulás tipikus esetének számított (Письма: 253), miközben a hetman mindvégig makacsul állította, hogy ő a helyes utat választotta annak érdekében „hogya szülőföldje sem orosz, sem svéd részről ne pusztuljon el...” (Orlik: 8). Tekintettel arra, hogy az 1654. évi *Márciusi cikkelyek* (Воссоединение: 560–570) nem rendelkeztek Ukrajna hivatalos státuszáról Oroszország keretein belül, mindkét fél másként értelmezte a köztük fennálló kapcsolatrendszert. Az ukrán vezetők a Romanov-uralkodók széleskörű jogokkal és privilégiumokkal rendelkező vazallusainak tekintették magukat, míg Moszkva kezdettől fogva alávetett tartományként kezelte a *Zaporozsjei Hadat*.⁸ Az orosz uralkodók az állami szolgálatban álló kozákok jogait és privilégiumait komoly korlátnak tekintették a cári centralizációs törekvések útjában, ezért minden lehetséges alkalmat megragadtak a Hetmanátus autonómiájának korlátozása érdekében.

Orosz-szovjet és ukrán történészek generációi (Dorosenko 1933; Krupnytsky 1955; Уманец 1897: 455; Лазаревский 1898; Шытой 1950; Касименко 1953: 310–311; Костомаров 1992: 787–822) vitatták Ivan Mazepa történeti szerepének, illetve „árulásának” a kérdését. A historiográfiában hosszú ideig a hetman átállását elítélő nézetek kerültek előtérbe, amelyeken belül kétféle érv körvonalazódott a 19. század végéig. Az első (Соловьев 1962: 615) az „egy és oszthatatlan Oroszország” elvére alapozva

⁸ Az autonóm Ukrajna hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő, szabadon választott hetman irányítása alatt álló Zaporozsjei Had lett, amely formula egyszerre jelölte a cár szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és az államszervezetet is.

hangsúlyozta, hogy mivel *a hetman ezen lépése az orosz állam biztonságát fenyegette, ezért szükségképpen árulásnak tekinthető*. Ezen elméletet jól példázza az orosz nagyhatalmi érdekeket képviselő D. N. Bantis-Kamenszkij (Бантыш-Каменский 1903b: 343) műve, aki Mazepa egész kormányzását elítéli és legfőbb negatív tulajdonságaként a mérhetetlen becsvágyát emelte ki. A szerző szerint Mazepa az egész hetmanságát arra használta fel, hogy a Hetmanátust elszakítsa Oroszországtól, de a „kisorosz” nép átlátott a kozák vezető kétszínűségén és gyűlölték őt (uo., 373–390), amivel elsődlegesen magyarázható szerinte a „kiugrási” kísérlet sikertelensége. *Az ukrán hetman cselekedeteit bíráló másik nézet* (Лазаревский 1898) *szerint Mazepát elsősorban saját önző és a kozák elit érdekei irányították, miközben saját népét elárulta*. Ezt az elméletet legszemléletesebben a 19. századi ukrán történetírás egyik vezető történészének, N. I. Kosztomarovnak a művein keresztül lehet illusztrálni (Костомаров 1992: 787–822). A történetíró részben a védelmébe veszi a kozák vezetőt, aki 1708-ig többször is tanúbizonyságot tett a cárral szembeni lojalitásáról, de XII. Károly Ukrajna elleni támadása választás elé állította a hetmant, és végül a sztarsina nyomásának engedve döntött az átállásról, de nem lehetett biztos benne, hogy a helyes utat választotta. Kosztomarov szerint *a hetman átállását svéd oldalra nem az oroszok iránti ellenszenv motiválta, hanem hazájának a politikai függetlenség iránti vágya*.

A *szovjet történetírás* (Krupnytsky 1955) a két korábbi elmélet szintézisének alapult, arra a meggyőződésre helyezve a hangsúlyt, hogy *az orosz és ukrán nép együttélése egy egységes államban mindig is a két nép érdekeit szolgálta*, ugyanakkor Mazepa tette az egységes orosz állammal szembeni bűntettként értékelhető. A szovjet kormányzat az egységet jelképező történelmi hősokeket kedvelte, így *az ukrán önállósulási tendenciákat szimbolizáló Ivan Mazepa kutatása háttérbe szorult*. *Az 1917–1941 közötti időszakban az ukrán történelmi személyiségek közül egyedül Bogdan Hmelnyickij alakja volt elfogadható a szovjet történetírás számára, aki a hivatalos megítélés szerint következetesen képviselte az orosz–ukrán egyesítési törekvéseket és – a többi hetmantól eltérően – végig hűen szolgálta Oroszországot*. *Az 1941–1945 közötti periódus némi enyhülést hozott Moszkva „oroszosítási” törekvéseiben, de a háború befejezése után sem változott meg Mazepa megítélése és inkább az Északi háborúnak az orosz történelemben betöltött jelentőségével foglalkoztak, mint a hetman személyével, és elsősorban az adott történelmi korszakról próbáltak átfogó képet adni*.

Külön figyelmet érdemel ebből az időszakból V. E. Sutoj (Шутой 1958: 154–190) műve, aki szerint *Mazepa neve valójában egyet jelent az árulással* és annak 20 éves kormányzását kizárólag intrikák, provokációk és csel-szövések sorozataként jellemzi. Az 1953-ban Kijevben megjelent *Ukrajna történetében* (Касименко 1953: 310–311) tovább sokasodnak a Mazepa ellen felhozott vádak: a könyv szerzői szerint *Mazepa Oroszország bukását akarta elérni az Északi háborúban, ugyanis megdönthetetlen történelmi bizonyítékok támasztják alá, hogy kezdettől fogva lengyel ügynökként tevékenykedett*. Ez a Mazepa személyére vonatkoztatva hivatalosnak is tekinthető negatív megközelítés általánosan jellemzi a szovjet historiográfiát, esetleg egyes szerzőknél (Тарле 1958: 198; Шутой 1958: 254) más-más oldalról közelítik meg az általuk tényként kezelt árulás cselekedetét.

Mazepa „védői” viszonylag későn jelentek meg a historiográfiában: a 19. század második felében az ukrán „nemzeti öntudatra ébredés” egyik velejárója lett a hetman alakjának új megvilágításba helyezése. Az ukrán „nemzeti történetírás atyjának”, M. Hruszevszkijnek és követőinek (Уманец 1897: 455) a műveiben körvonalazódott először az a feltételezés, hogy az ukrán nemzeti öntudat már Mazepa idejében is létezett, sőt éppen ez volt az az érzés, amely a hetman cselekedeteit elsősorban motiválta. Az 1930–40-es évektől az emigrációba kényszerült ukrán történetírók feladatuknak érezték, hogy hangot adjanak a szovjet historiográfián belül kialakult Mazepa-képpel szembeni ellenérzésüknek. D. Dorosenko (1933) tanulmánya kiválóan illusztrálja a kozák vezetőhöz kapcsolódó ukrán nemzeti érzelmeket. A szerző hangsúlyozottan emeli ki azon meggyőződését, hogy az *Északi háború idején a hetman hazafias kötelezettségei kerültek előtérbe és kénytelen volt felülbírálni az orosz kormányzat felé addig megnyilvánuló lojális politikáját. Dorosenko érvelésében Mazepa csupán a kedvező alkalmat használta ki a függetlenség kivívására. A kozák vezető Ukrajna megóvása érdekében csatlakozott a legyőzhetetlennek hitt svéd királyhoz, de a hetman ezen lépését valójában a kényszer szülte, nem pedig szabadon választotta ezt az utat, emeli ki Dorosenko* (uo., 64). Az ukrán történész az „árulás” helyett következetesen az „átállás” kifejezést használva védelmébe veszi a kozák vezetőt. Az ukrán emigráció történetírásának másik képviselője, P. Fedenko (l. 1959–1960) szerint az átállás – amelynek a lehetőségét és az arról folytatott tárgyalásokat a hetman még a közvetlen környezetében is titokban tartotta – teljesen váratlanul következett

be, még maga Mazepa sem számított arra, hogy olyan gyorsan kell döntenie, amikor XII. Károly Ukrajna felé fordult.

A jelenkori ukrán historiográfiában jóval árnyaltabb kép bontakozott ki Mazepa történeti szerepére vonatkoztatva, alapvetően pozitív jelzővel ítélik meg a hetman tettét és több szempontból is megpróbálják felmenteni az „árulás” bűne alól. A legáltalánosabb nézet szerint Mazepa valójában senkit sem árult el, ugyanis amikor a svédek betörték Ukrajnába és a hetman senkitől sem kapott segítséget, hazája megmentése érdekében kénytelen volt „megadni” magát az erősebbnek vélt XII. Károlynak (Шевчук–Тараненко 1999: 131–132). Azon vélemény is körvonalazódik az 1991 után megjelent ukrán művekben (Смолий–Степанков 1997: 205–223; Цушинський 1998: 495–513; Павленко 2003: 380–402), hogy egy olyan ukrán hazafi, mint Ivan Mazepa, valójában nem is lehetett hű az orosz önkényuralmi rendszerhez és hosszú évekig tartó kormányzását az a cél vezérelte, hogy titokban megfelelő feltételeket teremtsen az önálló ukrán államiság számára. Egyes ukrán történészek Mazepa védelmében azzal érvelnek, hogy a hetman nem áruló volt, hanem lázadó, ugyanis Ukrajna felszabadítása érdekében egy újabb felkelést, egy második forradalmat akart kirobbantani, de ez alkalommal nem a lengyel, hanem az orosz elnyomók ellen (Чухліб 2008: 263). Megfogalmazódott továbbá olyan nézet is a jelenkori ukrán historiográfiában, hogy mivel Mazepa Ukrajna függetlenségért harcolt, ezért egy szabadságharcos nem lehet áruló! Jóllehet Mazepa elárulta az orosz cárt, de ezt az ukrán nép nevében tette, és mivel a svéd uralkodóknak nem voltak területi igényei Ukrajna felé, ez garanciát nyújtott ahhoz, hogy az ukrán állam fejlődni és erősödni tudjon a saját etnikai határain belül (Сеприйчук 1992: 65–70). Egy másik ukrán nézet szerint valójában a cár és a hetman közötti személyes konfliktus vezetett az „áruláshoz”, ugyanis I. Péter nyíltan fellépett a Hetmanátus autonómiája ellen. A cár gyűlölte Ukrajnát, ezzel készítette Mazepát az „árulásra”, ráadásul azért, hogy 1708-ban a cár nem nyújtott katonai segítséget a hetmannak, megszegte az 1654-es alapszerződést, ezáltal a hetman felszabadult az orosz uralkodónak tett eskü alól (Калинчук 2011).

Az orosz historiográfia a mai napig is szinte egységesen azt a nézetet vallja, hogy *Mazepa nemcsak I. Pétert és Oroszországot árulta el, hanem a pravoszláv egyházat is*, amikor a lutheránus svédekkel és a katolikus lengyelekkel szövetséget kötött, ráadásul saját népét is elárulta az ukrán függetlenség kivívásának látszatával (І. Ставицкий). Elsősorban az I. Péter ural-

kodását elemző művekben (Брикнер 2002: 435–445; Анисимов 2009: 143) olvashatunk érintőlegesen a hetman cselekedetének bűnös mivoltáról, miközben a Mazepa hetmanságát feldolgozó művek száma továbbra is elenyészőnek értékelhető (Чудинов 2003; Артамонов–Кочегаров–Курькин 2008: 4–110). Egységesnek tekinthetők ezek a munkák abban a kérdésben, hogy továbbra is árulónak tartják a hetmant, de részletesen felsorolják azokat az okokat, amelyek erre a lépésre készítették a kozák vezetők. Ezen motiváló tényezők között első helyen emelik ki az ukrán autonómia ellen irányuló cár központosító törekvéseit, ami alapján részben megértik Mazepa tettét, de ettől függetlenül árulónak nevezik. Szintén nem számít új elemnek, hogy ismét előtérbe kerül a hetman „hitehagyása” (Сазонова 2006), az ortodox vallás elleni árulása. Megállapíthatjuk tehát, hogy *a jelenkori orosz historiográfiában Mazepa cselekedetének megítélésével kapcsolatban a 18–20. századi orosz történetírás metamorfózisának lehetünk a tanúi.*

A Mazepát továbbra is „árulónak” beállított „hivatalos” orosz állásponttól némileg eltérő véleményt képvisel a Szentpétervári Egyetem professzora, T. G. Tairova-Jakovleva. A történész a műveiben arra törekszik, hogy félretéve az évszázados orosz–ukrán ellenségeskedést, objektív képet fessen a hetmanról (Яковлева 2003), akit az orosz historiográfia az „árulás”, az ukrán pedig a „függetlenség” szimbólumának tekint. Tairova-Jakovleva szerint valójában nem is Mazepa „árulásán” kell csodálkozni, hanem azon, hogy – eltérően több elődjétől – olyan sokáig kitartott I. Péter mellett (uo., 49). Teljesen új elméletként fogalmazódik meg a szerző részéről, hogy a hetman megnövekedett hatalmára féltékeny és egyre ellenségebbé váló kozák sztarsina miatt vált elsősorban Mazepa számára létfontosságúvá a cár támogatása. Ugyanakkor a zavaros körülmények során trónra került fiatal I. Péter cárnak is jól jött a tapasztalt és intelligens hetman jóindulata, így szinte *kölcsönös egymásrautaltság és személyes jó kapcsolat alakult ki közöttük.* Tairova-Jakovleva egyetért azon ukrán nézetekkel, hogy I. Péter nyíltan a Zaporozsjei Had autonómiájának a likvidálására tört és a cár XII. Károly támadásakor 1708-ban egy hű vazallusa katonai segítségkérését utasította el. Az orosz történész mintegy felmenti a hetmant azzal a megállapításával, hogy az átállása – nem is az „árulás” kifejezést használja – gyakorlatilag semmilyen negatív következménnyel nem járt Oroszországra nézve. Éppen ellenkezőleg, valójában a kozák vezető végeredményben elévülhetetlen szolgálatot tett Oroszországnak és személyesen a cárnak azáltal, hogy – akaratán kívül ugyan, de – legális ürügyet

szolgáltató Péter számára az ukrán autonómia korlátozására és egyben lehetővé tette az Orosz Birodalom sikeres kiformalódását (Тайрова-Яковлева 2001: 525). A hetman legnagyobb tragédiájának azt tartja a szerző, hogy valójában nem volt választása, Ukrajna előbb vagy utóbb, de arra volt predesztinálva, hogy teljesen beintegrálódjon az orosz államba.

A jelenkori ukrán történetíráshoz hasonlóan az ukránai politikai vezetés számára is nemzeti hősnek számít Ivan Mazepa, akiről 2009-ben Viktor Juscenko elnök úgy nyilatkozott, hogy *történelmi igazságot kell szolgáltatni Mazepa számára, hiszen szó sem volt semmiféle árulásról, a hetmant „bölcs politikusnak, Ukrajna megalapítójának nevezte, és szerinte orosz részről azért bélyegezték meg a kozák vezető nevét, hogy megsemmisítsék az ukrán függetlenség eszméjét* (l. Мазепа-а). 2017. március 20-án hasonlóképpen emlékezett meg Mazepa születésnapjáról Petro Porosenko elnök, aki *a hetmant az Oroszország elleni ukrán ellenállás és a függetlenség szimbólumának tekint, nem pedig árulónak* (l. Мазепа-б).

3. Összegzés

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy jóllehet Bogdan Hmelnyickij alakjának és politikai törekvéseinek a megítélése folyamatosan változott az évszázadok során, de – nagyon kevés kivételtől eltekintve – *mind az ukrán, mind az orosz-szovjet historiográfiában egységesen pozitív kép bontakozott ki a történelmi szerepével kapcsolatban*. A 17. század közepétől napjainkig az ukrán történetírásban egyaránt pozitív jelzőkkel ruházták fel a hetman személyiségét – „ukrán Mózes”, „Isten küldötte”, „népi és nemzeti hős”, „kiemelkedő tehetségű, karizmatikus vezető” –, aki megeremtette a lehetőségét egy autonóm, illetve szuverén ukrán állam létrehozásának. Az orosz-szovjet historiográfia abból a meggyőződésből kiindulva, hogy Ukrajna valójában kezdettől fogva predesztinálva volt az „orosz útra”, amit a kozák hetman is – kénytelen-kelletlen ugyan, de – felismert, szintén kiemelt helyen kezelte a hetman alakját. Annak ellenére, hogy a történelmi múlt ábrázolása az orosz-ukrán viszonyban ellentmondásosnak tekinthető a jelenkori „keleti” és a nyugati” ukrán történetírásban, Bogdan Hmelnyickij azon kevés történelmi alakok közé tartozik, aki legitim személyisége mind a „nacionalista”, mind a „szovjet” típusú ukrán identitásnak.⁹

⁹ A nemzeti történelem értelmezése jelentősen megosztja az ukránokat. Az évszázadokon keresztül szoros orosz kötődésű kelet-ukránok körében a történelmi emlékezet orosz, illetve szovjet változata alakult ki: történelmüket az orosz történelem részének te-

Közel sem alakult ki ilyen egységes kép a történetírásban Ivan Mazepa történelmi szerepét illetően. Az *1991 utáni ukrán historiográfiában alapvetően* a Hruszevszkij nevével „fémjelzett” „nemzeti” és az ukrán emigráció történetírói iskolája „reneszánszának” lehetünk tanúi. Ugyanakkor *a Mazepa mint az „árulás szimbóluma” mítosz a 18–20. századi orosz és a szovjet historiográfiából gyakorlatilag „átvándorolt” a jelenkori orosz történetírásba*, ahol továbbra is a kevésbé preferált kutatási témák közé tartozik.

A két kiemelkedő hetman mai hivatalos megítélése abban némileg különbözik, hogy míg Leonyid Kravcsuk ukrán elnök már 1993-ban rendeletben írta elő, hogy méltóképpen emlékezzenek meg Bogdan Hmelnyickij születésének 400. évfordulójáról, addig Ivan Mazepa születésnapját 2009. március 20-án ünnepelték meg először állami szinten Ukrajnában.

IRODALOM

- Dorosenko, D. 1933, Hetman Mazepa – Sein Leben und Wirken. *Zeitschrift zur Osteuropäische Geschichte* № 7. Berlin, 51–73.
- Fedenko, P. 1959–1960, „Istorya Russov” and the Treaty of Perejaslav. *Ukrainian Review*, 6–18.
- Glatz, F. 2001, Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet Európában. *História* № 5–6, 58–59.
- Jekelcsik, Sz. 2014, *Ukrajna története: Egy modern nemzet születése*. Budapest: Kairosz.
- Krupnytsky, B. 1954, Treaty of Perejaslav and the political orientation of Bohdan Khmelnytsky. *Ukrainian Quarterly* № 10, 32–40.
- Krupnytsky, B. 1955, Bohdan Khmelnytsky and Soviet Historiography. *Ukrainian Review*, 26–30.
- Mazepa – <<https://lenta.ru/news/2017/03/20/mazepa/>>
- Ohloblin, O. 1954, The Perejaslav Treaty and Eastern Europe. *Ukrainian Quarterly* № 10, 41–50.
- Okinshevich, L. 1978, *Ukrainian society and government 1648–1781*. München: Cicero.
- Orlik – *Orlik to Stefan Javorskyi*. 1 June 1721. St. Petersburg, 1897.
- Subtelny, O. 2009, *Ukraine: A history*. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 4th ed.

kintik, elutasítják nemzeti históriájuk oroszellenes irányultságát. Nyugat-Ukrajnában pedig, ahol a lengyel és osztrák kötelékben a keleti régiókhoz képest „fejlettebb” nemzet-tudat formálódott ki, és amely területeket a Szovjetunió csak 1945-ben tudta megszerezni, az oroszról független és önálló ukrántörténelem-kép alakult ki.

- Sysyn, F. E. 1995, War der Chmelnyskyj-Aufstand eine Revolution? In: *Jahrbuch für Osteuropäische Forschung*. Wiesbaden.
- Szereda, V. 2007, Történelmi emlékezet Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben. *Regio: Kisebbség, Politika, Társadalom* № 3, 47–68.
- Szoloviev, Sz. 1895, *Oroszország története*. Ungvár: Lévai Mór.
- Анисимов, Е.В. 2009, *Петр Великий: личность и реформы*. Санкт-Петербург: Питер.
- Артамонов, В.А. – Кочегаров, К.А. – Курукин, И.В. 2008, *Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708: Образы и трагедия гетмана Мазепы*. Санкт-Петербург: Общество памяти игумении Таисии.
- Бантыш-Каменский, Д.Н. 1903а, *История Малой России*. Москва.
- Бантыш-Каменский, Д.Н. 1903б, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетманства: В 3-х частях*. Киев: Тип. И.И. Чоколова.
- Брикнер, А.Г. 2002, *История Петра Великого*. Москва: АСТ.
- Воссоединение – *Воссоединение Украины с Россией* > *Документы и материалы в трех томах, т. 3*. Москва: АН СССР, 1954.
- Гебеи, Ш. 2005, Оценка “эпохи Хмельницкого” (Хмельниччини) в постсоветской украинской историографии. В: Szvák, Gy. (szerk.), *Новые направления и результаты в международных исследованиях по русистике / New directions and results in international Russistics*. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet, 105–116.
- Голобуцкий, В.А. 1954а, *Богдан Хмельницкий – великий сын украинского народа*. Москва: Военное изд-во Министерства обороны Союза ССР.
- Голобуцкий, В.А. 1954б, *Освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого*. Москва.
- Голобуцкий, В.А. 1962, *Дипломатическая история освободительной войны 1648–1654 гг.* Киев: Государственное издательство политической литературы УССР.
- Горобець, В.М. 1995, *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.* Київ: НАН України, Інститут історії України.
- Грабянка, Г. 1854, *Действия презельной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорожского, з поляки*. Киев, 1854.
- Грушевский, М.С. 1931, *История Украины-Руси, т. 9, ч. 2*. Киев.
- История – *История русов или Малой России*. Сочинение Гергия Кониского, архиепископа Белоруского. Москва: Университетская Типография, 1846.
- История Укр. – Кондуфов, Ю.Ю. (гл. ред.), *История Украинской ССР, т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII – XVIII вв.)*. Киев: Наукова думка, 1983.
- Калинчук, К. 2011, *Хто хравив гетьмана Мазепу?* – <<http://tyzhden.ua/History/17190>>
- Касименко, А.К. (ред.) 1953, *История Украинской ССР*. Киев: АН СССР.
- Ключевский, В.О. 1957, *Курс русской истории, т. 3*. Москва: Государственное издательство политической литературы.

- Костомаров, Н.И. 1883, *Историческая монография Богдана Хмельницкого, т. 3*. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича.
- Костомаров, Н.И. 1992, *Мазепа*. Москва: Республика.
- Крипьякевич, И.П. 1954, *Богдан Хмельницкий*. Киев: АНУ РСР.
- Кулиш, П.А. 1887–1889, *Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654), т. 1–3*. Москва: Университетская Типография.
- Кучма, Л. 1995, *Поки сонце в небі сяє, тебе не забудуть: Из доповіді Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах 20 грудня 1995 року з нагоди 400-річчя від дня народження Б.Хмельницького*. Житомирщина, (26 грудня), 1–3.
- Лазаревский, А.М. 1898, Заметки о Мазепе. *Киевская Старина* № 3, 131–167.
- Летопись – *Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти: Доведена продолжателями до 1734 года* [Авт. предисл. П.А. Кулеш – О. Бодянский], Москва: Университетская Типография, 1878.
- Мазепа-а – *Ни о какой измене Мазепы не может быть и речи – президент Украины* <<http://interfax.com.ua/news/general/10390.html>>
- Мазепа-б – *Порошенко объявил Мазепу символом украинского сопротивления России* – <<https://lenta.ru/news/2017/03/20/mazepa/>>
- Маркевич, А.Н. 1842, *История Малороссии, т. 1*. Москва: Тип. Августа Семена.
- Осипов, К.О. 1948, *Богдан Хмельницкий*. Москва: Молодая гвардия.
- Павленко, С.О. 2003, *Иван Мазепа*. Київ: ВД “Альтернативи”.
- Павленко, С.О. (упоряд.) 2007, *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ: ВД “Киево-Могилянська академія”.
- Письма – Андреева, А.И. (ред.), *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Москва–Ленинград: АН, 1948, VIII (июль–декабрь 1708).
- Сазонова, Л. 2006, *Панегиристы о гетмане Иване Мазепе. Литературная культура России: Раннее новое время*. Москва, 483–518.
- Сергійчук, В.І. 1992, *Кого зрадив гетьман Мазепа*. Київ: МП “Фотовідеосерві”.
- Смолій, В.А. – Степанков, В.С. 1997, *Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації*. Київ: ВД “Альтернативи”.
- Соловьев, С. 1962, *История России с древнейших времен*. Москва: Соцэкгиз.
- Ставицкий, А., *Основные трактовки “измены” Мазепы в современной историографии в контексте ее мифологизации*. – <<http://grafskaya.com/?p=7960>>
- Сушинський, В.І. 1998, *Козацькі вожди України*. Одесса: ВМВ.
- Таирова-Яковлева, Т.Г. 2001, *Иван Мазепа и Российская империя: История “предательства”*. Москва: Центр-полиграфия Тверь.
- Тарле, Е. 1958, *Северная война и шведское нашествие на Россию*. Москва: АН СССР.
- Уманец, Ф.М. 1897, *Хетман Мазепа: Историческая монография*. Санкт-Петербург: Меркушева.
- Чудинов, А.В. 2003, *Иван Мазепа. В: Актуальные проблемы всеобщей истории: Межвузовский сборник научных статей, вып. 2*. Москва, 137–145.
- Чухліб, Т. 2008, *Шлях до Полтави: Україна і Росія з доби гетьмана Мазепи*. Київ: Інформаційно-аналітична агенція Наш час.

- Чухліб, Т. 2009, *Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* Київ: Вид-во імені Олени Теліги.
- Шевчук, В.П. – Тараненко, М.Г. 1999, *Історія української державности.* Київ: Либідь.
- Шутой, В.Е. 1950, Измена Мазепы. *Исторические Записки* 31. Москва, 151–193.
- Шутой, В.Е. 1958, *Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII.* Москва: Соцэкгиз.
- Яковенко, Н.Н. 2009, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Київ: Критика.
- Яковлева, Т.Г. 2003, Мазепа – гетман: в поисках исторической объективности. *Новая и новейшая история* № 4 (июль–август), 45–63.

УКРАЇНЬСЬКА СТРІЛЕЦЬКА СПОРТИВНА ТЕРМІНОЛОГІЯ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Богдан Виноградський

Abstract

Ukrainian sports terminology has not received proper justification. The language used in shooting sports is not well studied and considerably more difficult than the jargon of other sports. The article is devoted to an analysis of the conditions and common problems in the development of a terminological system in shooting sports. The formation of these athletics phraseology is studied, as well as the difficulties of translations of these linguistic systems in the Ukrainian vocabulary is investigated. Based on the analysis of the material used for this article, it is concluded that the process of formation of shooting sports terminology has had five periods. The article identifies the productive ways of creating terminology at the present stage and describes the main sources of replenishment and development of sports vocabulary. Furthermore, the basic requirements which should be observed when sports shooting terms are placed in appropriate systems are formed.

Keywords: sports terms, Ukrainian terminology, shooting sport, terminological system, linguistic trends.

Однією з найхарактерніших ознак розвитку сучасного світу є постійне поглиблення знань у певному напрямі професійної діяльності людини. Термінологію розглядають як основу для систематизації доступних знань і творення оновленої системи спеціальних знань. Одне із завдань сучасної лінгвістики і термінознавства – дослідити терміни як основні одиниці мов для спеціальних цілей – функціональних різновидів літературної, зокрема наукової, мови.

На сьогодні спортивна термінологія не є належно дослідженою. Недостатньо вивченою і однією з найскладніших є спортивна стрілецька термінологія.

Наші попередні дослідження виявили, що спортивна стрілецька термінологія є доволі широкою з огляду на її об'ємистість і різноманітність за напрямками, а її опис у повному обсязі в межах однієї роботи є неможливий (Виноградський 1994, 2014). Фактично кожен вид спорту має свою терміносистему, що зумовлює необхідність усебічного дослідження й лексикографічного опису термінології окремим видів спорту. На початку 90-х років XX ст. в Україні почали з'являтися саме такі лінгвістичні описи певних спортивних терміносистем.

Періодом становлення спортивної стрілецької термінології слід вважати початок XX століття. Вона тоді стихійно формувалася й активно розвивалася як система. Як свідчать дослідження, існують різні шляхи формування української стрілецької термінології. Зокрема, чітко простежується тенденція поповнення української стрілецької терміносистеми американізмами й англіцизмами, що зумовлено активним розвитком стрілецького спорту в англomовних країнах.

Отже, дослідження функціональної і структурної типології стрілецької спортивної лексики й чинників, що впливають на її формування та розвиток, є актуальним завданням сучасного мовознавства.

Актуальність обраної теми пов'язана з:

- популярністю та масовістю стрілецького спорту;
- неусталеністю “практичної” та “наукової” стрілецької термінології;
- динамічністю стрілецького термінотворення та запозичення спортивних термінів.

Метою нашої статті є визначення стану, проблем і перспектив розвитку термінології стрілецьких видів спорту.

Для досягнення мети дослідження поставлено такі завдання:

- виокремити основні етапи розвитку української спортивної стрілецької термінології;
- вивчити джерела поповнення і розвитку спортивної стрілецької лексики;
- окреслити продуктивність моделей творення спортивної стрілецької лексики в наукових текстах.

Необхідно усвідомлювати, що стрілецька спортивна терміносистема є частиною загальної спортивної термінології. Тому значну кількість проблем, тенденцій і шляхів розвитку стрілецького компонента відображено і на рівні цілісної спортивної терміносистеми. Слід виділити кілька аспектів становлення спортивних терміносистем. Зокрема, ґрунтовні дослідження спортивної термінології доцільно розподілити за напрямками дослідження, пов'язаними з таким: 1) формуванням, становленням і розвитком спортивних термінів (Паночко 1978); 2) історико-методологічним аналізом спортивної термінології (Янків 2000); 3) визначенням основних спортивних термінів (Осін-

чук–Попеску 1995); 4) дослідженням співвідношень національних та інтернаціональних спортивних термінів (Боровська 2003).

У літературі здійснено спроби виокремлення історичних етапів розвитку української спортивної, зокрема стрілецької, термінології. На думку авторів, слід виділити чотири історичні етапи, хоча доцільно виокремити і п'ятий, який ми й доповнили (Породько–Лях–Кудря 2016).

Перший етап – умовно VII–XV ст., упродовж котрого можна з'ясувати витoki і семантичні особливості окремих назв рухових дій, їх технік виконання, елементів організації ігрищ, забав, зародження змагань зі стрільби з лука, метань на дальність і точність, упродовж чого формувався прототип спеціальної термінологіки (Петренко 2014). На другому етапі (XVI–XVIII ст.) відзначено широке практичне використання спеціальної лексики, запозичення її з інших мов, розширення застосування у різних видах стрільби, зокрема кульовій, поява прототипів спеціалізованих словників. У цей час почали з'являтися об'єднання громадян для оборони міст і сіл, навчання стрільби з різних типів зброї. Наприклад, “куркове”, тобто стрілецьке, товариство у Львові та інших середньовічних містах творило свою специфічну професійну лексику. Третій етап (перша третина XX ст.) характеризується бурхливим розвитком спортивної, зокрема і стрілецької термінології, відбувалася активна робота над упорядкуванням спортивної терміносистеми. Четвертий етап (50–90-ті роки XX ст.) – це поживлення роботи над спортивним термінотворенням в основному з використанням російськомовних термінів та інших запозичень. П'ятий етап – етап творення сучасної української терміносистеми стрілецького спорту, який характеризується проникненням до стрілецьких лексем значень технологічного характеру, інформаційних і комп'ютерних неологізмів, створенням багатомовних перекладних словників, наявністю семантико-семіотичних досліджень термінів стрілецького спорту.

Однак слід підкреслити, що сучасна термінологія стрілецького спорту почала швидко розвиватися лише в період активного формування спорту як соціального явища, тобто з кінця XIX на початку XX ст. Саме тоді в Європі відбувалося організаційне оформлення міжнародного руху щодо розвитку стрілецьких видів спорту. У цей час

були засновані спортивні федерації, формувалися єдині правила змагань, зароджувалася теорія спортивного тренування як наука.

Систематизація мовних джерел надходження стрілецьких спортивних термінів дала змогу окреслити кілька основних. Зокрема, в основі багатьох спортивних термінів стрілецького спорту лежать переважно англійські, французькі та німецькі корені (*спорт, рекорд, медаль, тир* тощо), а звичні для нас терміни грецького чи латинського походження (*стадіон, атлет, олімпієць, біатлон, ритм, кваліфікація, капітан, пневматика, балістика, автомат, траєкторія* та інші) набули інтернаціонального, міжнародного характеру й зрозумілі усім без перекладу.

Звичайно, змістове наповнення таких слів значно змінювалося та розширювалося, а позначувані ними поняття іноді віддалялися від свого первинного значення (Дикань 2004). Досить скористатися французьким коренем слова “спорт”, що в дослівному значенні перекладалося як “розвага”, “вільне проведення часу”, “гра”. Нині це термін, яким позначається поширене соціальне явище, що стало невід’ємною рисою сучасної цивілізації.

Другим джерелом поповнення були мови тих держав, у складі яких у першій половині XX ст. перебували українські землі. У зв’язку з цим українська спортивна стрілецька термінологія поповнювалася словами й словосполученнями з російської, німецької, польської, угорської мов (*фізкультура, захват, упор* тощо).

Своєрідним був період 20–30-х років XX ст., коли в Україні спостерігалася активне піднесення у спортивному термінотворенні. У час “золотого десятиліття” наукові та методичні вимоги до термінів викристалізувалися у процесі практичної роботи вчених Наддніпрянської України та Галичини. При цьому основними напрямками такої праці були прагнення подолати розрив між науковою термінологією і термінологією практики стрілецького спорту, збільшити частку національних термінів, виробити єдині підходи до словотворення. З’являються такі виразні терміни та словосполучення, як, наприклад, *м’ясець, серцевожильна система, зарахувальні змагання, сагайдак, набой* тощо. Поява такої великої кількості термінів свідчила про активні процеси українізації галузі й адаптацію в українськомовне середовище слів і понять зі спорту.

Саме тоді бурхливо розвивається спортивна періодика, створюються перші підручники українською мовою, укладаються спеціалізовані словники, друкуються правила змагань (Рудницький 1933).

Зважаючи на політичні обставини, така праця ширше розгорталася у західній частині України. Упродовж кількох десятків років тут вийшло друком понад 30 найменувань спеціалізованих періодичних видань, які були активними популяризаторами спортивної термінології, зокрема й стрілецької. Чималий внесок у розвиток української терміносистеми спорту зробили відомі галицькі діячі – проф. Ярослав Рудницький, проф. Зенон Кузеля, проф. Іван Боберський, Тарас та Петро Франки, Степан Гайдучок та інші. Саме І. Боберський, якого ще за життя називали батьком українського тіловиховання, увів в обіг такі терміни, як *спортовець*, *стендове стріляння*, *кульове стріляння*, *руханка*, *вихідна постава* та багато інших. Характерним є те, що Іван Боберський намагався не творити штучної спортивної термінології, механічно калькуючи іншомовні слова, а шукав повне тлумачення невідомих понять серед українських лексем.

З моменту включення західних областей України до складу СРСР, у 1939 році, українські спортивні організації були розформовані, спортивні діячі здебільшого репресовані, розвиток національного спорту в Україні загалом призупинено. Як наслідок, припинився і процес творення та засвоєння української спортивної термінології, на заміну якій дуже швидко прийшли відповідні запозичення з російської мови (Фірсель–Калюжна–Головащук 1973; Шанін 1980). Розвиток питомої національної термінології продовжувався лише в середовищі української діаспори, де створилася доволі розгалужена мережа українських спортивних організацій.

Тому не є дивним, що значна частина сучасної спортивної термінології сформувалася за радянської доби, коли визначальним чинником був соціолінгвістичний, унаслідок чого окремі **деривативні** та **семантичні** моделі термінотворення були скальковані за російським зразком (наприклад, *віджимання* – *відтискання*). До екстралінгвальних чинників формування аналізованої термінології належить також розвиток власне стрілецького спорту та фізичної культури загалом, соціокультурна та військово-політична ситуація в суспільстві.

Із відновленням державної незалежності України термінологічні проблеми в галузі фізичної культури не зникли. Навпаки їх гострота, як і усіх мовних проблем, зростає. Сьогодні немає компетентної інституції, яка б фахово займалася розв'язанням проблем української спортивної термінології.

У Львові завдяки заходам Української спортивної асоціації (УСА) 1991 року було проведено представницьку міжнародну конференцію “Українська спортивна і військово-похідна термінологія”, яка викликала неабияку зацікавленість серед фахівців. Згодом, у вересні 1994 року, у рамках проведення III-ї Міжнародної конференції “Українська науково-технічна термінологія” вперше працювала секція “Український спортивний і військово-похідний стиль” (Виноградський 1994). На цьому велелюдному науковому форумі було, зокрема, ухвалено звернення до Олімпійської академії України про створення мовно-термінологічної комісії та ухвалено рішення про створення такої комісії при Комітеті стандартизації й метрології. Аналогічні конференції проводилися також у Києві, Одесі й інших містах, проте мовні проблеми спорту радше були окреслені, а не розв'язані.

А тим часом спорт, який динамічно розвивається, викликаючи все нові термінологічні проблеми. Зароджуються і здобувають широкі визнання чимало нових різновидів стрілецького спорту. Навіть їх звичайний перелік становить для українця певні труднощі. Складно навіть вимовити назви нових, але популярних видів спортивної стрільби: *кюдо*, *скіарчері*, *скіт*, *трап*, *дабл-трап*, *дублет (дуплет)*, *снайпінг*, *стретчинг*, *елімінаційний тур* тощо. Пошук їх відповідників в українській мові або хоча б відповідна їх “натуралізація” згідно з правилами українського словотворення і правопису є нагальною необхідністю (Кочан 2009).

Варто підкреслити, що, враховуючи універсальність наукового знання, у складі стрілецької термінології є терміни, які стосуються процесу підготовки стрільців, використання зброї і матеріалів, балістики, методів наукових досліджень складних процесів тощо. Кожен із зазначених напрямів послуговується притаманними йому термінами з інших суміжних наук – педагогіки, психології, біології, біофізики, хімії, матеріалознавства, загальної фізики тощо. Це ще більше ускладнює створення цілісної термінологічної системи стрілецького спорту (Виноградський 2014).

Водночас спостерігаємо активне формування власне української спортивної лексики, наприклад: *стояти напозотові, стан напозотові, блоковий лук, традиційний англійський лук, ексцентричний утулок, чинники-завади, далекість лету, непевні дані, гвинтовий рушій, нульова поділка, прозір, прозорний, держак, руків'я, дріль, шріт, дріб, димовий порох, одиниці фізичної величини, жорстка конструкція, заслона, закаблук, цівка, нюта, нютування, обтиск, сповільнювач, замок, затримка, чіп, згин, вигин, калібрування, обвіс, обмежник, обплетення, набійник, похибка, підвісок, добір припасування, мірник, пристрілювання, вітрильність* (Бурячок–Демський–Якимович 1995). Такі слова, на нашу думку, набувають статусу термінів.

Дослідження шляхів розвитку спортивної лексики й термінології в українській мові засвідчують, що іншим джерелом її поповнення є морфологічна й семантична деривація. Найбільше дериватів побудовано суфіксальним способом. Значну групу становлять відіменникові слова із суфіксами *-іст/-ист* та *-ик*: *контрактник, пейнтболіст, ексцентрик, заслінник, закладник, навідник, зносостійкість, натренованість*. Також спостерігається творення відіменникових прикметників за допомогою відповідного суфікса: *одноосібний, пейнтболістський, клинуватий, металевий, мембрановий, падний, цівковий*.

Останнім часом зростає кількість префіксальних утворень, зокрема за допомогою іншомовних префіксів *ізо-, супер-, над-, пара-* та *пере-*: *ізоповерхня, надкалібровий, параолімпіада, перезарядження, перетяжний, перемикання, переліт, перекіс*.

Зафіксовано значну кількість лексем, утворених шляхом слово-й основоскладання: *далекомір, дощомір, стереотруба, опадомір, димоутворювач, коловий обтиск, звукорозсівний, замикач замка, замикач цівки, запас міцності, навчальний заряд, сліпий заряд, рухомий замок, клиновий замок, толоковий замок, ковзний замок, замок зі спадним клином, стопа приклада, узяти зброю напозотів, імітаційні засоби, дрібнокалібровий, дрібна мушка, дрібнозернистий, зрівноважувальний механізм, мірникова нитка, нульова лінія націлювання, пристрільне орієнтування, спадиста траєкторія, площа розсіву, площа націлювання, площа влучень, напівзворотній зачерк, прицільний пристрій, націльна лінія, основна постава, точка націлювання, хвостове оперення*.

Спортивна лексика й термінологія найактивніше поповнюються через запозичення з інших мов. Статистичний аналіз засвідчує, що питома лексика стрілецького спорту становить приблизно 30%, 50% – це запозичення, решта 20% – інтернаціоналізми. Найбільше (понад 40%) термінів походить з англійської мови, більше ніж 20% (загалом) мають латинське та грецьке походження, близько 5% – французьке і німецьке походження, 2–3% (загалом) – запозичені зі шведської, татарської, італійської, голландської мов. Трапляються терміни, що походять з японської, санскриту, португальської, іспанської, норвезької, корейської, китайської мов тощо. Підкреслюємо, що сучасна стрілецька термінологія є відкритою мовною системою, яка запозичує свої одиниці не тільки з наукової літератури, але й з тренувальної і змагальної стрілецької практики, Інтернету й інших електронних ресурсів, навіть із засобів масової інформації (Карпець 2006).

Спеціалісти-філологи вирізняють кілька способів творення спортивної чи іншої галузевої термінології, зокрема: метафоричне використання загальнонародних слів; лексико-семантичний спосіб творення, тобто використання омонімії; різновиди морфологічної деривації. Однак, на наш погляд, на сьогодні важливу роль у процесі термінотворення спортивних стрілецьких термінів має відігравати спосіб уточнення значення номенклатурної назви за допомогою певних слів-обмежувачів – прикметників, іменників у непрямих відмінках чи цілих словосполучень, які конкретизують значення певної термінолексми, містять вказівку на її належність до конкретної термінологічної підсистеми, є засобом вираження певних диференційованих понять (наприклад, *тягивонамотувальний станок, гладкоствольна рушниця центрального бою із зовнішніми курками*). Такий спосіб отримав назву аналітичного способу творення і сьогодні є найпродуктивнішим.

Слід також підкреслити головні вимоги до стрілецьких спортивних термінів, яких варто дотримуватися під час їх введення у відповідну систему:

- точність і повнота терміна;
- однозначність і відсутність синонімії в одній галузі;
- однакове оформлення;
- милозвучність (евфонія);

- відповідний рівень інтернаціоналізації та національного компонента (відсутність архаїзації);
- відповідність нормам української мови;
- правописна уніфікація.

Одним із практичних результатів творення терміносистеми стрілецького спорту є укладання термінологічних, тлумачних і перекладних словників, зокрема із використанням угорських лексем. Установлено, що 1952 року в Будапешті побачив світ п'ятимовний словник (угорсько–російсько–французько–німецько–англійський) спортивних термінів (*Sportszótár*). У ньому близько 13000 термінів із понад тридцяти видів спорту. У словнику терміни укладено за видами спорту; спочатку подано термін угорською мовою, потім – переклад російською, французькою, німецькою та англійською мовами. Загальна спортивна лексика розміщена в окремому розділі “Спільна частина”. У другій частині автори подали предметний показчик п'ятьма мовами, в якому терміни з окремих видів спорту розміщені за алфавітним порядком. Наразі ми розпочали роботу над створенням сучасного термінологічного багатомовного словника спортивних стрілецьких термінів, що враховує сучасний стан, мовні реалії та тенденції розвитку відповідної термінологіки.

Підсумовуючи, зазначимо, що в рамках пошукової роботи, ми окреслили п'ять умовних етапів розвитку спортивної стрілецької термінології, встановили продуктивні шляхи її творення на сучасному етапі, охарактеризували основні джерела поповнення і розвитку спортивної стрілецької лексики.

ЛІТЕРАТУРА

- Боровська, О.В. 2003, *Співвідношення національних та інтернаціональних термінів в українській термінології фізичної культури і спорту*. Львів: ЛДІФК.
- Бурячок, А. – Демський, М. – Якимович, Б. 1995, *Російсько-український словник для військовиків*. Київ–Львів: Варта.
- Виноградський, Б.А. 1994, *Словотворчий і етимологічний аналіз основних термінів в стрільбі з лука. Українська спортивна та військово-похідна термінологія*. Львів, 51–55.

- Виноградський, Б. 2014, Особливості нормування термінів у стрілецькому спорті. *Спортивна наука України* № 2, 39–44. <<http://sportscience.ldufk.edu.ua/index.php/snu/article/view/219>>
- Дикань, І. 2004, Етимологічні аспекти сучасної української спортивної термінології. *Педагогіка, психологія та медично-біологічно проблеми фізичного виховання і спорту* № 18, 132–138.
- Карпець, Л.А. 2006, *Український спортивний жаргон: Структурно-семантичний аспект*. Харків.
- Кочан, І. 2009, Іншомовні слова: кальки чи національні відповідники? *Українська наукова термінологія* № 2, Київ: Наукова думка, 9–26.
- Осінчук, В.Г. – Попеску, І.К. 1995, *Визначення основних спортивних термінів фізичної культури і спорту*. Київ: ІСДО, Львівський державний університет.
- Паночко, М.Н. 1978, *Украинская спортивная лексика*. Київ.
- Петренко, О. 2014, Витоки української спортивної термінології. В: *Молодь: Освіта, наука, духовність*. Київ: Ун-т “Україна”, 105–106.
- Породько-Лях, О. – Кудря, М. 2016, Етапи розвитку української спортивної термінології. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту* № 2, 82–85.
- Рудницький, Я. 1933, Українська спортивна термінологія. В: *Календар-альманах на 1934 рік. Спорт в маси!* Львів: Вогні, 30–33.
- Фірсель, Н.Й. – Калюжна, В.М. (уклад.) – Головащук, С.І. (ред.) 1973, *Російсько-український спортивний словник*. Київ: Здоров’я.
- Шанін, Ю.В. 1980, Олімпійський словничок: Назустріч Олімпіаді-80. *Українська мова і література в школі* № 6, 69–71.
- Янків, І.Т. 2000, *Українська спортивна термінологія: Історико-методологічний аналіз*. Луцьк.
- Sportszótár – *Sportszótár: Спортивный словарь – Dictionnaire sportif – Sportwörterbuch – Sports Dictionary*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.

УГОРСЬКЕ СКЛАДЕНЕ МАЙБУТНЄ В АРЕАЛЬНОМУ АСПЕКТІ¹

Андраш Золтан

Abstract

The paper provides additional arguments in favor of the assumption cropped up in the scientific literature that the Hungarian periphrastic future with the auxiliary verb *fog* 'take' is of contact origin and was calqued of a similar construction in the Ukrainian and some other Slavic languages and dialects with verbs continuing Common Slavic **(j)eti* 'take'.

Keywords: periphrastic future, language contact, Hungarian language, Slavic languages.

Складене майбутнє *fog* 'брати, взяти' + інфінітив (напр., *menni fog* 'буде іти') у писемних пам'ятках угорської мови засвідчено з другої половини XIV ст. (Károly 1956: 59; Bárczi 1990: 63). Подібної конструкції в інших фіно-угорських мовах немає (Лыткин–Майтинская–Редєи 1974: 310), відповідно, вона виникла у період самостійної історії угорської мови колись після розпаду фіно-угорської спільноти і до вказаного часу її фіксації в писемних пам'ятках. В угорській лінгвістиці немає переконливого пояснення цієї конструкції (див. Hegedűs 2016); пояснення потребує перш за все першочергова семантика допоміжного дієслова *fog* ('брати, взяти'), що з типологічної точки зору є незвичним (Heine–Kuteva 2003: 553).

Цікаву паралель до угорського складеного майбутнього дає мова російських циган, у якій складене майбутнє утворюється за допомогою допоміжних дієслів: 1) *авэла* 'приходити' (< рос. *буду идти*) та 2) *лэла* 'брати, взяти' (< ст.-рос. *иму идти*), причому в протоциганській мові майбутнього часу теж не було, значить, використання допоміжного дієслова зі значенням 'брати, взяти' тут однозначно контактного походження (Кожанов 2016).

Думка про слов'янське походження угорського аналітичного майбутнього вперше була висловлена Х. Андерсеном. Розглядаючи східнослов'янський матеріал, він приходить до висновку, що при ви-

¹ Див. нашу попередню публікацію на цю тему: Золтан 2018.

борі допоміжного дієслова майбутнього часу одні східнослов'янські говори надавали перевагу фазовим дієсловам зі значенням 'розпочати' (*начати, почати, вьчати*), інші – дієслову зі значенням 'взяти' (*ати*), який став допоміжним дієсловом майбутнього часу, маючи спочатку також фазове значення 'розпочати'. Оскільки угорці в кінці IX ст. оселилися в Паннонії на території, заселеній раніше слов'янами, напрошується припущення, що збіг між угорською та українською мовою у використанні дієслова із споконвічною семантикою 'брати, взяти' при утворенні майбутнього часу не може бути випадковим, а в угорській мові ця структура скоріш за все була скалькована зі славянської, і, оскільки Андерсен не залучає матеріал інших слов'янських мов, очевидно, зі східнослов'янської (Andersen 2006: 33–34).

Насправді впадає в око, що в сучасній українській мові форми синтетичного майбутнього часу (*ітиму, ітимеш, ітиме, ітимемо, ітимете, ітимуть*) творяться за допомогою закінчень, які походять від дієслова з первинним прямим значенням 'взяти'. Цей майбутній час є синтетичним, звичайно, тільки із синхронної точки зору, його закінчення (виділені вище напівжирним курсивом) походять від форм теперішнього часу дієслова 'взяти': *йму, ймеш, йметь, ймемо, ймете, ймуть*. Саме ж дієслово *яти* без префікса чи зворотньої частки *-ся* в сучасній українській літературній мові не зустрічається (див. Грінченко 4: 545; СУМ 11: 659). Сучасні синтетичні форми вперше зафіксовані в церковнослов'янсько-українському словнику П. Беринди, де церковнослов'янське дієслово *стаѣтсѧ* 'посперечатися' пояснюється українськими синонімами *спирѧтимет'сѧ*, *дїспѧтовѧтиме'* 'буде сперечатися' (Беринда 1627: 124; пор. Німчук 1978: 295). Такому стану, однак, передувало багатовіковий розвиток, коли форми теперішнього часу дієслова *яти* вживалися у функції допоміжного часу, але вони ще не закріпилися у позиції після інфінітива і не злилися з ним; вони могли виступати і перед інфінітивом, див., напр., коли всі землане *имуть давати* дань оу татары (Смотрич, 1375 р., Розов 1928: 20), навіть не прямо перед інфінітивом, а на відстані кількох слів перед ним, пор. при моемъ животѣ и опослѣ моего животѣ [!] кто *иметь* тоє имѣнія [!] *держати* (Київ, 1398 р., ССУМ 1: 447).

Таким чином, у сусідній з угорською українській мові як допоміжне дієслово майбутнього часу вживалося також дієслово з початковим значенням 'взяти', причому доволі з давнього часу – їх перша

фіксація в такій функції в обох мовах відноситься до другої половини XIV ст. Тому гіпотеза Х. Андерсена про контактний характер угорського складеного майбутнього, попри скепсис деяких дослідників (Кожанов 2016: 258; Danylenko 2011: 154), заслуговує, на наш погляд, серйозної уваги, хоч вона потребує деяких пояснень та доповнень.

Так, північновеликоруські діалектні форми складеного майбутнього типу *иму дѣлать* ‘буду робити’, *имѣм косить* ‘будемо косити’, *иму робить* ‘буду робити’, *имѣт уважать*, *лѣн имѣм связывать*, *нему плакать* ‘не буду плакати’, за своїм походженням ідентичні з формами українського стандартного майбутнього часу типу *ітиму* ‘буду йти’ < *іті йму*, *ітімеш* ‘будеш іти’ < *іті ймеш* и т.д., у теперішньому часі зустрічаються у віддалених від української мовної території Вологодської, Костромської і Ярославської областях (Дурново 1924: 336; Горшкова–Хабургаев 1981: 321–322; пор. Stieber 1973: 63), але раніше вони вживалися на всьому східнослов’янському просторі. Пор., напр.: хто *иметь перестоупати* правіла си (Київ, XI ст., за списками XV–XVI ст.), не *правити иметь* (Смоленск, 1150 р., за списком XVI ст.), мнѣ не воставши смотрить что кто *иметь чинити* по моемъ животѣ (Волинь, 1288 р., за списком XV ст.), что *имоутъ молвити* посьлове (Новгород, 1294 р.), аже *иметь* сыну моему которому *служити*, село будетъ за нимъ; не *иметь* ли *служити* дѣтемъ моимъ, село отоимутъ (Москва, 1331 р.), А хто моихъ богаръ *иметь служити* оу моее кнагини, а волости *имутъ вѣдати*, дають кнагинѣ моей прибытька половину (Москва, 1353 р.), *иметь отѣиматися* (Москва, 1392 р.), кто *иметь* [...] ихъ обидити [...], того исказнимъ (Литва, 1396 р.), *иметь жити* (Можайск, 1443 р.), а коли *имѣтъ тагаться* ѡ земли или ѡ водѣ (Псков, XIV–XV ст.; всі приклади: Срезневский 3: 1670–1671); хто сю грамоту *иметь рушити*. судить ему бѣ в семь вѣцѣ и в будущемъ (Москва, 1353 р.), а хто г^{не} *име^т жити* наши^х богаръ въ твоей вотчине, блюсти их ка^к и свои^х (Москва, 1401–1402 р., Борковский–Кузнецов 2006: 285–286); какъ *имешъ продавать* и ты дай намъ ржи на полтиноу (Новгород, берестяна грамота № 364, кінець XIV ст., Зализняк 2004: 606).

Як ми бачимо, дієслово *яти* ‘взяти’ як допоміжне дієслово майбутнього часу зафіксовано упродовж XIII–XV ст. у грамотах всіх областей східнослов’янського простору. Варто підкреслити, що усі

приклади узяті Срезневським із грамот; у церковнослов'янських текстах дієслово *яти* 'взяти' в цій функції жодного разу не зафіксовано.

Х. Андерсен говорить про дієслово *яти* 'взяти' у функції допоміжного дієслова складеного майбутнього як про явище власне східнослов'янське. При такому трактуванні припущення про калькування цієї конструкції угорською мовою здається доволі хитким, так як з величезної кількості ранніх слов'янських запозичень в угорській мові в жодному разі не доведено, що воно могло бути запозичено тільки із східнослов'янської (Хелимский 1989: 197–198); калькування граматичної структури вказує на інтенсивні міжмовні контакти і очікувалося б з боку слов'янських говорів, звідки проникло найбільше запозичень, тобто з мови паннонських слов'ян.

Вплив цієї структури на основі її наявності лише у східнослов'янських мовах уявити, звісно, можна, але доволі ризиковано. При цьому вже Є. Кржижкова вказала на наявність цієї конструкції у середньовічній сербській та болгарській писемності – в значній кількості сербських грамот XIII–XIV ст. (див., напр.: 1222–1228 р.: *аще ли сего не иметь послоушати* – MonSerb 14; 1273–1314 р.: *ако име хмѣти* *краль послати войскѣ* – MonSerb 69; інші приклади див. Rječnik JAZU 4: 630) і в одній болгарській царській грамоті XIV ст. (1382 р.: *кто ли са иметь покѣсѣти их и забавити [...]* *да е проклатъ* (Ильинский 1911: 29; пор. Křížková 1960: 127). Континуанти прасл. **(j)eti* в сербськохорватському ареалі засвідчені з XIII ст. також у значенні 'розпочати' (Křížková 1960: 127; пор. SlPrasł 6: 100), у цьому фазовому значенні (але не у функції допоміжного дієслова майбутнього часу) вони зустрічаються і в словенській, старочеській, старопольській мовах і в українських говорах (ЭССЯ 6: 71).

Якщо врахувати, що складений майбутній час типу **(j)eti + infinitiv* раніше було розповсюджено не лише у східнослов'янському, але і в південнослов'янському просторі, то наявність цієї конструкції також у мові слов'ян Паннонії стає вірогідним. У слов'янській **(j)eti* став допоміжним дієсловом майбутнього часу через стадію дієслова з фазовим значенням 'розпочати'; однак угорська мова перестрибнула цю стадію в результаті дослівного перекладу початкового конкретного значення слов'янського **(j)eti* 'взяти' угорським дієсловом *fog* 'брати, взяти' при калькуванні цієї конструкції.

ЛІТЕРАТУРА

- Беринда, П. 1627, Лєѣиконъ славенорѡсскїй и именъ тлѣкованїе. В^б Кїновїи [...] Лавры Печерскїа Кїевскїа. Пор. перевидання: Німчук, В.В. 1961, *Лексикон словенороскїй Памви Беринди*. Кїїв: Видавництво Академії наук Української РСР.
- Борковский, В.И. – Кузнецов, П.С. 2006, *Историческая грамматика русского языка*. Москва: КомКнига, изд. 3-е.
- Горшкова, К.В. – Хабургаев, Г.А. 1981, *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Высшая школа.
- Грінченко – Грінченко, Б.Д. (ред.), *Словарь української мови, т. 1–4*. Кїїв: Друкарня Акційного Товариства Н.Т. Корчак-Новицького, 1907–1909.
- Дурново, Н. 1924, *Очерк истории русского языка*. Москва–Ленинград: Государственное издательство.
- Зализняк, А.А. 2004, *Древненовгородский диалект*. Москва: Языки славянской культуры, изд. 2-е.
- Золтан, А. 2018, Венгерское сложное будущее в славянском контексте. В: Запольская, Н. – Обижаева, М. (ред.), *Восьмые Римские Кирилло-Методиевские чтения: Материалы конференции*. Москва: Индрик, 65–70.
- Ильинский, Г.А. 1911, *Грамоты болгарских царей*. Москва: Синодальная типография. [= Древности: Труды Славянской комиссии императорского Московского Археологического общества 5.]
- Кожанов, К.А. 2016, Аналитическое будущее время в языке русских цыган как калька с восточнославянских языков. *Slověne = Словѣне* 5/1, 249–262.
- Лыткин, В.И. – Майтинская, К.Е. – Редей, К. (ред.) 1974, *Основы финно-угорского языкознания: Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков*. Москва: Наука.
- Німчук, В.В. (відпов. ред.) 1978, *Історія української мови: Морфологія*. Кїїв: Наукова думка.
- Розов, В. 1928, *Українські грамоти, т. 1: XIV в. і перша половина XV в.* Кїїв: Друкарня Української Академії Наук.
- Срезневский – Срезневский, И.И., *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ, т. 1–3*. Санктъ-Петербургъ: Типографія имп. Академії наукъ, 1893–1903.
- ССУМ – Гумецька, Л.Л. (ред.), *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., т. 1–2*. Кїїв: Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ – Білодід, І.К. (відпов. ред.), *Словник української мови, т. 1–11*. Кїїв: Наукова думка, 1970–1980.
- Хелимский, Е.А. 1989. Изучение ранних славяно-венгерских языковых отношений (Материалы и интерпретации. Вопрос об этноязыковых контактах венгров с восточными славянами). В: Мыльников, А.С. (ред.), *Славяноведение и балканистика в странах Зарубежной Европы и США*. Москва: Наука, 184–198.
- ЭССЯ – Трубаев, О.Н. (ред.), *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд, т. 1–*. Москва: Наука, 1974–.

- Andersen, H. 2006, Slavic periphrastic futures: Divergence and convergence. In: Eksell, K. – Vinther, T. (eds), *Change in verbal systems: Issues in explanation*. Bern: Peter Lang, 9–45.
- Bárczi, G. 1990, *A magyar igeragozás története*. Budapest: Akadémiai Kiadó [= Nyelvtudományi Értekezések 130].
- Danylenko, A. 2011, Is there any inflectional future in East Slavic? A case of Ukrainian against Romance reopened. In: Nomachi, M. (ed.), *Grammaticalization in Slavic languages: From areal and typological perspectives*. Sapporo: Slavic Research Center, 147–177.
- Hegedüs, A. 2016, A fog segédigéről. *Magyar Nyelv* 112, 451–457.
- Heine, B. – Kuteva, T. 2003, On contact-induced grammaticalization. *Studies in Language* 27/3, 529–572.
- Károly, S. 1956, *Igenévrendszерünk a kódexirodalom első szakaszában*. Budapest: Akadémiai Kiadó [= Nyelvtudományi Értekezések 10].
- Křížková, H. 1960, *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. Praha: SPN [= Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. č. 4: Philologica, sv. 2].
- MonSerb – Miklosich, Fr. (ed.) 1858, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae: Braumüller.
- Rječnik JAZU – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1–23*. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1880–1976.
- SłPrasł – Sławski, F. (red.), *Słownik prasłowiański, 1–*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1974–.
- Stieber, Z. 1973, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, cz. II, zes. 2: Fleksja werbalna*. Warszawa: PWN.

IN MEMORIAM...

*Одна незабутня розмова**

З Василем Васильовичем першого разу я зустрівся в 1993 році у Львові, на другому міжнародному з'їзді українців. Він сидів у залі, де я прочитав моє повідомлення про українську пам'ятку 1588 р., котра зберігається в Будапешті. Потім на екскурсії, яка була долучена до програми з'їзду, угорські колеги Андраш Золтан та Іштван Удварі познайомили мене з ним особисто. З першої миті нашого знайомства я відчув ту шану та увагу, котра йшла від нього, звичайно, не до моєї скромної особи, а до предмету, яким я займався та й нині займаюсь – до письмових пам'яток української мови.

Через два роки професор Німчук був гостем нашої кафедри. Відділення *Українська мова та література* було відкрито в Сегеді якраз 1993 року, таким чином, не беручи до уваги те, що у нас працював лектор української мови, він став першим нашим закордонним викладачем. Тема його лекції була, а це я пам'ятаю донині, доля літери *г* протягом XX століття.

У той час я працював над виданням тексту вищезгаданого рукопису і запросив його стати одним із рецензентів моєї майбутньої книжки. (Другим рецензентом був мій професор Імре Х. Тот, котрий і звернув мою увагу на цю важливу пам'ятку *простой мови*.) Професор Німчук не відмовився, навіть попросив мене надіслати йому повний авторський варіант запланованої книжки, щоб удома він зміг детально перевірити стародавній текст, виправити в ньому мої помилки. Також він відкрив: “мій” рукопис тотожний з тим Скотарським учительним євангелієм, яке на той час вже було в науковому забутті.

Невеликий колектив Сегедського наукового університету, який дбає про українську філологію, починаючи з 1996 р. кожного третього року організує тут конференцію, матеріали котрої друкуються послідовно в черговому номері періодики *Hungaro-Ruthenica*. На своєму початку конференції мали суто вітчизняний характер, бо на них збирались україністи (історики, мовознавці та літературознавці) тільки з Угорщини. Але в 2011 р. наш науковий захід став міжнародним: у його роботі взяли участь також і закордонні гості, а групу українських

вчених завжди очолював Василь Васильович. З цікавою та ґрунтовною доповіддю він виступив і на конференції в 2014 р., але минулого року вже не наважився їхати в далеку подорож.**

Історія, яку я хочу розповісти, відбулася в Сегеді, десять тисячоліть. Того часу в Україні проводились гострі дискусії про мову русинів: чи вона є окремою східнослов'янською мовою, чи частиною південно-західного наріччя української. В угорському науковому середовищі були присутні прихильники обох теорій, а сам я вважав і тепер вважаю це питання (тобто розрізнення мови від діалекту) не науковою, а, у першу чергу, політичною проблемою. Тому я завжди запрошував на наші конференції науковців, незалежно від вживаної ними термінології. Але у мене була така мрія: хоча б раз в Сегеді організувати окрему конференцію, присвячену етнографічному, культурному та мовному аспектам цієї проблематики під назвою “Хто такі русини?”.

Про це говорив я в ресторані увечері перед днем його від'їзду. Він несподівано розсердився та підвищив голос. “Чому Ви хочете займатися такими справами? Який сенс може мати така конференція?”, – спитав нервово. Я спробув зрозуміти його: у нього відповідальна посада разом з низкою обов'язків, він не може дозволяти собі стільки ж, скільки я.

А наступного дня ми стояли на пероні сегедського вокзалу і почали прощатися. “Пане Кочіше, – сказав він уже тихо та спокійно, – організуйте-но ту конференцію.” Допитливість ученого здобула в нім перемогу над обережністю керівника академічного інституту...

З деяким сумом хочу ще додати: через тяжку хворобу мого колеги Іштвана Удварі та його смерть через декілька років після відновленої вище розмови, наша конференція про русинів так і не була проведена.

Міжай Кочіш

* Передруковується за виданням: Шаркань, В. (упор.) 2018, *Професор Василь Німчук у спогадах сучасників*. Ужгород: Карпати, 88–89.

** Публікації професора Німчука в нашій серії: Епіграфія гаманця, гіпотетично належного угорському королеві Іштвану I (Святому). *Hungaro-Ruthenica VI*. (2012), 147–156; Королевське (Нелабске) Євангеліє 1401 року. *Hungaro-Ruthenica VII*. (2015), 195–214.

Tartalomjegyzék – Зміст

Előszó – Передмова	5
Ірина Багмут. Видові форми української мови: Використання в минулому часі	7
Евеліна Балла. Шістдесятництво в рецепції Ірини Жиленко	19
Єлизавета Барань. Новий етап у розвитку українсько-угорського та угорсько-українського словникарства (з середини ХХ століття)	29
Віра Берковець. Основні афіксальні моделі творення ергонімів-фонетичних слів у сфері сучасного українського наймінгу	43
Оксана Борис. “Українство в чужій пресі”: Критичні аспекти і літературний контекст (на матеріалі інформаційної рубрики часопису <i>Українська хата</i>)	53
Ірина Бура. Специфіка образу жінки-напівбогині в повісті Докії Гуменної <i>Благослови, Мату!</i>	59
Gazdag Vilmos. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott keleti szláv kölcsönszavak alakváltozatainak létrejöttéről	69
Мігай Кочіш. До питання історії деяких слів української мови	79
Єлизавета Ладані. Дівчинка або хлопчик? Бокал або чарка? (на матеріалі українського перекладу новели Гези Чата <i>Йожіка</i>)	85
Викторія Лебович. Каким образом Д’Артаньян превратился в Жана Дартова?	93
Юлія Макарець. Мовна ситуація України крізь призму девіацій антропонімної системи української мови	103

Наталія Скиба. Можливості прецедентних феноменів у викладанні УМІ	115
Лариса Станкевич. Устойчивые единицы языка с компонентом <i>гость</i> в восточнославянских языках	125
Taskovics Okszana. Online közösségek az ukrán mint idegen nyelv tanításában	135
Оксана Тиховська. Етнопсихологічне підґрунтя образів водяних духів у міфології Закарпаття	143
Varga Beáta. Bogdan Hmelnickij és Ivan Mazepa megítélésének összehasonlító vizsgálata a 17–18. századtól napjainkig	157
Богдан Виноградський. Українська стрілецька спортивна термінологія: Сучасний стан і перспективи розвитку	173
Андраш Золтан. Угорське складене майбутнє в ареальному аспекті	183
In memoriam... Одна незабутня розмова	189

X 280535

A sorozatban eddig megjelent – В цій серії побачили світ

Hungaro-Ruthenica I. Szeged, 1998.
Hungaro-Ruthenica II. Szeged, 2001.
Hungaro-Ruthenica III. Szeged, 2006.
Hungaro-Ruthenica IV. Szeged, 2008.
Hungaro-Ruthenica V. Szeged, 2011.
Hungaro-Ruthenica VI. Szeged, 2012.
Hungaro-Ruthenica VII. Szeged, 2015.

További információk – Подальша інформація

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Szláv Filológiai Tanszék
*[Кафедра слов'янської філології
Середського університету]*
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.
szlav@primus.arts.hu-szeged.hu
<http://szlavisztika.szte.hu>

EGY - 6h

XB 254049

Készítette a JATEPress

<http://www.jatepress.hu>

6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.

Felelős kiadó: Dr. Kocsis Mihály egyetemi tanár, tanszékvezető

Felelős vezető: Szőnyi Etelka főszerkesztő, kiadóvezető

Méret: B/5, példányszám: 100